

ҚАЛЛЫ АЙМБЕТОВ

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ

(Нөкис Мәмлекетлик университетиниң қарақалпақ әдебияты кафедрасы тәрепинен филолог— студентлерге, орта мектеп оқыушыларына, муғаллимлерге жәрдемши оқыу қуралы сыпатында мақуланған)

„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“ БАСПАСЫ
НӨКИС—1977

Белгилн жазыўшы, фольклорист, филология илимлеринин докторы, профессор, марҳум К. Аймбетов халықтың аўыз-еки дәрәтпелерин жыйнаў ҳәм изертләў жолында ең бир жан күйер талантлы изертләўши илимпазлардың бири болды.

Автордың бул мийнетине караалпақ фольклоры бойынша көп жыллык изертләў жумыслары жыйнастырылып, қайта исленген вариантлары алынған. Жумыс жоқары ҳәм орта оқыў орынларының студентлерине, мектеп оқыўшыларына, мугаллимлерге, улыўма караалпақ филологиясына қызығыўшыларға баҳалы мағлыўмат бериўи даўсыз.

Баспаға таярлағанлар:

Қырықбай Байниязов—Қарақалпақстан АССР ына мийнети синген мәденият хызметкери, филология илимлеринин кандидаты.

Әдилбай Қожықбаев—филология илимлеринин кандидаты.

© „Қарақалпақстан“ баспасы, 1977.

І бөлім

ХАЛЫҚ АҰЫЗЕКИ ДӨРЕТПЕСИ

Сөз зергерлерінің даналық сөз өнері-халқымыздың өткендегі тарихый өмір тиришилигінен мағлыұмат беретұғын-халық өмірінің айнасы. Бунда халқымыздың өткендегі өмірі, күн көрісі, оның келешек әрманы сөз етиледі. Халық тәрәпинен дөрәтилген сөз өнері— „*фольклор*“, деп аталып киятыр. Фольклор— англичан сөзі болып, ол халық даналығы деген мәніске ийе. Шынында да халық дөрәткен аұыз еки сөз өнері мийнеткеш халықтың арзыұ-әрманлары менен даналық ой-пикиринен дөрәгилген. Бул халық даналығы атадан-балаға, заманнан заманға өтип бизиң дәўиримизге дейин келип жеткен.

Халық аұызеки дөрәтпеси заман өтиўи менен түрли сөз шеберлерінің колына түсип түрли өзгериске ушыраған, хәр заманның әўлаллары өзиниң тилегиң, әрманын қосып отырған. Сонлықтан да фольклордың хәрқайсысының дөрәген дәўирин белгилеў қыйынға түсип отырады.

Халық аұызеки дөрәтпеси заман тилегине қарай түрли өзгериске ушыраған менен, оның дәслепки дөрәген дәўирин, ондағы түрли заман адамларының басқан тамғасын көриўге болады, бул фольклорды изертлеўшилердің шеберлигине байланыслы.

Фольклорда— өткендегі халықтың басынан кеширген өмірі, турмыс салты, үрпиді, әдетиді, оның дүньяны таныўи сөз етилип, халықлардың өткендегі өмір тиришилигінен хабар берилип, тарих илиминен, оның бир бөлегиді болған этнография илиминен де бай мағлыұматлар береди. Халықлар тарихын изертлеўши тарих-

шылар халықтың ауызеки әдебиятын айырықша бағалап, оған тарихый халықлық нұсқа сыпатында қарайды. Сонлықтанда фольклор халық өмириниң, халықлар тарихының айнасы болып табылады.

Ауыз еки әдебиат нұсқаларын халық дәретеди, ол бир сөз шебери тәрәпинен дәретиледи, авторсыз фольклор дәремейди, ал бирақ заманнан заманға өтип түрли сөз шеберлери арқалы бурынғы пайда болған фольклорға қосымгалар қосылып, жетилдирип қайта исленеди, оған ҳәр дәуирдин халықлық тилеги қосылып, ен дәслепки дәреткен автордың аты умытылып, жалпы халық мүлкине айланып кетеди. Түрли заман сөз шеберлериниң, оның дүньяға көз қарасы арқалы оның түрли жанрлары пайда болып отырады, ол жанрларда өткендеги түрли жәмнйеттин басқышына ылайық түрли дәстүрлик, диний инанымлар пайда болып, ал оның халық мәпине керексиз ауыз еки сөз дәретпелери умытылып кетеди.

Советлик фольклорлистика илими марксизм-ленинизм классиклериниң тәлийматына сүйене отырып, халық мүлки, ауыз еки әдебиятына марксистлик көз қарас пенен ауыз әдебияты туұралы жана илим дәретти.

Халықтың ауыз еки сөз өнерин үйрениў совет хукимети орнағаннан кейин ҳақыйқат мәмлекетлик жұмыс сыпатында қолға алынды. Халықтың әсирлер бойы дәреткен халық мүлки, ауыз еки дәретпелери жыйналып китап болып басылды, ауыз еки әдебияты оқыў орындарында, мектептерде сабақ болып оқылды. Ол ҳәзирги заман әдебий тилимизди көркейтиўге, социалистлик мәдениатымыздын өсип раўажланыўына хызмет етип отыр.

Қарақалпақ фольклористикасы ҳәзир илим болып жетисти, ол коммунистлер партиясының күнделикли практикалық исинде халқымызды, жасларды коммунистлик рухта тәрбиялаўда, оларға эстетикалық заўық бағышлаўда үлкен тәрбиялық курал болып хызмет етпекте.

Марксизм—Ленинизм классиклери фольклор ҳақында. Ауыз еки әдебиаттың тийкары ҳәм оның пайда болыўы, өсип-раўажланыўы, адам баласының мәдениат тарихында, оның мийнет етип тиришилик етиўинде марксизм-ленинизм классиклери толып атырған бағалы пикирлер жазып, фольклористика

илиминин раўажланыўына тийкар дүзди. Олар фольклордың ҳәр заманның ҳәр дәўирдеги класс гүресиниң айнасы, куралы экенин дәлийлейди.

Карл Маркс аўыз әдебиятына үлкен нәзер аўдарып ең ески замандағы грек (ИОНАН) елиниң эпосын күтә жоқары бақалаған, сол дәстанларға сүйене отырып улыўма көркем өнер туўралы, соның ишинде фольклор ҳаққында үлкен мәниске ийе пикирлер айтқан.

Карл Маркс жәмийеттиң раўажланыўы менен китап, көркем өнер ҳәрдайым бир қәлипте бирге раўажлана бермейлуғынын айтады. Ал бул жағдайды былай деп жазып дәлиллейди: „Көркем өнерди жалпы алсақ, оның белгили бир басқышта өсип-өниўи жәмийеттин өсиў дәрежесине сондай-ақ, жәмийет қурылысынын тийкарғы өсиў дәрежесине сай келмейди. Оннан әлле қайда узақ болады. Мысалы, бүгинги халықлар менен салыстырғанда гректиң, сондай-ақ ҳәзирги менен салыстырғанда Шекспирдиң алда экени сыяқлы.

Көркем өнердиң гейбир түрин, мысалы; эпосты алсақ, ол шын мәнисинде көркем өнер раўажлана баслағаннан кейин өзиниң дүнья жүзи тарийхында бир асыў болған үлгили түринде болмайды. Сөйтип, көркем өнердиң өзине келгенде де оның күтә ақмийетли гейбир түриниң жалпы көркем өнер раўажланыў дәрежесиниң еле төмен басқышта турған ўақтында ғана болыўы мүмкин экенин көремиз¹.“

Ал бул жағдайды Карл Маркс былай деп дәлиллеп даўам етеди:

„...Қандай мифология болса да, тәбияттың күшин қыял арқалы жеңеди, қыял арқалы бағындырады, қыял арқалы ойға тоқыйды. Сонлықтан, ол мифология усы тәбият күшине әбден хожа болғанда ғана жойылады... Грек көркем өнерине, грек мифологиясы, яғнай, халық фантазиясында өз бети менен көркем түрге түсирилген тәбият пенен жәмийетлик жағдай тийкар болды...“²

Оннан кейин Карл Маркс ең әйемги заманда пайда болған грек көркем өнериниң, грек эпосының усы бизиң заманымызға дейин үлги болып қалып отырғанын, көпшиликке елеге дейин тәсир ететуғынын айта

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. О литературе, ГИХЛ, Москва, 1958 г. 43 бет.

² Сонда 44—бет.

еклип, оның себептерін түсіндіріп өтеді. „Егеде болған адам қайтадан бала болалмайды. Бірақ, ол жас баланың қалал, аңқау қылығына куәанбай тура алама? Бірақ, ол әбден өсіп ер жеткенде өзінің әдепкі шын тәбиятын қайта көрсетіуге тырыспай ма? Қар дәуірде оның өз сыпаты көрінгені сыяклы, балалық қәлиште-де оның аңқаулық қасылы көрінбей ме? Адам жәмийетинің балалық уақты қай жерде күтә сулуу өтсе, оның мудары қайтадан айлаңбәйтуғын замандай көркем болып көрінбейме? Ерке өскен балалар, өзі жас, сөзи, қылығы ғарры балалар болады. Ерте замандағы көп халық усы балаларға усаған. Греклер нағыз шын бала болып өткен. Олардың бизге жаға беретугын көркем өнери өзін өсирген төмен басқыштағы, жетілмеген жәмийет қурылысына қайшы емес. Қайта соның нәтижеси, соған тығыз байланысы. Ол көркем өнер тек жетілмеген жәмийет қурылысы арқасында ғана жасалып, енди қеш уақытта қайтадан жасалмайды,“¹— дейди.

Карл Маркстин жоқарыда айтқан данышпанлық сөзлери фольклор қаққындағы тәлиятмағының дууры екені қарақалпақ ауыз әдебиятының түрли дәуірдеги жағдайларынан анық көринеди.

Қарақалпақ фольклоры жәмийетимиздің бүгінги өсіп рауажланып барағырған мәдениатымыз беен бирге жарысып қиятырған жоқ. Адамлардың төмен басқыштағы дүньяға көз-қарасының тәбият сырларын қәм оның стихиясына түсинбеген дәуірде пайда болған түрли инанымларды сыпатлау арқалы дөрсен ауыз әдебияты, яғный бәдик, гулапан, айды руза, аруак шақыруу қусаған фольклорлар керексиз болып қалды. Ал, сондай-ақ қарақалпақлардың ой санасының балалық дәуириндеги пайда болған ертеклер менен батырлық дәстанлардың жаңадан дөрегенин көрмеймиз.

Демек К. Маркстин айтқанындай-ақ жәмийеттин рауажланыу басқышы менен фольклор жарысып дөрей бермейди екен. Ол дәуірдеги дөрсен фольклор жаңа дәуір адамлары ушын қызық көринеди, оны қызығып оқыйды, сөйлеп береди, тыңлайды.

¹ Тамже, стр 45.

К. Маркс пенен бирге Ф. Энгельс те аўыз әдебиятына үлкен кеўил аўдарған, ол немец халқы арасында көп тарқалған „Немец халық кітаптары“ атлы фольклор кітаптары жөнінде арнап мақала жазып, күтә бағалы пикирлер айтқан.

Ф. Энгельс өзінин мақаласында фольклордың әдебиет, мәдениет тарийхында тутқан орнын көрсетип хәм онын көркемлик мәнисин шешиў менен бирге онын сиясий жәмийетте тутқан орнын айырықша көрсетип өтеди. Фольклор кітаптары мийнеткешлерге өз азатлығы ушын гүресинде, үстем класска қарсы гүресинде сиясий тәсирин тийгизиўн керек, нәсиятгөй болыў керек дегенди дәлиллейди.

„Халық кітаптарының ўазыйпасы-күни менен аўыр жұмыс ислеп ҳарып-талып қайтқан дийқаннын кеўлин көгерий, ойын оятыў, аўыр азабын умыттырыў, оған өзінин таслақ даласын, ийиси жупар аңқыған гүл бағы етип көрсетиў болады. Халық кітаптарының ўазыйпасы қол өнермент устаның ис дүканын, жапа шегип жүрген устаның шәкиртиниң ылашық ўийин бейиш етип, алтын сарай етип, олардың жұпыны ҳаялларын жақсы сулыў, патшалардың қызындай етип көрсетиў болады. Сондай-ақ халық кітаптарының уазыйпасы олардың сана сезимин, ықлас—жигерин ўатанға болған муҳаббетин оятыў, оларға өзлериниң куш-қуўатын, ҳуқықын, азатлығын аңлатыў болады.

Сонлықтан, егерде халық кітаптарына жүдә, олар мейлише көркем, өткир тилли болыўы керек деген талап қойылса, биз усынын менен қатар халық кітаптары заман тилегине жуўап берерликтей де болыўы керек деген талап қояр едик“¹, — дейди.

К. Маркс пенен Ф. Энгельс мийнеткеш халықтың дәреткен аўыз әдебиятының алдына үлкен ўазыйпалар қойып, оның жәмийет тарийхындағы тутқан орнын ашып берди. Әдебиеттаныў илиминде, соның ишинде Совет фольклористикасының, адамзаттың бурыннан дәреткен мәдениаты менен әдебиет мийрасларын қалай пайдаланыў кереклиги жөнінде мийнеткеш халықтың арзыў-әрманы көрсетилген халық дәретпеси, ертеклери жөнінде В. И. Ленин бизин әдебиетшыларымыздың неге

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Шығармалары. Т—П. 26—27—бстлер.

нәзер аударыуы керек екени хәм бизиң жасларымыздын ески мәдениятты билиуи, үрениуи ҳаққында жол-жоба, данышпаңлық көрсетпелерин берди.

В. И. Ленин 1920-жылы 2-октябрьде Коммунистлик жаслар Союзының III съездинде сөйлеген сөзинде:

„Адам баласының пүткил раўажланыуы туўғызған мәдениятты толық изертлеп билиу менен ғана, соны қайта курастырып жуўмақ шығарыу менен ғана, пролетариат мәдениятын жасаўға болатуғынлығын түсинбесек, бул ўазыйпаны биз шеше алмаймыз. Пролетариат мәденияты ғайыптан болған нәрсе емес. Өзлерин пролетариат мәдениятының қәнийгесимиз дейтуғын адамлардың ойлап шығарған нәрсеси де емес. Пролетариат мәденияты адам баласының капиталистлик жәмийет, помещиклер жәмийети қуллығында жүрип шығарған билим қорларының изи менен раўажланыуы болып табылыўға тийис¹“, — дейди. Халқымыз тәрпинен дөретилген қарақалпақ аўыз әдебиятының мийрасларын пайдаланыўда В. И. Ленинниң айтқанлары көрсетпе болып табылады.

В. И. Ленин, К. Маркс пенен Ф. Энгельс кусап аўыз еки әдебияты жөнинде оның көркемлик хәм тарийхый жағынан болсын, аўыз еки халық дөретпесин жоқары баҳалап күтә керекли пикир айтқан. Бул жөнинде В. Д. Бонч-Бруевич „Ленин поэзия ҳаққында“ деген мақаласында оннан баатырлар дәстаны, ертеқ, мақала жыйнақларын Ленинниң алып оқып шыққанын, оннан кейин ол китаптар жөнинде Ленинниң айтқан мынандай сөзлерин келтиреді:

„Мына китаптарды қарап шықтым. Күтә қызық материаллар екен... Мине усылардың бәрин таллап, изертлеп, сиясий-экономиқалық көз қарас пенен қарап шықсақ, қандай жақсы болар еди. Усы материаллар бойынша халықтың муқы-шерин, тилек-әрманы жөнинде жақсы изертлеўлер жазыўға болар еди. Тилекке қарсы, буған ўақыт болмас деймен. Н. Е. Ончуковтың ертеқлерин қарап шықтым, күтә қызық жерлери бар екен. Әдебият тарийхып изертлеўшилердиң нәзерин мине усыған аударыуымыз керек еди. Бул ҳақыйқат халық дөретпеси. Бүгинги халықтың минез-қулқың,

¹ В. И. Ленин. Шығармалары. Т—5. 319—бет.

психологиясын изертлеп билиўге жүдә керекли, күтә баҳалы материал”,¹.

В. И. Лениннің бул көрсетип берген көрсетпесин М. Горький иске асырды. Халқымыздың әсирлер бойы дөрсткен сөз ғәзийнесин изертлеп, мийшеткеш халықтың ойлаған арзыў-әрманын, дөрсткен аўыз әдебиятын изертлеўдеги ўазыйпалар туўралы марксизм-ленинизм классиклери К. Маркс пенен Ф. Энгельс хәм В. И. Ленин бизге күтә баҳалы тәлиймат қалдырды. Совет фольклористика илими бул көрсетпелерди бүгинги күни булжытпай иске асырып киятыр.

Рус революцион демократлары фольклор ҳаққында.

Рус халқының XIX әсирдеги революцион демократлары В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбовлар өзлеринин ияфольклор жөниндеги мийнетлеринде аўыз әдебиятының көркемлигине таң қалып, фольклорды тек ескиниц қалдығы деп қараўшыларға қарсы гүрести. Фольклордың класслық жәмийетлик мәнисин, дийқанларды оятыў, қуллыққа қарсы гүреске шақырыў жөниндеги тәрбиялық әҳмиетин артықша көрсеткен еди.

Олар фольклорды изертлеўде халықтың талаплары ашық көрсетилген шығармаларға айырықша кеуил бөлиў шәрт деп билди. Өзлери фольклордағы жәмийетлик наразылықтан туўған революцияшыл бағытты айырықша баҳалады.

Н. А. Добролюбов көпшиликтин санасын бийлеўши топардың, ширкеўдің класслық тәсири болғанын айта келип, әсирлер бойынша фольклордың жәмийетлик, класслық жиклерге бөлинетуғынын айтады.

Н. А. Добролюбов ушын фольклордың ең ҳасылы, халықтың дүнья таныўы, халықтың санасын айқын көрсететуғын шығармалар болады.

„Энгимелердин ишиндеги ашық айтылған пикир, ойлар хәм ойда қалғанлар халықтың ҳақыйқат ойы, мәқсети, сезими халық өмиринин каргинасын билдириўде бизге белгили болып турады“²— дейди.

В. Г. Белинскийдің төменде айтылған даналық сөз-

¹ В. И. Ленин. О литературе и искусстве, ГИХЛ, Москва 1957, стр. 610.

² Н. А. Добролюбов. Полное собрание сочинений в шести томах, т—IV. стр. 490.

леринен аңыз әдебиятының пайда болуы жөніндегі мәселелерді ашық түсінуге болады: „халықтың төменгі басқыштағы дәуіріндегі ой-санасы ең алдын бұрын олардың поэзиясында көрінеді. Өйткені, мәдениеттің хәм билимнің қандай басқышында тұрса да, хәр бир халықтың, хәр бир кәуімнің өзінше поэзиясы болады. Халық ямаса бир кәуім жазыу өнерин билмеуі мүмкин. Бирақ, оның поэзиясы болмауы мүмкин емес“,—дейді¹ ол. В. Г. Белинскийдің бул пикири саңы аз халықлар үшін жүдә дурыс айтылған сөз. Қарақалпақ халқы өткендегі узак дәуірде бай поэзиясына ийе болғанына, оның түрлі жанрдағы аңыз әдебияты дәлил бола алады.

Совет фольклористика илими хәм М. Горький. Рус халқының уллы жазыушысы А. М. Горький марксизм-ленинизм классиклери, К Маркс пенен Ф. Энгельстин, В. И. Лениннің аңыз әдебияты жөніндегі айтқан тағлыматын иске асырып, совет фольклористикасы илиминің шөлкемлестіріушіси болды.

Пүткіл Совет халқының әсірлер бойы дөресткен сөз маржанын ол мәмлекетлик ис сыпатында таныды, оны жоқары бақалады. Фольклористика илиминің раўажландырыуда М. Горькийдің тутқан орны оғада уллы болды.

М. Горький Октябрь революциясынан бұрын артта қалған халықларға қол узатып, оларға жәрдем берди. Халық творчествосын жыйнап хәм оларды илим тийкарында изертлеуде М. Горький көп хызмет етті. Әсіресе М. Горькийдің 1934-жылғы Жазыушылардың Пүткілсоюзлық I Съездинде сөйлеген сөзи фольклористика илиминің раўажланыуына илимий тийкар дүзип берди.

М. Горький совет әдебиятында социалистлик реализм методына тийкар салыушы болып, соның менен қатар бәрқулла халықтың аўызеки дөретпесине айырықша бақа берди. Ол совет фольклористикасын жоқары көтеріуге гүрести, ертсклердің жас өспиримлерди тәрбиялаудағы тутқан орнын белгилеп берди.

М. Горький халықтың көркем дөретпесі жөніндегі

¹ В. Г. Белинский, Шығармаларының толық жыйнағы, т. х, 349-бет.

алып барган өзинин барлык дөретиўшилик исинде Радищев, Пушкин, Белинский, Герцен, Чернышевский, Добролюбов, Некрасов ҳам Салгыков-Шедриллердин жақсы традицияларын бәрха даўам еттирди.

Өткендеги рус революцион-демократлары халық творчествосын тарийхий конкрет жағдайлар менен байланыстырып баҳа бериўге үйреткен еди. М. Горький бул традицияны алға қарай раўажландырды.

М. Горький баслаған совет фольклористика илими еки фронт бойынша ис алып барды. Бириншиси, ертеклерди әдебияттын ишинен алып тасламақшы болған нигилистлик-вульгаризмге қарсы, екиншиси, фольклорды изертлеўдеги идеалистлик көз қарасларды даўам еттириўшилерге қарсы гүрес алып барды. Олар ертеклерге „Феодализмни қайға тиклениўи“ ҳам „Дипнин қалдығы“ деп қарап, балаларды ертеклерден айырыўға урынды. Бул ҳаққындағы гүресте М. Горький жеңип шығып, халық пайдасына шешеди.

М. Горький Жазыўшылардын пүткилсоюзлық I съездинде ислеген докладында бурынғы мәденияг тарийхшыларының адамлардың өткендеги мийнет процесси тәбият пенен гүреси аркалы анық материаллық тийкарларының белгилери ҳаққында ҳешнәрсе айтпағанын айта келип, адамлардын өткендеги күн көриси, ҳәйуанларды колға үйретиў, өткендеги адамлардың өсимликлерди пайдаланыўы, онын күн көриси, ислеген қурал әсбаплары, олардың ушқыш гилемге мишиў әрманы ҳаққындағы мағлыўматларды түрли ертеклер арқалы билиўге болагуғынын айта келип, ол фольклордын бурыннан адам баласының мийнет тиришилиги менен оның байланыслы екенин, халықтың барлық гүресинде күшли қуралы болғанын дәлиллеп береди.

„Ертеклердин, мифлердин, легендалардын бәринин мәниси, максети ертедеги мийнет адамларының мийнетин жеңилетиў, жемисли етиў, адамды төрт аяқлы, еки аяқлы жаўларға қарсы қуралландырыў, сол сыяқлы, сөз күши менен, пәгия менен, жалыныў менен, оқыў менен тәбияттын күшлерине, тиясиз жаўларға тәсир етиў болады!“ — дейди.

М. Горький, адам баласының бурыннан мийнет тиришилиги менен усылай нық байланыслы болғанының

¹ Совет Жазыўшыларының Пүткилсоюзлық I-съезди, 1934-жыл. Стенографиялық есап.

аркасында фольклорда әбден айқын, әбден жетілген күшли образлардың шебер исленгенин сыпатлайды. Мысалы, фольклордағы адам образлары түрлі жағынан әбден жетилдирилген болады, ол бул жөнинде:

„Қахарманлардың ең терең, ең айқын және көркемлиги жағынан әбден жетілген түрлери-типлери фольклорда, мийнеткеш халықтың ауыз әдебиятында исленген. Геркулес, Промстей, Микула Селявинович, Святогор сыяқлы толық образларды, оннан кейин доктор Фауст, Василиса Примудрая жәле иси оңына келе беретугын жарымес Иван сыяқлы толық образларды және де докторды, попты, полицейди, шайтанды, тап өлимди де жеңетугын Петрушка секилли көркем образларды дөретиуге халықтың ақыл-ойы, үлгі-тәжірийбеси, сана сезими бирдей, тегис қатнасқан. Булай келиуи фольклорды жаратыушының болмысты жасауға, өмирди жаналау гүресинде, тиккелей қағнасы барлықтан деп билиу керек“¹.

Мине сондай-ақ фольклорда сөз шеберлиги, қосық қурылысы уйқасықлы, жағымлы келеди. Фольклорда салыстырыулар, тенеулер күшли болады. Сол ушында М. Горький 1934-жылғы Совет жазыушыларының пүткилсоюзлық съездинде барлық миллеттиц шайыр, жазыушыларына арнап:

„Сөз сағасы фольклорда. Өз фольклорыңызды жыйнаңыз, тәртиплеңиз, оннан үйрениңизлер. Ол сизлер, шайырларға да, бизлер, жазыушыларға да көп көмек, көп материал береді“,—деген еди².

Тарийхтағы атақлы уллы жазыушы, шайырлар, М. Горький айтқандай, өз халқының фольклорынан үйренип оны қайта ислеп, шығармаларында шеберлик пенен найдаланды. М. Горький совет фольклористикасының тийкарып салған, оны иске асырған Уллы адам сыпатында әдебиат тарийхында үлкен орынға ийе.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ АУЫЗ ЕКИ ДӨРЕТПЕСИ ХӘМ ОНЫ ИЗЕРТЛЕУ ТАРИЙХЫНАН.

Қарақалпақ халқының әсирлер бойы рууқый азығы болған, халық өмириниң айнасы болған түүесилмес сөз

¹ Булла сонда.

² Горький А. М. О литературе, ГИХЛ, Москва, 1961, стр. 452р.

газпасы — бай аңыз әдебиатына ийе. Аңыз әдебиаты түрлі жанрларды өз ишине алады, олар-халық ертектері менен нақыл-мақаллары, батырлық дәстандар және де толып атырған халық қосықтары болады.

Қарақалпақ фольклорының әдебиат талыу илиминде сөз болыуы көп жыллық дәуірди өз ишине алады. Аңыз әдебиатын изертлеу иси Қарақалпақстанда совет хукимети орнағаннан кейин қызғын қолға алынып, мәмлкетлик жұмыс болып қойылды. Аңыз әдебиатының түрлі үлгилери халық жыршыларынан жазып алынып, өз уақтында баспа сөзде жөрияланды, аңыз әдебиаты оқыу орынларында сабақ болып оқылды. Илим изертлеу ислери апарылды. Қарақалпақ аңыз әдебиаты бойынша көп ғана монографиялар жазылды.

Қарақалпақ халқы түрлі тарийхий себеплер менен өзиниң жайлауы менен қыслауын таслап, бир орындап скинши орынға неше мәртебе көшип, Уатаннан, жерден, суудан, күн көристен айрылса да, олар өзиниң рухий азығы болған, жылағанда жубататуғын, тарыққанда толғанатуғын, капаланса-кеуил көтерип кууанатуғын аңыз әдебиатын айтып-жырлап, өзи менен бирге ала жүрген.

Қарақалпақ халқы материаллық күн көрис, мәденият тарийхында көп халықлар менен қарым-қатнас арқалы бир-биринен үйренеди, мине усындай дослық, бирлик арқалы мәдениятты менен әдебиаты көркейип байып отырады. Хәр халық үйренген әдебиат үлгисине өз халқының традициясына қосып оны байытқан. Мине усындай жоллар менен қарақалпақ аңыз әдебиатының түрлі жанрлары өсип өнген. Орта Азия халықларының қарым-қатнасы узақ жылларды өз ишине алады.

„Орта Азия халықларының барлығының дослық тамыры узақ жыллардан бери дауам етип келгеп. Хәзирги Тәжикстан, Түркменстан, Қазакстан, Қырғызстан, Қарақалпақстан менен Өзбекстанның мөканында шет ел басқыншыларына бирликте сокқы берип отырған... Олар бағырлар дәстанын хәм қыялай ертеклер дөреткен“¹.

Аңыз әдебиатын көп изертлеген атақлы илимпаз

¹ История литературы народов Средней Азии и Казахстана. М. 1980 стр 112.

В. М. Жирмунский түрк тиллес кәўимлердин өз ара араласыў нәтийжесинде халықлардың пайда болыўы туўралы:

„Орта Азиядағы түрк тиллес халықлар өзбеклер, қазақлар, қырғызлар, карақалпақлар, түркменлер тил бирлиги бойынша көп заманлардан бери қарым қатнас, этникалық, мәденият қатнасығы өзинин тарийхый өмир жағдайы бойынша көп заманлардан бери бир-бири менен қатнасып отырған, түрк тиллес көшпели қаўымлар Орта Азия далаларында түрли дәўир бойынша тарап келген, халықлардың пайда болыў, биригиў процесси өз-ара араласып келген“¹,—деп жазады.

Қарақалпақлардың жыршылық өнери туўралы қазақ халқының атақлы илимпазы Чохан Валиханов өзиниң „Қазақ халық поэзиясының формалары ҳаққында“ деген мийнетлеринде қарақалпақлар туўралы легенданы мынадай деп жарыялаған.

„Қосық дүңьяны саяхатлап жүрип, бир күни Сыр-дәрьянын аргы бойындағы карақалпақлардың жазлаўында қонақ болады. Бурын көз көрип, кулақ еситпеген бул қонақтың келгени ҳаққындағы хабар жән-жаққа октай ушып тарайды Бул бахытлы аўылға сансыз көп карақалпақ жыйналды. Олар кешки геўгим түсер түспестен-ақ баслап, таң сарғайып атқанша, қосық айтып, шаршап уйқыға жатқанша, бул әжайып қонақты тыңлап отырған. Хош ҳаўаз қонағының айтып берген мың-мыңлаған гүрринлерин, қосықларын, қыс-саларын ҳәм тарийхый ҳәдислерин сансыз карақалпақлар ядында сақлайды“².

Қарақалпақ халық шайырлары—қарақалпақ аўыз еки әдебияты менен жазба әдебиятын байланыстырыўшы көркем сөз шеберлери, қарақалпақ жазыў әдебиятының басланыўы қонсы халықлардан яғный өзбек, тәжик халықларынан айырмасы бар. Өзбек, тәжик халқының жазба әдебияты өзиниң ески классикалық әдсбияти тийкарында өсип өнген болса, ал қарақалпақ жазба әдебияты өзилип аўыз әдебияты тийкарында өсип-өиди. Өткендеги қарақалпақ әдебиат клас-

¹ В. М. Жирмунский. „Сказание об Алпамыше и богатырская сказка“, М. 1950, стр. 8

² Ч. Ч. Валиханов, том I. „О формах казакской народной поэзии“, Издательство Ан Каз ССР, Алма-Ата, 1931, стр. 196.

сиклери Жийен жырау, Бердақ бақсы, Өтеш шайыр болып аталыуы, ал және хәзирги халық шайырларының өзиниң шығармаларын дауысқа салып айтыуы бунған бар дәлил бола алады. Бул жөнинде Орта Азия әдебиятын изертлеуши М. И. Богданова былай деп жазады:

„Қай бир әдебият, мысалы өзбек яки тәжик әдебияты, оны миллий традициясында жазба әдебиятының ығбалында XIX хәм XX әсирдиң басларындағы демократ әдебияттың тәсиринде өскен болса, ал басқа бир әдебият, мәселен, қырғыз, яки карақалпақ әдебияты, оның әдебият болып кәлиплесиуйинде, оның басланғыш дәуири ауыз әдебияты традициясы хәм ақынлық традициясының тәжирийбесинен ғана баслана алады“¹. Бул жағдайды халық шайырларының шығармаларынан анық көриўге болады. Олар өткендеги халық шайырларының үлгиси менен қосық жазыуы менен қатар, өз шығармаларын хәзирги күнде де халық жыршылары сыпатында дауысқа салып оқып береді. Бундай көркем сөзди дауысқа, намаға салып оқыў, айтыў, жырлаў тек халық жыршыларына ғана тән. Халық шайырларының өз шығармаларын дауысқа салып оқыуы олардың халық жыршылары екениниң бир дәлилийи. Ауыз әдебияты ауызеки де, хат арқалы да жазылып шығарылыуы мүмкин.

Халық жыршылары ауыз әдебиятын жырлап айтқанда өз заманының сахна өнери, музыка өнери менен жыршылық өнерин халық жыршыларының бир өзи ғана атқарады, ол өнерге өнер қосып, ауыз әдебиятының түрли жанрлары пайда болады.

Ауыз әдебияты бұрын баспасөз арқалы емес, жыршылар, қыссаханлар арқалы тарайды. Буны жетилдирип отырыушы халық жыршылары ауыз әдебияттың қосық қурылысы да, көбинше қосық қурылысының метрика (өлшеў) жолы менен айтылыуында да жазыў әдебиятынан айырмасы көринип отырады. Карақалпақ жазба әдебиятының қосық қурылысы көбинесе силлобика (бууын) қосық қурылысына ийе болып келеди. Ертедеги қосық қурылысының дәстүрини сақлаў жақ-

¹ М. И. Богданова, История литературы народов Средней Азии и Казахстана, М. 1960, стр. 12,

ларында да, аңыз еки әдебиаттың жазба әдебиаттан айырмашылығы көринип отырады.

Қарақалпақ халық намалары жыршылардың жырлайтуғын жыры менен атақлы айтқын жыршылардың аты менен көбинше тығыз байланысып отырады. Халық намалары қаққында халық аўзында толып атырған тарийхый ергеги, мағлыұматлар бар. Аўыз еки әдебиатын изертлегенде карақалпақ халқының музыка фольклорын қоса сөз қылған махул, өйткени, аўыз еки әдебиаты менен музыкалық фольклор органикалық жақтан тығыз байланысқан.

Қарақалпақ халық дәрепелери ҳазирги совет әдебиатымыздың байыўына бай материаллар береді. Дәстанлар пьеса болып сахналасып сахна хәм драматургиямызды байытты. Халық намалары ҳазирги музыка өнеримизге негиз болып отыр.

Қарақалпақ халық жыршылары жыраў, бақсы, қыссахан, қосықшы хәм шайырларының узақ жыллар сөз дәретіўшилиқ хызмет қылыўы арқалы белгили аўыз әдебиатының турақлы үлгиси—айырым әдсбиат жанрлары пайда болды. Олардың қай биреўи халық өмирине керексиз болып шығып қалса, ал басым көпшилиги ҳазирги күнге дейин өмир сүрип қиятыр. Ҳазирги өмир сүрип қиятырған аўыз еки әдебиатының түрли жанрлары: батырлар жыры, сүйіўшилиқ дәстанлар, тарийхый жырлар, толғаўлар, ертеклер, нақыл—мақаллар, мийнет жырлары ҳазирги заман совет әдебиатымыздың түрли жанрларының өсиўине негиз саға болды.

Халық дәретпесин изертлеў бүгинги күнги әдебиат таныў жумысында ең әҳмийетли истиң бири болып. социалистлик мәдениатымызды байығып, барлық совет мәдениатына өз үлесин қосады. Қарақалпақ халқының тарийхы менен аўыз еки әдебиаты жөнинде көп ғана рус және басқа да илимпазларының изертлеў аларыўы үлкен әҳмийетке ийе болды. П. М. Мелиоранский өзи шәкирти И. А. Беляевгы карақалпақлар арасына жиберип, оған карақалпақ аўыз әдебиатын жазыў жумысын тапсырыўы, Беляев карақалпақ арасына келип карақалпақ аўыз әдебиатының көп үлгилерин жазып алып, оның ишинен „Қоблан“ дәстанын Имамқулы

деген жыраўдан жазып алып, *баспасөзле дағазалаўы* оның айқын дәлили. Башқурт халқынан шыққан атаклы изертлеўши, Орта Азия халықларының аўыз әдебиятын жыйнап бастырыўда көп мийнет еткен Әбиүбәкир Ахмеджап улы Диваевтын да карақалпақ жыраўы Жийемираг айтқан „Алпамыс“ дәстанының вариантын карақалпақ хәм рус тилинде 1902—жылы Ташкент-қаласында бастырып шығарыўы, және де басқа көп санлы рус илимпазларының карақалпақ аўыз әдебияты туўралы изертлеўдеги жәрдеми *бурыннан киятырған халықлар дослығының нәтижеси.*

Халық дәрәстесин үйренип, оны даўамлап, дәстүрли раўажландырып өз үлесин қосып, өз халқына хызмет қылған, халық жыршысының бир түри *халық шайырлары* деп аталады.

Халық шайырлары бурынғы шайырлардың аўыз әдебиятының жақсы традицияларын даўам қылғаны менен олардың шығармаларының түри хәм мазмуны анағурлым айрылып турады. Бул жөнинде аўыз әдебиятын көп изертлеген Мухтар Әўезов бурынғы традицияның хәр жаңа заманға сәйкес өзгерип турыўы туўралы мынадай пикир айтқан еди:

„*Жәмийетлик алмасыў нәтижесинде хәм халықтың миллий характериниң өсиўи арқалы заман өтиўи менен миллий традициялардың гейбир традициялары жоғалады. Көркем өнерди дәрәтиўшилердин новаторлық излениўи арқалы традиция байып отырады. Жаңа традиция пайда болады. Бариккен традиция пайда болып, өзиниң бурынғы көркем өнердин негизинде жаңарып отырады*“¹.

Революциядан бурынғы халық шайырларының әдебиат дәрәтиўдеги традициясы соңғы заманлары даўамлапбақта. Мысалы: Әдебиаттын мақтаў, тәрпийхый жыр, тағы басқа жаңрлары, буган дәлил. Ал, гейбир әдебиат жаңрлары, яғнай әдебиаттың айтыс жаңры, бурын актив жаңр болған менен соңғы бираз дәўирде халық шайырлары тәрәпинен даўам етилсе де, соңнан өсип өне алмады. Мысалы, шайыр менен шайыр айтысыў; биреўдин байлығын, байрақтан озып келген

¹ *Аўезов М. О. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1901, стр. 18.*

жүйрік атын мақтаушылық, салт—дәстүр жырлары пүткіллей қалып кетті.

Халқымыздың мәдениет тарихындағы ауыз әдебиатын керегемізге жумсау әхмийетли ислердин бири. Олардың бизге қалдырған мийрасы мәдениатымыздың сағасы болса, қазирги жазба әдебиатымыздағы поэма, роман, драма жанрларына бурынғы тарийхий жыр, мақтау жанрлар элементи сыпатында негиз болып отыр.

Халық ертеклеринде дәстанлардағы ертеклилер менен жыраулардың айтатуғын „Насыр“ деп аталатуғын дәстанлардың кара сөз түри әдебиатымызда дәслепки проза жанрының пайда болуы сағасы.

Халықтың салт-дәстүридеги жууаплар, айтыслар, той баслаулар, яр—яр айтыулар соған усаған халық дәстүрлери драма менен сахна өнеринин дәслепки сағасы сыпатында десек болады.

Мине, жоқарыда айтылған көркем өнердин түрли жанрлары халық тәрәпинен дәрәтилген узақ дәуирлер дауамында исленип жетилген болып, жаңа заманымыз ушын бай азык, түүесилмес гәзийне береді... Бул гәзипнени толық пайдаланыу ушын изертлеу, үйрениу керек. Қазирги күнде карақалпақлар басқа халықлар менен қарым-қатнас арқалы олардың мәдениет табысларынан пайдаланып үйренип, өз мәдениатын байытып отыр.

Қарақалпақ әдебиет таныу илими карақалпақ фольклористикасы болып илим дәрежесине жетисти. Өткен әсирде карақалпақ фольклорын изертлеуде баслап берген рус халқының уәкиллери еди.

СССР да жасаған барлық халықлардын ишинде карақалпақ халқы өзинин аз санда болуына карамастан, ауыз әдебиатының байлығы жөнинде айрықша орып тутады, буған көптен бери совет илимпазлары нәзерин аударып келмекте. Карақалпақ халқының дәстанларының көп сандағы басылып шығыуы ауыз әдебиатын изертлеушилердин нәзерин аударуға сазыуар болып, көпшилик фольклористлерге бүгін белгили болып отыр.

Қарақалпақ халқының сөз шеберлиги өткендеги әдебиет изертлеушилердин де нәзерин аударған.

Бурын карақалпақлар ишине келип карақалпақ ауыз әдебиатын жыйнаған „Қоблан“ дәстанын бастырып

шығарған рус илимпазы И. А. Беляев қарақалпақ жырлауларын тыңлап, олардың жыршылық талантын жоқары бағалап, оларды „дала бұлбили“ деп атап бағалы пикир айтқан¹.

Қарақалпақ әдебиятын изертлеу тарихында халықтың жырау-бақсыларының творчествосын изерглегенде хазирги заман жазба әдебиятының нормасы менен бир қатарда қоса изертленип, халық жыршыларының халық жыршысы қатарында өзине тән айырым айырмашылығы барлығына кеуил бөлмей, қоса изертленип келди.

Егерде өткен әсирдеги шайырларды алсақ, „Жийен жырау“ „Бердақ бақсы“ болып аталыуының өзін булардың халық жыршысы болғанын дәлиллейди.

Өткен әсирдеги шайырлардың шығармалары жазба әдебият қәсийетине ийе болыу менен қатар, ол соның менен бирге халық жыршысы қәсийетине де ийе болып келген. Мысалы; Жийеннің қолында қобызы, Бердақтың қолында дуутары болған. Ол дуулар хазирде Бердақтың ақлығы Қаражанның қолында соңғы уақытқа дейин сақланып келди. Бердақ елди аралап дуулар шерткен, қосық айтқан, халық аузында Бердақ ен алдын бурын „Бердақ бақсы“ болып аталған. Демек, Бердақ қарақалпақ жазыу әдебиятының кләссиги болыу менен қатар халық жыршысы, бақсы да болған. Буны Бердақтың:

Қаратүптің қырманьна,
Бердақ бақсы мийман болды;
Төккыз батпан қызыл тары,
Жигитлерден пнам болды“.

дегени қосығы да Бердақтың халық алдында дуулар шертип, қосық айтқанын тастыйхлайды. Ал Бердақ пенен заманлас Өтеш шайыр „Бердақ өлгенде“ деген шығармасында Бердақтың өлгени тууралы келген хабаршыны көргенде „Отыр едим Шахсәнемди ят етип“ деп жазады. Демек, Өтеш шайыршылық пенен қатар қысса да оқыған, қыссахан да болған.

¹ И. А. Беляев. Протоколы заседания и сообщения членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока, Ашхабад, 1917, Вып. 4, стр. 48

Халық жыршылары туўралы ислеген жумыс усын менен шекленбейди, булар елс изертлене береди. Бул жумыс буннан былай карақалпақ әдебиятын, тарийхын, оның аўыз еки әдебиятын изертлеўшилерге жардем етиўди мақсет етип қояды.

Халық дәретпесин изертлеўдеги негизги мақсет халық ғазийнеси аўыз әдебиятының көркемлик байлығын ҳәзирги социалистлик мәдениятымызга хызмет қылдырмў болады.

Тил ғазнасы ески сөз,
Сөз ғазнасы ески сөз,
Ер ғазнасы ески сөз,
Ел ғазнасы ески сөз.

деген халық нақылы босқа айтылмаған.

Бул дәўирдеги әдебият дәретиўдеги шайырлардың тили сол ўақыттағы әдебият тили болған. Бурын „түрки“ яки чағатай тили болып ағалған ески өзбек тили менен жазыў характерине ийе болған, ал бизиң заманымыздағы шайырлар бир ўлгиде шығарма дәретти деўге болмайды. Мысалы, шайыр Сейфулғәбит, бурын аўыз әдебиятының ўлгиси бойынша шығарма дәретсе, ал соңынан туўысқан халықлардың әдебият мийрасларын үйрениў арқалы ҳәзирги жазба әдебиятына тән болған поэма, драма, роман дәретиў дәрәжесине жетисти.

Ал Қазы Мәўлик ески түрkitилде әдебият дәреткен лирик шайыр болыўы менен, әдебияттың мақтаў жанрын жоқары көтерген шайыр болған менен, жаңа заманға арнап жаңа мазмунда шығарма дәретиў дәрәжесине жете алмады. Ал, Аяпберген шайыр еки заманының картинасын өз шығармасында бере билди. Ал Қазақбай шайыр бираз шығармалар жазса да, қыссаханлық дәрәжесинен өте алмады. Ал бизиң заманымыздағы өмир сүрген шайырлардың көпшилиги Сейфулғәбит, Аяпберген, кейин ала Аббаз бенен Садық шайырлар өзлериниң новаторлық излениўи арқалы ески өмир менен жаңа өмирди салыстырып, бурынғы әдебият ўлгилерине жаңалық киргизип, новаторлық жол менен жаңа заманды сүүретлей алды. Ҳәзирги жазба әдебиятының ўәкиллери ретинде жаңа заман әдебиятын дәретиў дәрәжесине жетисти, ал сонда да бурынғы халық жыршыларының ўәкили сыпатында

олар өзиниң шығармаларын халық алдында буринғы халық жыраўлары, кыссаханлардай даўысқа салып оқыйды.

Демек, бул халық шайырлары халық жыршысы ҳәм жазба әдебиятының ўәкиллери сыпатында танылады. Карақалпақ халық шайырларының сөз шеберлигиниң артыўы, репертуарының кеңейиши, жаңа заманды жырлай билиўи советлик тәрбияның нәтийжеси, совет заманының артықмашлығы болады. Олардың шығармалары ески традиция менен шекленип ғана қалмай, әдебияттағы новаторлығы кеңнен раўаж алып, пүткил совет халқының айырылмас бир бөледи болған карақалпақ совет әдебиятын байытты, өзлериниң үлесин қосып отыр.

Рус, өзбек тағы да басқа туўысқан халықлардың әдебият мийраслары карақалпақ тилине аударылып және де халқымыздың еккинши ана тили болған рус тили арқалы пүткил совет халқының әдебият мийрасын оқып, өзиниң миллет мәдениатын байытып отыр. Карақалпақ әдебиятының мийраслары рус ҳәм басқа тиллерге аударылыўы арқалы барлық совет халқына танылып отыр. Бул интернационаллық мәдениат биригип халқымызға хызмет қылып танылып отыр.

Карақалпақ халқының мәдениат тарийхында мийнеткеш халықтың мийнети менен таланты арқалы, узақ жыллар даўамында дәреткен халық дәретпелери; ағашларға ойылған ойма нағыслар-үй—отаўларды безеў ушын тоқылған—ерилген өрмек—қаршын, гилем, курлар, кийим—қепшеклер ушын тигилген—салынған нағыслар, халық даналығының шеберлиги менен исленген, ал сол халық дәретпелериниң бир саласы халық өмириниң рухый азығы, халық өмириниң айнасы болған халықтың басынан кешкен түрли гүрес, асыў белеслерден дерек беретугын халық өмириниң тарийхының сәўлеси.

Халық жыршыларының дәреткен сөз байлығы аўыз әдебиятын халық намалары, музыкалық фолькларға бизин өмир сүрип отырған жаңа заманымызға жаңа социалистлик мәдениат, социалистлик дәретпелери менен ушласты.

Карақалпақ халық жыршылары ҳәм олардың дәреткен халықтың үлкен көркем сөз байлығы болып мәдениат тарийхындағы орны оғала үлкен.

Халық жыршылары-өзі жасаған заманның ұлы. Өз заманының халық мүддесін жырлаған. Оны көркем сөз бенен сөйлеп берген жийінткеш халықтың ұжылы. Халықтың өткен өмирнен бай мағлыұмат беріуши халық өмириниң айнасы сыпатында.

Өткендеги қарақалпақлардың жыраушылық, сазенделик, ойын—сауық ислериниң бәри өзине айрықша кәсийетке ие. Синкритизм ирегине бир—бирине араласып отырған.

Жырау, бақсылардың, қыссахан—қосықшылардың атқаратуғын көп намалары халықтың әден—үрпн ойындәстүрлери менен байланысып отырады. Олардың қосық текслери музыка өнери менен тығыз байланысқан. Минне сонлықтан халық жыршыларын, оның дәретпелерин изертлегенде халықтың қосық айтыу, музыка өнери хәм этнографиясы менен байланыстырып изертлеуди керек қылады. Көп ғана халық намаларының атлары атақлы айтқышлардың аты менен халықтың дәстүри менен толып атырған легендалар менен араласып отырады.

Халық жыршылары хәм олардың дәретпелери қарақалпақ халқында өзінше мынадай айырмашылықлар менен белгиленеди:

Қарақалпақ халқының халық өмиринде сөз өнерин сүйип оған үлкен хұрмет пенен қараған хәм оны жақсы көрип рухый азық деп өз ядында сақлаған.

Барлық адамлар ушын адамгершилик қәсийет болған, өзинен үлкеди, өнер үйреткен устазды айрықша сыйлау, ал жыршы өз тәрелинен өзинен соңғы жасаған хызмет ушын өзиниң сөз өнерин үйреткен шәкиртке тәрбия берип оған хұрмет пенен қарау, тәрбиялау бурыннан турақлы дәстүри болып келген.

Хәр дәуирде жасаған жәмийет ушын, заман тилеги ушын жыршылық сазенделиктиң жана түрлери дәрси, бурыннан жыранып қиятырған жыр, қосық, сазлар жаналыққа жол берип, бурынғы саз екнши орынға өтип отырған. Ал бурынғы саз, жыраушылық өнерлери де бирден жоғалып кетпей, жаналық пенен бирге өмир сүрген. Той—тамашаларда халық жыршыларының хызмет атқаруы гүрли характерге, тойдың, тойтамашалардың, сейилдердиң, мсрекелердиң түрине ылайықланып отырады. Мысалы, келин түскен, балалы болған үлкен тойларды қонық тойы деп аталып, бул

тойларды халықтың жырауы менен бақсылары, кыссаханларды атқарған.

Қарақалпақтар қоныс халықтардан саз, нама өнерін үйреніп менен қатар оны жетілдіріп, оған миллий колорит бере билген. Қарақалпақтардың Орта Азияда өмір сүргеннен кейін пайда болған бақсылық өнерін хәм оның намаларын салыстырғанда әдеуір өзгергенін көріуге болады. Міне бул жағдайды қарақалпақ филологиясын 40 жылдан көп ізертлеген профессор Н. А. Баскаков 1926-жылы қарақалпақ тили менен этнографиясын үйреніп ушын экспедицияға келген уақытнда қарақалпақ жыршыларын тыңлап оған таң қалып,

„Қарақалпақтардың қосықларын тыңлап биринши мәртебе танысқанымызда өзбеклер менен қазақтардың қосықларынан олардың айырмашылығы бизди таң қалдырды. Намаларының ақырының артық созылыуы, музыка фразасының ақырының характери йошлы болып келеди,“—деп жазады¹.

Социалистлик ұатанның халықлар дослығы нәтижесинде қарым-қатнасығы ушын совет дәуиринде күтә қолайлы жағдайлар тууы. Барлық совет халқының бир—бирине болған дослық жәрдеми арқалы СССР да жасаған барлық халықтардың әдебиат пенен мәдениат табыслары бир-бирине жәрдем қылып, социалистлик курылыстың системасы бойынша бир-бирине жакынлашып биригип, социалистлик курылысқа хызмет қылып отыр.

Хәзирги қарақалпақ халқының көркем сөз өнери халық дәретпелери менен қанаатланып шекленип қоймай, совет заманында халықтың мийраслары ізертленип китап болып басылып, ізертлеу исинин объекти болады. Халық жыршыларының шәкирт таярлау традициясының орнына бүгинги күни қарақалпақ халқы хәзирги халықтың талабына мууапық жаңа мазмундағы жаңа әдебиатқа, жаңа сахна, музыка өнери театрға ийе.

СССР да жасаған барлық халықтардың әдебиат пенен мәдениаттағы табыслары бир-бирине уласып, социалистлик миллетлердин тууысқанлық қатнасы олар-

¹ Н. А. Баскаков. ЦГАО СССР, Ф. 1935, ө 1 х. 344 л. 206.

жырлары халықтың өткендегі күн көріс, дүнья таныу, әдебиет тарихы үшін оқылады.

БӘДИК. Бул-гулапсан. Дәстүр салт жырларының бири „Бәдик“ болып аталады, бул салт жыры ең ески салттардан қалған қалдықтар, ол поэзия көбинесе ески инанымлардан тұрады.

Адамлар поэзияның күші менен денесине бәдик жарасы (ветреная оспа) шыққан баланың жарасы бәдик жырын жырлағанда ауырған баланы күн батардың алдында ортаға жатқырып қойып коллектив болып қосық айтаған. Бул Бәдик жырларында бұрынғы адамдардың отқа табынушылық дәуірін көріуге болады. Бәдик—гулапсан жырларының үлгісі төмендегіше болады:

Бәдик ала,
Бәдик—ала,
Бәдикти көшіре көр, ала тала*
Бәдикти көшірмесең алта тала,
И-иңнен жиберемен олы шала,

Бәдик—бәдик аў, бәдик қасқыр.
Қасқырдай қан тамызған қара басқыр,
Жолыңа нан садақ құдайым— аў,
Бәдикти темір торға салып тас қыл.

Көш бәдик, көшер болсаң, сайларға көш,
Сайлардағы малы көп бейларға көш,
Парша тон, зер жағалы ишик кийип,
Ханның қызы отырған жайларға көш.

Көш бәдик, көшер болсаң, жайлауға көш,
Жау жасырып жатырған тауларға көш.
Таудан орын таппасаң мен айтайын,
Тауларға түйе жайған байларға көш.

Көш бәдик, көшер болсаң, сууларға көш,
Суудан сазан қыдырған қууларға көш,
Қууға күшнің жетпесе, ғазларға көш,
Ғазға күшнің жетпесе, тазларға көш.

Бәдик құрғыр,
Кәйерінде тұрады қәдик құрғыр
Отырайын дегенде ома тұрғыр.
Қууырданға жығылып мойны сынғыр.

Көш бәдик, көш бәдик, сайларға көш,
Асыу—асыу бийік тауларға көш,
Оннан жайлау таппасаң, мен айтайын.
Қой айдап жылқы сауған байларға көш.

Бәдик дәстүри жырының бір түрі „Гүлапсан“ болып аталған. Өткендегі адамлар жыр, қосық, поэзияны да рухый азық сыпатында аұырыұды емлеўге де жәрдем қылады деп түсинген,

Арұак шақырыў. Адамлардың срте замандағы түсипигинше сөз тили менен түрли қорқынышлы ҳайуанлар, жин шақырыў аркалы тәбият стихиясын, аұырыұды жениў, емлеў ушын түрли ҳәрекетлер етип поэтикалык сөз жырлап дәреткен. Бул ҳаққында профессионал адамлар болған, олар түрли халықта ҳәр түрли болып аталады. Илимий тиллерде шаман, знахарь болып аталады, ал қазақша—бақсы, ал өзбеклер перихан яғный перилердин ханы, қарақалпақлар порхан деп атайды, Порханлардың ҳәрекетин „зикир“ деп атайды. Порханлар өзиниц зикир салыў ҳәрекетин баслар алдында қобыз шертип, жыр-жырлайды, оны жин—арұак шақырыў деп атайды.

Порхан қобзын шертип болғаннан кейин аұырыұды ортаға қойып, сыбанып кийинип, белин беккем буўып, қарыұлы жигитлерди қасына дөгереклеп дизип, ийинлерине қол салысып қатарласып, „хуўхәхий“! деген жабайы даўыслар шығарып қатарласып секиреді.. Аұыр жүкти қозғай алмай атырған адамлардай қосылып секирип, түрли сеслер шығарып қутырып кетеди. Қара үйдің шаңарағына асылып салбырап түргеледи, отқа таппап қызарған темир кенкирди тил менен жалаған болады, тағыда басқа иллюзиялық (көзбайлаўыш) ҳәрекетлер қылып, жыйылған көпти өз ҳәрскетлери, айтқан қосық қатары менен инандырып, бийлеп алады. Ортада жатқан аұырыұдың арқасына шаппат пенен урады, оны жулқып үстине шығып арқасына тебеди, аұырыұдың астан-кестенин шығарады, бул ўақытта аұырыұ талып жатады, қатарласып отырған қатынлардың арқаларына урған ўақытта порханның ҳәрекет даўысларына шыннан исенип талып қалады, порхан қайтадан барып қатынлардың арқасына шаппағлар урып, қатынлардың хуўшын тиклеп өз қәдлице келтиреді, қай бир есер жигитлер қызып кетип „менің арқам бар“ деп, Порхан менен гүресип, алысып кететуғын жағдайларда болады, егер порхан жығылып қалса, Порханның абыройы түсип, ал аұылдан кетип қалады. „Арқалы жигит“ Порхан болып кететуғын жағдайлар болады.

Порханның зикир салған Ұақытлары арұакларын
шакырып айтағуғын қосық катарларынан қосық жыр
үлгиси мынадай болады.

Кереги баслы кер жылан,
Керилип турмай кел бери,
Ақ кара бас куу болып,
Қанаты селне суу болып,

Көлің көлде мәкең еткен көп пери.
Көп периниң ишиндеги көк пери,
Келгендердин көулинде-нини тауып бер,
Көк периниң қолындағы кептери.

Аға перим, алыстағыны айдап кел,
Бала перим, жақындағыны жайлап кел.
Дәу перим, тентеклик қылған адамның
Еки қолың аркасына байлап кел.

Ҳайдасаң кереге бойлы кер жылан,
Келер болсаң, кериле бермей кел жылдам,
Бүгін кезмейтуғын болсаң қасыма,
Көп гидиртпей жуабынды бер жылдам.

Өзин бийид жигирма төрт жасыңда
Қара кундыз сошпасың бар басында
Бала перим, дана перим, келе көр,
Қәлем қаслы қырық қызың бар қасында.

Қолы, аяғы жоқ, думалак пери,
Неге келмей тұрсыз жұналап бери,
Жанындағыларды өзін көрмесен,
Тезирек жиберсеңши куұалап бери.

Келе ғой—келе ғой, өкшесіз пери,
Келдиң бе-келдиңбе бөкшесіз пери.
Көрген менен билгенниңди сайрай бер,
Көзи ашық әулиһе, өкшесіз пери.

Келе ғой-келе ғой, шашлы сулыұым,
Келдиңбе-келдиңбе, қаслы сулыұым,
Көрген менен билгенниңди айтып бер,
Бунда ким бар, көзи жаслы сулыұым.

Шықтым минажәг тауына,
Еки қолыма таш алып,
Еки көзіме яш алып,
Қыран тауың жайлаған,
Таяу жетпес ығрымлар,
Дизессине жетпеген,
Мүрдеше атлы дәуперим,
Бармағың барда өкшең жоқ.

Шашбаўып барда гилгин жок
Айдарлы балам кел, деймен,
Тулымлы балам, кел, деймен.
Көш, малгуп көшер күнлери.
Жүниди Үрнийт!
Тисинди ыржыйт!
Келҳа, келҳа кел бери,—

деп жабайы ҳайўанлардын мәңиреген, улыган даўысларына усаған, ҳуўҳа—ҳуу! қусаған өкирген жабайы сеслерин шығарып, порхашның ҳәрекетине түрли сеслер менен қосылып, әри-бери ийиллерине қол салысып, ҳәммеси илгерили—кейинли секиреди.

Келҳа, келҳа кел бери! Хуппа, ҳуў! деген сеслер, ҳәрекетлер, менен қосылып кетеди: Қарақалпақлар арасында порқаншылық дәстүр салты жақын күнлерге дейин сақланып келген еди, ескиге инаным, бундай жабайы дәстүр, салтларға қарсы пропаганда иси алып барылды, халық массасы оқыў билим аркалы дин-салтларынан кутылды.

Айды руза яки Айды қурбан Бул салт-дәстүр жыры қурбан ҳайты яки руза (ораза) ҳайты (байрамы) күнлеринде ески мектеп оқыўшылары тәрәпинен айтылған. Балалар мектепте оқыў тоқтар алдында молламызға сыйлық бериң,—деп ата—анасына келип Айды—Қурбан, айды руза қосығын айтқан, ол гездеги мектеп ески өзбек (түрки) гилинде болғанлықтан, қосық ески өзбек „—түрки“ тилде айтылған, ол айды руза—Айды қурбан қосығының үлгиси былай болып келеди:

Айды руўза келди деп,
Аламны гүлзар әйләди,
Бүлбүз бийшараны
Гүл ышқыда зар әйләди,
Әй ата, айдана бир
Хызмәт қылай устазыма,
Көп кишиләрни худа
Пәрзәнд учун зар ойләди.
Айды руза келди деп,
Адам қылады жан фидә
Бизге бир заўқый түсип тур,
Сизге келдик, ий ата!
Молламызға айдана бериң
Бизди азат әйләгил.

Ярамазан. Қарақалпақ салт жырларының бири. Бул ярамазан салт—дәстүр жыры барлық түрк тиллес халықлардың тилинде бурыннан айтылып жүрген. Бул ярамазан ислам дининиң тәсириндеги адамлар бир айлық ораза тутқанда айдың басында, ортасында хәм аяғында айтылады. Салт жырларының ишинде ярамазан қосықлары халықтың салтынан соңғы дәуирге дейин келип жеткен.

Ярамазанды кәсип кылған адамлар бурынғы заманда қасына бир неше жасларды топлап алып, басқаруыұдың еллерине барып, жаңа түскен келиншесктин, яки үйинде ер жеткен қызы бар үйдин тусына келип, ат үстиңде турып ярамазан айта баслайтуғын болған. Ярамазаншы ярамазанның төрт қатарын айтып болғаннан кейин қасындағылар коллектив болып, хор менен ярамазаншыны (баслаушыны) куўатлаған. Булардың жыры сахнадағы хорға усап кетеди.

Ярамазанның қосық үлгилери төмендегише болып келеди:

Мынаў үйдин есиги ербснғли,
Төринде аятын бесик тербеледи,
Ярамазан айтқанға не береди,

Нақыраты:

Әри шәри кудаға, нур айдим Мустафаға,
Мұхаммед хұметине ярамазан.

Мынаў үйдин есиги шап-шақ ғана,
Ишинде бир жеңсем бар ашақ ғана,
Бизге орамал түйин қойыпты сақлап ғана.

Нақыраты:

Әри шәри кудаға, нур айдим Мустафаға,
Мұхаммед хұрметине ярамазан.

Ярамазанның соңғы нақыраты „әри-шәри...“ қатарларын айтқанда хәммеси қосылып хор қылып айтады, олардың коллектив болып дауыс қосыуы сахна өнерине усап кетеди. Ярамазанның кейнинде ярамазан айтып барған үйдин берген сыйлығына қарай поэтикалық қосық қатарлары менен „пәтия“ береди. Ол қосық қатарларының үлгиси мынадай:

Нан бердиниз бизге,
Жасыңыз жетсин жүзге.
Асын-асын асына
Берекет берсин басына. . т. б.

Ярамазанның басы дин салтынан басланса да, жас-лардың ойын сауығы ұазыйпасын атқарған. Ҳәзир өз өмирин тауысқан, керексиз дәстүр салтларының бири болып табылады.

Дәстүр салты. *Той баслау, ҳәўжар, яр—яр.* Ҳәўжар яки яр-яр салт әдебиятының, өткендеги халық дәстүрлериниң бир түри болып, ол тойда коллектив болып жыр жырлағанда, той баслағанда атқарылған. Бұл ҳәўжар менен яр-яр екеуи бир сөз, түрк тиллес халықлардың „Ж“ менен сөйлеушилер *ҳәўжар* деген „И“ менен сөйлеушилер *яр-яр* деген. Бул той баслау ҳәўжар айтыўды бурын „Өлең“ депте атаған.

Қарақалпақ халық легендаларында „Той баслап өлен айтты“ деген сөз ушырасады. Шынында да тойды баслаған қосықшы поэтикалық терме, яки өлең, қосық қурылысында баслайды, қарақалпақ тилинде өлең сөзи соңғы заманлары умытылып кеткен, бул тек казак, өзбек тилинде сақлапған.

Той баслаушы тойды қосық айтып баслағанда ол қосығын айтып болғаннан кейин оның қасында бир неше қыз-жигитлер „ҳәўжар,“ „яр-яр“ деген қатарлар менен нақырағын қайтарады. Ол коллектив түрде жыр жырлаған хорға усап кетип турады.

Той баслауды кәсит қылып жүрген айырым сөз шеберлери де болған, тойды баслаушы өзиниң үйренип алған той баслау қосығын айтып және оған өзиниң шайыршылығын қосып, тойдың болып атырған жағдайын көпке түсиндирип, той бериушини көтермелеп мақтайды.

Бул ҳәўжар айтыу халық дәстүриниң халық дәстанларында изи көринеди. Мәселең „Алпамыс“ дәстанындағы Гүлшин шоры менен Қултайдың ҳәўжар айтысуы халық салт жырларының сәулелениуи болады. Ҳәўжар қосығының үлгилери мынадай болып келеди:

Жылама үкем жылама,
Той сенки, яр-яр,
Тоқсан басы ақ орда,
Үй сенки, яр-яр.

Багда бедеу киснейди,
Ат болдым деп, яр-яр,
Узаткан кыз жылайды,
Жат болдым деп, яр-яр.

Той баслап хәужар айтып, жыр жырлап, көпшиликке ойын тауык көрсөткөн сөз шебери өзиниң поэтикалык сөзгө усталыгына қарап сөйлеген сөзин, айтқан қосығын хәр мухамға дөңдирип жыйылған көпти аўзына қаратады. Той баслаушының қосығын куўатлап көтөрмелеп, „хәужар“ деп айтқан жаслардың хош хаўаз дауыслары жыйылған көпти өзине тартып, хәзирги заман сахна өнерине усаған. Той баслаушы сол ўақыттағы жағдайға қарап айтатуғын қосығын өзгертип оғырады. Халық дәстүри бойынша „бақсы байрақ“ тағыда басқа сыйлықлар қатарында той баслаушыда той бериўшиден сыйлықлар алған.

Бет ашар. Бет ашарды шайыр адам, сөзге шебер қосықшылар баслайды. Бет ашар еки түрли болады. Бириншиси „айтым“, екіншиси „бет ашар“, Бет ашардан айтым түри келиншек ел шетине келип, аўыл арасы менен жүрип келиншек болып түсетуғын үйге кирер алдында бет ашарды айтыўшы жана қиятырған келиншек пенен тойдың болатуғынын халыққа дағазаретинде бир неше қатардан ибарағ айтым айтады. Келиншектиң қиятырғанын поэтикалық сөзлер менен хабарландырады. Бул „айтымның“ үлгиси мынадай болады:

Келин-келли, келип тур,
Ийилип сәлем берип тур,
Келиншек келди, көриниз,
Көримлигин бериңиз,
Ала гула демениз,
Атын айтып қоймаңыз.

деп айтып, той бериўшиден көримлик сыйлық алады. Жаңа қиятырған келиншек көп қызлардың қатарында қатарласып жүрип, келин босағадан кирерде қолын босағаға тийгизип, оннан кейин маңлайына тийгизип, ийилип тәжм береді.

Үйдің оң жағына шымылдық тутылып келиншек оған киргизилип, бир неше қызлар менен қатарласып отырады. Келиншектиң бетине орамал тутылады. Күн батқаннан таң атқанша үйге қим кирсе, шықса, қызлар менен бирге орнынан турып отырады.

Ертегине таң атқаннан кейин той сәддибеси баслар алдында келиншектің бетин ашыушы тайын болады. Бет ашыушының қолында сырық, оның ушына қасия зат яки пул түйілген орамал байланған болады. Ол орамалдың бір ушы келиншектің бетин жапқан орамалға байланады. Бет ашарды айтыушы бет ашар қосығын баслайды. Ол хәр қосығының аргында „оган берің бир сәлем, буған берің бир сәлем“ деп сөзин питирерде қолындағы сырықтың ушын жоқары көтереди. Сол уақытта жаңа түскен келиншектің бет-ажары көринеди. Келиншек басын төмен ийеди, жыйылған көпшилик келиншектің бетине топарласып қарайды. Бет ашар айтыушы қосықтың хәр шуұмагында келиншектің бетин бир ашып, бир жауып, қосығын қайталайды. Келиншек бир неше мәртебе ийилип тәжим береді. Бет ашар қосығы ең алдын бурын елдің ағасы, оннан кейин үйдің ийеси менен таныстырылады. Ел ағасына:

Елтири тоғның жағасы,
Дуйым журттың ағасы,
. деген қайнаған,
Оған берің бир сәлем!

Қайын атасына:

Ақ орданың ийесі,
Ийінде бар мәллесі,
. деген қайын атаң,
Оған берің бир сәлем! т. б. делинеди.

Қайын енесіне:—

Көшкенде көшти баслаған,
Жаулығып қыя таслаған,
. деген қайын енең,
Оған берің бир сәлем; т. б. делинеди.

Бет ашарды айтыушы жаңа түскен келиншекке-өзи жасаған заманның тәртібин үйретеді, қайын атаменен қайын енеге, тийген күйеуіне хызмет қылуының миннет екенін түсіндиреді. „мыңайым, тәртіпті бол“ дейді.

Тулыптың аузы ашық деп,
Құрт урлама келиншек,

Өзин жатып байына,
Тур-турлама келиншек.

Жаңа түскен келиншекке шурт минез болма, қон-
сы-қобаға жайлы бол, минезің сынық, минәйым бол,
халыққа хызмет ет деп үйретеді;

Үй артына мал келсе,
Бақаплама келиншек,
Баканыңды сындырып,
Қақандылама келиншек.

Бет ашардың соңғы жақлары келиншекке ауыл
адамларын таныстырыудан ибарат болады. Бет ашар-
ды айтыушы бул ұақлары қатты қызып кетеді. Ауыл
адамларының минез құлқына қарай, олар мүше қу-
рылысына қарай сыпатланып, юморлық қатарларда
айтылады. Буған жыйылған көп қатты қызығып шақак
урған құлкилер басланады. Сараң, сүтхор адамларға:

Шийдің түбін қайыған,
Есап пенен байыған,
. . . . деген қайын аған,
Оған берің бір сәлем:

Мүшесі киши адамларға;

Пошша торғай мүшелі,
Қабырғасы үш елі,
. . . . деген қайнаған,
Оған берің бір сәлем!

Көсе, сары адамларға:

Уйықлап жатқан перидей,
Ийден шыққан теридей,
. . . . деген қайнаған,
Оған берің бір сәлем!

Сықылсыз, көсе, арық адамларға:

Ажырыққа атып тусаған,
Урғашы маймыл қусаған,
. . . . деген қайнаған,
Оған да берің бір сәлем!

Бет ашардың екі қатары піткенен кейін „Оған
берің бір сәлем, буған берің бір сәлем“ деген қай-

талаулар бир неше рет айтылады. Бет ашар питкеннен кейин келиншектің бетіндегі орамал ашылады. Соннан кейін келиншек өзінің ұазыйпалы жұмысы — үй хызметіне араласа бастайды, тойдың басқа бақсы, жырау айттыруу, гүрес тутыу, көкпар ойнау сәддибелерін дауам ете береді. Бет ашардың қосық құрылысы екі қатардан ибарат болады.

Бет ашардың айырым профессионал шайырлар тәрепинен дөрстелген узақ вариантлары да ушырасады, бул варианты ауыз әдебиятының айтыс жанрына да уқсап кетеди. Бундай бет ашардың үлгилери мынадай болып келеди:

Ж и г и т:

Шандан атлар сүрншек,
Жалқау адам болады,
Жас басынан ерншек,
Аман—түуел сорайык,
Амансыз-ба келиншек.

К е л и н ш е к —

Ғасыл кийим кийиндим,
Пирлериме сыйындым,
Аманбысан дегенге,
Шүкир куллық мен айтып,
Тәжим берип ийилдим.

Ж и г и т:—

Ғасыл кийим кийинсен,
Пирлеринге сыйынсаң,
Аманбысан дегенге,
Тәжим берип ийилсен,
Орамалың үлкеп түй,
Айтқан гөпке түсинсен

К е л и н ш е к:—

Ғаулықпа, жигит, ғаулықпа,
Үйиңнің иши саулықпа.
Орамал деген кәдеңе,
Тири болып жүрсем мен,
Белбеу етип бууарман,
Басымдағы жаулықты.

Той тарқатар хызметкер,
 Сыйла-сыйлама, өзін бил,
 Жигитлик деген қызыл гүл,
 Хәр бир жаққа кетеди,
 Сайрап турған бизнң тил,
 Қутлы болсын келиншек,
 Жақсы адам жамааның;
 Көрнк ашары келиншек,
 Еки жақсы бас қосса,
 Бирин-бири қыймайды,
 Еки жамаң бас қосса
 Бир елатқа сыймайды.
 Әдепли болық келиншек,
 Үлкен болсын түйиннің,
 Қызық болсын жыйының,
 Анау турған атаңыз,
 Белге таққан потаныз,
 Атаңызға бир сәлем!
 Анау турған енеңиз,
 Кара жерден кемеңиз,
 Қатты қайрым сөз айтса,
 Сәники жөнсіз демениз,
 Енеңизге бир сәлем!
 Анау турған көйнеңиз,
 Оған да бернң бир сәлем!
 Анау турған бийкешин,
 Жипектен еди шүйкеси,
 Бийкешине бир сәлем!
 Сапасан болар жыйырма,
 Көтқуда болмақ қыйынба,
 Тамыңа салған жер ошақ,
 Сақалы буйра бир кушақ,
 деген қайнаған,
 Ийилип бернң бир сәлемі
 Есиқтиң алды қос арық,
 Қатыны семиз, өзи арық,
 деген қайнаған,
 Қайнағаңа бир сәлем!
 Жетим болған түрредей,
 Көрпелеги бүргедей,
 деген қайнаған,
 Оған бернң бир сәлемі

Бег ашар аңыз әдебиятында, халық өмириңде үлкен орын тутқан, бег ашарда жаңа түскен келиншекке ел—журтты таныстырыу менен оған әдепли—икрамлы болыуға шақырады. Ол заман ушын үй ишин (семьяны) беккемлеуде үлкен әһмийетке ийе болған. Бег

ашарда көбинесе заман тилеги, үрип—әдеті, тәртіпші бод, келиншек болып түскен жерге қадал хызмет қыл деп үйретеді. Бул бет ашардың қосықтары, күшлі поэтикалық қатардан тұрады.

Қарақалпақтардың келиншек түсириу дәстүрінде бет ашар қосығы ескиликтің қалдығы деп халық өмірінен бираз кейін қалса да, ал соңғы уақыттары келиншек түскенде „бет ашар“ қосықтары айырым келиншек түсіу тойларында және қайтадан жаңа дәстүрге, жаңа мазмун хәм формаға айланғанын көреміз.

Бесик тербетіу, бала жубатыу жырлары. „Түн уйқысын төрт бөліп, сууық бесик таянған“ аналар өз баласын құрметлеп, жыр жырлап, баласына [қууанышы менен сүйинишині поэтикалық сөз бенен жырлайды] бесиктегі баласын сөз күші менен жубатыу мақсетінде болады. Бесик жырлары да дәстүр жырларына киреди. Өзиниң жас баласының келешек өмирінде бахытлы болыуын тилейди. Баланың ата—аналарының сән—шәукетлери түсиндирилип, балаға қууаныш сөзлери айтылады.

Қарағым мениң жасында,
Жасыл қалпақ басында,
Әшекейлі ак отау,
Агасының қасында.

Бесиктегі баланы тербетіп жубат қанда мынадай қатарлар жырланады.

Жылама, бөпем, жылама,
Жилік шағып берейін.
Бөденениң құйрығын,
Бөкпен қылып берейін,
Сауысканның құйрығын,
Сақпан қылып берейін.

Ана өз баласын сүйіп, балаға болған мухаббаттын мынадай қатарлар менен билдиреди:

Айнанайып ашағым,
Қозы жүні қалпағым,
Жұрт сүймесе сүймесин,
Өзімнің сүйген ашағым.

Бала ер жетіп, адам болып, қатарға кирип, той тойлап, халық қатарында болыуды тилейди өз баласының бахытлы болып, той тойлауын нийет етеди

Тойға барып тойласын,
Қызлар менен ойпасын,
Орамалын жоймасын...

Өткендегі халық дәстүрлерінде қызлардың келешектегі өмирі де сөз етіледі:

Қарағым менин бір мырға,
Қулағында жуң сырға,
Қалың малын сорасан;
Алпыс туғар, бір жорға...

Мун-шер жырлары. Қосықшылардың репертуарында мун-шер қосықтары өткен дәуірде үлкен орын алған. Мун-шер қосықтары аңыз әдебиятының ишінде өз алдына тармақ болып қәлиплескен. Адамлардың өмирінде түрлі себептер менен, сырттан келген жаудың қысымынан, жерден, суудан, мәканнан айрылғанда, халықтың суйген улары, елди басқарған басшы, елди жаудан қорғаған батырлар дуньядан қайтқанда оған ел—журт қыйналып, ишіндегі мун-шерин қосық пенен билдирген. Мун-шер жырлары: *қошласыу, еситтириу, кеуил айтыу, сыңсыу, сәлемлерден* ибарат болады.

Дәстанларда батыр жауға атланғанда, узакқа сапар шегер алдында ата-анасы, хаялы менен, бирге туғған ханалас қарындасы менен қошласарда мун-шер жырлары ушырасып отырады. Батырдың ели-журты менен қошласыулары батырлар дәстанында өзиниң изин қалдырған.

Еситтириу, кеуил айтыу. Аңыз әдебиятының мун-шер жырларының бир түри *„еситтириу“ кеуил айтыу (жубатыу)* болып аталады. Адамның басына аўыр жағдай туып, ағайын-туўғанларынаң биреу өлгенде өлим түскен адамға кеуил айтып жубатыу үшін поэтикалық сөзлер айтылады. Бул қағар, „орнында қалған оңалар“, „ылақ маңырап суў кешер“, „Атан өлседе, атанды көрген өлмесин“ қусаған нақыл сөзлер менен басына қайғы түскен адамға ақыл айтып жубатады. Атасы өлген балаға „атаңның жолын куў, атаңның қылған исин даўам қыл деп“ тәселле береді. Бул тәселле беріу мынадай қатарлар менен бериледи:

Ана өлип қызы қалса,
Төсегі шаңда қалмайды.

Атан өлип бота калса,
Жүги жолда калмайды,
Ата өлип бала калса,
Елди жаўға бермейди.

Кеўил айтыўшы кеўил айтқанда халық накыл-мақалларын толық пайдаланып отырады.

Сынсыў. Өткен дәўирдеги қарақалпақ қызларының теңсизлик өмирге, заманға наразы болып, қалеген адамы менен кетпей, малға сатылып баратырғанда муңшерин тарқатыў ушын сынсын қосық айтқан. Олар:

Атамды нәйлейин дүньяға қызған,
Бахтымды нәйлейин жаманға сызған—

деп өз муңын шағады. Теңсиз заманды жырлаған қарақалпақ қызларының өткен дәўирдеги сынсыў қосықтарының үлгилеринен мысаллар келтирейик:

ЖЫЛАМАЙЫНБА?

Әўелдә дүньяға шықтым қыз болып,
Бағларда ашылған қызыл гүл болып,
Жетерге-жетпеске енди сөз болып,
И-им келеспесе, жыламайын ба?

Өмирим өтер жарасықсыз жаз киби,
Бағлардағы қазан урған гүл киби,
Мени ертип жибердиңдер гүл киби,
Гүл орнына кеттим, жыламайын ба?

СОЛДЫМ ӘРМАНЛЫ

Ата—анам қарамады жайыма,
Неке қыйған молла қалды қаныма,
Аўзы түкпә гүржи келди жаныма,
Қызыл гүлдей едим, солдым әрманлы.

Қайғы қысты, сыймай турман қанама,
Меннен сәлем айтың атам-анама,
Барып айтың ақ сүт берген анама,
Қызыл гүлдей едим, солдым әрманлы.

ЖЕҢГЕЖАН

Жеңгежан, кулак сал мениң сөзиме,
Қанлы жас толып тұр еки көзиме.
Қос қанатлы ақ суңқарым бар еди,
І уғырынан ушты келмәй өзиме.

Сунқарым ушқанда қанатын жайып,
Сол бийик тауларда болыпты майып,
Сунқарыма қуғып жетип кара құс
Болыпты жеңгежан көзімнен ғайып.

Сол дегенде курып менин дәрмашым,
Хеш мийрин қанбаған хәм интизарым.
Жеңгежан еситтим бүгін хабарын,
Кара қусқа жем болыпты, жеңгежан.

Хошласыў. Муң-шер жырларының бири-хошласыў болып аталады. Муң-шер жырларының хошласыў түри өткендеги халық өмиринде, аўыз әдебиятында орын алған.

Бағырлар жаўға атланғанда жери менен, ата аналары менен, ата аналар баласы менен хошласыўларды халық дәстанында көп ушыратып отырамыз.

Ал, соңғы заманларда салт—дәстүр жырларындағы, қызларды узатқандағы сыңсыў жырларында да хошлесыў жырлары ушырасады...

Хошласыў жырларында көбинше батырдың болған сапарынан аман қайтыў тилеги сөз етиледі. Хошласыўларында: „Хош енди“, „Аман барып, саў келгейсең“, „Көрискенше хош енди“, „Көрискенше аман бол“ деген традициясы соңғы заманларда да даўам етилгенін Аяпберген шайырдың 1927—жылы шығарған „Асанжаным, аман бол“ шығармасынан көриўге болады. Әжнбияз шайырдың „Бозатаў“ шығармасы да „Хош аман бол бизден қалды Бозатаў“—деген қатарлар менен қайталанып отырады.

АМАН БОЛ

(Аяпберген шайырдың 1927-жылы Асан Бегимов оқыўға баратырғандағы хошласқаны)

Мундын кетер болсаң, Асанжан иним,
Яне қайтып келгенинше аман бол,
Жолдастар ишинде дейди көп сәнем,
Кетер болсаң, жапым—иним, аман бол

Мундын кетсең аман, есел келгейсең,
Шады—қуррам, хошұақыт болып жүргейсең,
Бир—биреўдин қәдирини билгейсең,
Көрер көзим, шийрин тилим, аман бол.

Алдында жол басшы ағаң мен едим,
Изимде жеткиншек иним сөз едиң,

Рухсат бер, оқыўға кетермен, дедин,
Та өлгенше көрер көзим, аман бол.

Журт көрмеген, жаным — иним жас един,
Жас болсаңда, қатарыңа бас един,
Гөпе зылым бийлер билан кас един,
Аузымдағы сөйлер сөзим, аман бол.

Мундын кетсең, тез айтамын келе гөр,
Надан халықтың қадирини биле гөр,
Қайда болсаң аман — есен жүре гөр,
Бағ нишинде қызым гүлим, аман бол.

Изинде хошласым қалды елдерин,
Ойнап өскен Мырғузарды көлдерин,
Наужауан қыз-келин, нишке беллерин,
Тез келип көрс гөр, иним, аман бол.

Бир акшам бола алмай кеттиң қыстана,
Аман болсаң, ел гезерсең мастана,
Ташкент, Орынборға, Қазақстапа,
Барсаң сәлем дегил, қозым, аман бол.

Ядында бар болсын қамбағал, геләй,
Ағаң Әбдіраман, болыс Орақбай,
Үмид билан қалы, иним, аман бол.

Кетерде көрс алмай қалды жасларын,
Иним, аман болсын жалғыз басларын,
Ағаң Аяпберген көңің хошларын,
Әпиу ете гөр, иним, аман бол.

Жоқлау. Мун-шер жырларының жоқлау түри бұрыннан бар. Бұны „Гөрүғлы“ дәстанында сөз етилгеннен көриўге де болады. Гөрүғлы өзи өлмей турып хаялларына: „Мен өлгенде қайтип жоқлайсызлар“ — дегенде:

Агаюнис пери:

Шәмли белден ат қашырдың нзин жоқ,
Өзин яғыз, кимге айтар сөзин жоқ,
Өзин өлсең, бул Шәмбилде ким қалар,
Ат деге уғыл туе қызыл жоқ,—

деп жоқлау айтқан. Бул жоқлаудың ескиден киятырған дәстүр екенін билдиреди.

Қарақалпақ ауыз әдебиятында да мун-шер жырларының жоқлау түри халық дәстүрінде бекем орын алған. Жоқлау айтыуды кәсип қылып

жүрген айырым хаяллар болған. Қарақалпақлар арасында өлген жерге жоқлау айтыушы хаялларды шақыртып жоқлау айттырыу дәстүри соңғы заманларға дейін дауам етип келди. Жоқлауда атағы елге жайылған, халыққа көп жақсылық көрсеткен ер азаматтың ерлиги, елге қылған хызметі сөз етиледі.

Қарақалпақ ауыз әдебиатының муң-шер жырлары жоқлау жанрының изин соңғы заманлардағы поэзияда да көриуге болады. Мысалы, Өтеш шайырдың „Бердақ өлгенде“ шығармасы хәзирги заман шайырларынан Салық шайыр менен Ибрайым Юсуповтың Аббаз шайыр өлгендеги (1970) шығармалары жоқарыдағы айтылған пикирлердин дәлили бола алады.

Бердақ өлгенде. Өтеш шайыр өзинин заманласы Бердақ өлгенде Бердақ шайырға арнап жоқлау қосығын жазған.

Ақ урып жыладым күндиз, кешинде,
Болғаннан сон капашылық ишинде,
„Куданың тағдири“ ерте пешинде,
Бердақ шайыр өтті“—деди дүньядан.

Жылай—жылай исти көздин ханасы,
Қалай шыдап турар адам баласы?
Тағдирге бендениң барма шарасы,
Эрмаң менен Бердақ өтті дүньядан.

Бердақ еди шайырлардын данасы,
Келгенде куғанар едиди арасы,
Сөзине ийилди адам баласы,
Мудам қосық айтып өтті дүньядан.

Шайырлыққа, бақсылыққа сай еди,
Шешенлікке мың адамға тай еди,
Мамға жарлы болсаң, тилге бай еди,
Дүньяның бұлбили өтті дүньядан.

„Дос болдық—деп маған қолым бергенде
Куғанар едик бир—биреуди көргенде...“

.....

Өткен әсирдеги шайырлардың ишинде Гүлимбет шайырда ауыз әдебиатының жоқлау жанрынан, муңлы нашардың атынан жоқлау қосықларын жазған. Гүлимбеттиң дөреткен жоқлау қосықларынан мысаллар келтиремиз.

БИЙБИГҮЛ

(Гүлижбет)

Ак туйғын сункарым ушты уядап
Ушқан менен жай таппады қыядан,
Әрманаықта өгер болдың дүньядан,
Биз кеттик, сен қалдың, хоп бол, Бийбигүл.

Мойныма салдылар темир ошағын,
Салды жүрегіме өткір пышағын,
Қарабет каражер ашып қушағын,
Бизге өлім мийрас болды, Бийбигүл.

Бизге мийрас болды қайтып келмес жол,
Шыға алмадым бір тереңнен созып қол,
Ақыретте көрісермиз, ыраа бол,
Кеттім қайтпас жолға енди, Бийбигүл.

АШЫҒЫМ -АЙ

Ашығым деп айтқан сөзің,
Сарғайыпты жарқын жүзің,
Жұмылыпты екі көзің,
Мен нәйлейін, ашығым—ай.

Кия шөлде қалды басың,
Көзден ағып қанлы жасың,
Ийманың болғай жолдасың,
Әрманда өлген ашығымай.

Ярым неден болды гүнаң,
Паналауға жоқты панаң,
Жылап қалды ата-анаң,
Мен нәйлейін, ашығым ай.

Дуғры тусан жолларыңыз,
Қыйын болды қалларыңыз,
Бұйырмады дийдарыңыз,
Әрманда өлген, ашығым ай.

ҚАЙТЫП КЕЛ

Артыңда қалдым ашырап,
Күни түни зар жылап,
Тұрарман қалыңнан сорап,
Сүйген ашығым, қайтып кел.

Түстің залымның қолына,
Қурды дузақты жолына,
Қарамады қеш қалына,
Сүйген ашығым, қайтып кел.

Айдауда көзин жаўдырап,
Буўын аяғым сырқырап,
Қалдым артында зар жылап,
Сүйген ашығым, қайтып кел.

Халық аўыз еки әдебиятының муң—шер қосықларының жоқлаў түрин айырым шайырлар да арнаўлы шығарма етип жазған. Ол аўыз еки қосық болып, қосықшылар тәрәпиннен айтылып жүрген. Мысалы: „Әўезжан“ „Дәўлет“ усаған арнаўлы жоқлаў қосықлары ел аўзына тарап кеткен.

Өткен әсирде Кегейли арнасының мурабы Дәўлет деген адам өлгенде шайырлар айырым жоқлаў жазған: Мысалы:

ДӘҰЛЕТ

Дәўлет кетти Кегейлини жағалап,
Торы атының төрт аяғын тағалап.
Токкыз болыс жылаўында ағалап,
Дүньядан әрманлы кеткен Дәўлетсен.

Дәўлет өлип, хәмме азам қийналды,
Жиназана бес жүз адам жыйналды,
Пукаралар жер шукланын ойлапды,
Дүньядан әрманлы өткен Дәўлетсен...

Бердақ шайыр өлгенде Өтеш шайырдың „Бердақ өлгенде“ шығармасы халық аўыз ски әдебиятының, оның жоқлаў жанрының халық шайырларының шығармасындағы халық дәстүриниң сәўлеси.

Аўыз әдебиятындағы өли үстинде қатынлардың айтатуғын муң-шер жоқлаў қосықлары бул бир ҳаялдың ғана муңы емес, жалпы халық муңы болып есапланады. Қатынлардың жоқлаў айтыўы, қызлардың сыңсыўы буның бәри өткендеги халық өмириниң картинасы.

Халық аўыз еки әдебиятының жоқлаў түри бойынша рус халқындағы жоқлаў айтыўдың сана сезимин, жәмийетлик мәнисин ашып айтқан рус халқының атақлы жыршысы ғарры кемпир Федесосванын жоқлаў айтып отырған қосығын тыңлап М. Горький былай деп жазады:

„Өзиниң аўыр ҳалын жырлап айтқан зар, рус халқының зары қандай. Шайыр ҳаялдың аўзынан шыққан муң сондай аўыр шер қуятуғын сыяқлы. Анық рус халқының намасы менен айтылған муң жүрегиңе сон-

шалык жақын таныслығы менен дәрке салғандай болады. Федосоеваның бәрқулла рус халқының гүрсиңген муңына толған жетпіс жыл дауамында ол қосық айтып зарланғанда рустың ески наласы менен өмириниң айыр қалың жырлаған.. рустың наласы русғың тарийхы сыпатында. Хат билмеген кемпир Федосеева сансыз көп қосықлар ды өзиниң ядында сақлайды. Қосықларының зары халықтың зары екенин ол көп оқымыслы адамлардан артық түсінеди¹”.

Қарақалпақ халқының өткендеги аянышлы өмири, теңсизлик заман, жарлы халықтың қызларының мал орнына сатылыуы туұралы сынсыу қосықлары, ер азаматғың елге қылған жақсылықлары ҳаққынлағы жоқлау айтыушы шайыр ҳаяллардың муң-шер қосықлары, ол қосықларға тығыз байланысқан муңлы намалар тыңлаушылардың жүрегиниң шерин қайнатып, көпшиликтиң нәзерин аударып, олардың заманды түсиниүдеги шери жүректен терең орын алған.

Әўезжан. Қарақалпақстанның Хожели қаласында Әўсзжан Хожа деген бас болып 1916— жылы Хийўаның ханы Әспандиярға қарсы ҳәрекег еткени ушыи Россия патшасының генералы Галкин Әўезжан хожа менен он адамды бирге асып өлтирген². Хийўаның ханы Әспандияр Рус патшалығының қойған адамы еди. Бул ўақыяға адамлар наразы болып қосық шығарып, жырлар дәреткен, Бул қосық „Әўезжан“ болып аталып, қосықшылар тәрәпинен өз наласы менен соңғы заманларға шекем айтылып келди.

„Әўезжан“ қосығының үлгиси төмендегеше:

Әўезжан өлипти, қайда қоялы,
Ғәзнийнехананың аўзын оялы,
Қарасына дал бедеўди соялы,
Арзыў-әрман менен өзген Әўезжан

Әўсзжанның сгин кеткен таллары,
Қыйын болды бааларының қаллары,
Басқаға буйырды жыйған маллары,
Арзыў-әрман менен өзген Әўезжан.

¹. Горький. соч. в 30—томах. М. 1952, том 23, стр—234.

². Непесов. Г. И.; истории хорезмской революции 1920—1924 гг. Ташкент. 1932, стр. 59—60—61.

Қарақалпақ халық ауыз еки әдебиятының муң—шер жырларының жоқлау түрінің традициясы халық традициясынан бираз қалса да, ал соңғы жыллары бул дәстүрдің керек екени мақул табылып, ол дауам етип отырғаны белгилі.

Қарақалпақ халық ауыз еки поэзиясының традициясын дауам еткен поэзиямыздың қос шынары, бийік бай тереги болған Аббаз шайыр менен Садық шайыр тууралы шығарылған жоқлаулардың толық текстлер келтириу орынлы.

КЕҰЛИНДЕ ҚАЛДЫ

Ибраһым Юсуповтың Аббаз шайырды жерлегендеги жоқлауы

Мудам дүзиу жолдан басқан ізлерин,
Ғайры нағыс гүл боп жеринде қалды.
Жанға рахат берген шийрин сөзлерин,
Халқыңның ядында, деминде қалды.

Айтқан сөзин адамларды шад етип,
Сайраған хәуазың әлемге кетип,
Сөзинди тууысқан халықлар яд етип,
Аты қарақалпақ елинде қалды.

Хәуалатың үшқыр сөздин сунқарын,
Сүрип өттиң шайырлықтың туларын,
Бір жуұмақ нахтадай аспақ дийдарың,
Көз көрген халқының кеулинде қалды.

ХОШЛАСТЫҚ

(Садық шайырдың Аббаз шайыр өлгендеги жоқлауы)

Қадирданым, халқым кеуил айтаман,
Көзлер қыймас инсан менен хошластық,
Өмирге адам еки келмес қайталан,
Тиллерден дур шашқан менен хошластық.

Жаңа деуиримиздин Бердагы еди,
Шайырлардың шешен сарлары еди,
Көргенлердин арзыу-инкары еди,
Әдиули дос Аббаз бенен хошластық.

Өмиринше жырлады бүлбиялғоядай,
Ед ушын ис қылды жаның аямай,
Илхам қушып, тасып аққан дәрьядай,
Меруерт сөзли маман менен хошластық.

Москва, Ташкент ҳам Алмата барды,
Қосык тил зибанын жаңлата барды,
Өзбекстан халық шайыры атанды,
Ҳасыл жыры алуан менен хошластық.

Рус, өзбек, казак, түркмен сыйлады,
Көп миллет тилинде сөзи жаңлады,
Қарақалпақ шайыры болып сайрады,
Булақ болып аққан менен хошластық.

Дүньяда аз еди ондай хош зибан,
Жаксылығын көзім көрген достыман,
Жүреклерден аты өшпес деп мұдам,
Ақыл ойлы адам менен хошластық.

Дүньяға бір келип өтті гезинде,
Толып йошқан талант болды өзинде,
Мийрас ләстанлары қалды изинде,
Дурданалар тапқан менен хошластық.

Әрмансыз жасады жетпіс үш жасты,
Өлгенше жырлады көсем—қуяшты,
Дослар умытарма шайыр Аббазды,
Тиланис пал тамған менен хошластық.

ҚАЙРАН АҒА

*(Тилеўберген Жумамуратовтың Аббаз шайыр
өлгендегі жоқлауы)*

Бул не деген аўыр матам,
Жүрегимди қысып кетти.
Аббаз аға—улы адам,
Келмес жайға түсіп кетти,
Бел қайысқан қайғы усы,
Өмиринің келип қысы,
Елимиздің бұлбил қусы,
Арамыздан ушып кетти.
Шад заманның күлкисинде,
Нуры ойнап тур-түсинде,
Тынбай сайрап бағ ишинде,
Ай-қай, шайыр йошып өтті.
Жылағаным болмас айып,
Қаршыгадай қанат жайып,
Қәбелімде болып ғайып,
Өмир гүлин үзіп кетти,
Матам шақар, аўыл-аймақ,
Тили шийрин, пал хәм қаймақ,
Узақ жыллар сайрап-сайрап,
Сөз маржанын дизип кетти,
Өлди деўге жүрек қыймас,
Үлкен-киши жасын тыймас,
Тозбайтуғын ҳасыл мийрас,

Халкым ушын дүзип кетти.
Данкы өшпес шешен ердит,
Мийраслары Әлийшердин,
Қушағына кара жердин,
Қайран ағам түсип кетти.

ЖАҰЫН ЖАҰЫП ТУРДЫ СӘСКЕ ҰАҚТЫНДА..

(Төлепберген Мәтмуратовтың Садық шайыр өлгендегі жоқлауы)

Жаұын жаұып турды сәске ұақтында,
Пахта ашылмас деп ашынар едим.
Жаұып жаұып турды сәске ұақтында,
Көз жасымды зорға жасырар едим.

Әзиз ақсақалым, Әзиз нағаным,
Бир жумақ пахтадай ашпақ сақалым,
Көринсе алыстан жипек шапаның,
Әкемди көргендей қысынар едим.

Журт айтысар еди, қарып талмас деп,
Мереке жыйынға бармай қалмас деп,
Сәлемим-иззетим толық болмас деп,
Сизге қос қолымды ұсынар едим.

Отырыс-турысын сондай салдамлы,
Сөз айтар ең пәрдоз беріп андамлы,
Сатирана ушыраған арланды,
Ғаррылар ишинде ұшыға едің.

Көпшикке сүйенбей сөзге сүйеніп,
Жетпіс жасқа еткен едің ийелік,
Тилдескенде хәмме ағайын дейіп,
Жоллардан жолларға асығар едің.

Жаксы адам едің кеулі пахтадай,
Жаның жаснар еди гирбин сақламай,
Жаксыны мақтаса, сени мақтағай,
Бир жақа китаптай ашылар едің.

Жаслар жүрсек дейди сениң жолыңнан,
Қосық шығар еди оңлы-солыңнан,
Егерде жас беріу қелсе қолыңнан,
Жасыңды тоқсаннан асырар едим.

Мәнисин болмады Аббаз өлгелі,
Қос бұлбил единаиз, аға, елдегі,
Сен келген жерлерге ол хәм келмеді,
Салтанатка зорға қосылар едің.

Аббазды сорама-қатырған дедің,
Баләм, дөстаң жазып атырман дедің,

Еле түүесилмей турганда демин,
Жаңа дәстаныңиңизи бар еди.

Кимди бир қартайып көрмепти десе,
Кимди ғаррылығы жеңбепти десе,
Кимнің өмир жолы өрнекли десе,
Мен өмир жолына қызығар едим.

Жаўын жаўып турды сәске ўақтында,
Пахта ашылмас деп ашынар едим,
Жаўып жаўып турды сәске ўақтында,
Көз жасымды зорға жасырар едим.

Жайдары қосық, дәстүр, мийнет жырлары. Қарақалпақ аўыз әдебиятында жайдары қосық, дәстүр мийнет жырлары көлемли орын алады. Көпшилик бир жерге жыйланғанда кеўил көтерийў, ойын-саўықларды, адамлар коллектив болып, яки жеке мийнет қылғанда, аўыр мийнетти жеңиллетийў ушын, узақ жолды қысқартыйў ушын жайдары қосық, мийнет жырларын жырлаган. Жайдары қосықты көпшилик айтады, мийнет адамларының ишинде қосық айтпайтуғын адам аз болады.

Жайдары қосықлар аз қатарлардан турады. Жайдары қосықты айтыўшылар жайдары қосықтан басқа да халық шайырларының шығармаларынан үзиндилерди де айта береди. Мине усындай жоллар менен халық шайырларының қай бир қатарлары жайдары қосықларға да айланып кетеди. Буған Әжинияздың „Бозатаў“ шығармасының үлгисинде „Бозатаў дегеннің әжеп бир жайды, қызлары салланған еллери байды. Бозатаў дегеннің әжеп жай екен, урықлары ат отыға сай екен“ деген қатарлар дәлил бола алады. Бул қатарлар Әжинияздың „Бозатаў“ында жоқ.

Жайдары қосық адамлардың күн көрис өмиринен, оның куўаныўы, күйиниўи, оның күткен сағыныш-эрманлары лирикалық қатарлар менен жырланып отырады. Жайдары қосық мийнет жырлары халық көпшилигине кең тараған аўыз әдебиятының бай жанры болып табылады.

Балалар ойыны. Ойын-саўық жырлары балалар ойыны болып аталады. Балалар коллектив болып ойын ойнағанда ойынның гейбиреўлери поэтикалық қосықлар менен атқарылады.

Балалар „пәллемпек“ ойынын ойнағанда еки тәреп болып саўал-жуўаплар менен хабарласады.

- Пәллөмпөк.
- Пәлкитап.
- Ең кишкентиниң аты ким!
- Өзин көргөн...жан...
- Балалар қатарласып қол усласып „хәкке қайда“ ойынын ойнағанда:
- Хәкке қайда?
- Уясында.
- Не қылып атыр?
- Кесте тигип атыр.
- Кестеси қандай?
- Алақандай.
- Дәрүазаның аўзы қаннап?
- Өте берип муннап. .

Балалар ойынында айтылатуғын көлемли „Түлқишек“ „Әуелемен, дүөелемен“ ойынларындағы айтылатуғын қатарлар балаларлы поэтикалық сөзди ядлаўға, дурыс сөйлеўге үйретеди.

- Ха, түйелер, түйелер,
Дузын қайда түйелер?
- Балқан таўдың басында,
Балық ойнар тусында..

Жаңылтпаш. Жаңылтпаш қарақалпақ аўыз еки әдебиятында басқа жанрлар менен салыстырғанда көлеми кишкентай жанрдың бири болып, балалар әдебиятының топарына киреди.

Әйемги халықлар балаларға дурыс сөйлетиўди үйретип, сөйлегенде жаңылмай, жақсы сөз сөйлетиўди мақсет қойған.

Аўыз әдебиятының бул жанры жаңылтпаш болып аталыўының себеби де өз-өзинен белгили болып атыр.

Өткен дәуірде балалар узак түнлерде от басында отырып, ойынынын ишинде ертеқ, жумбақ, әуелемен, дүөелемен қусаған балалардың қосық қатарын айтып отырғанда ойын-саўық ретинде жаңылтпашты да айтысқан. Балалар жаңылтпаш айтқанда оған сөзди дурыс сөйлеўде тәжирийбеси бар сөз сөйлеўде шебер жасы үлкен адамлар басшылық еткен.

Халық аўыз еки әдебиятының жаңылтпаш түриниң қосық үлгилери мынадай болып келеди:

Базардан алып келгеннмиз
Алты арба асқабақ,
Алты арба асқабаққа жеккеннмиз,
Тарғыл ала,
Ақ бөксе баспақ.

Уай Тайқарбай,
Қойыңды отлақ жерге
Жай Тайқарбай.

Балалар ойын үстінде қосық қатарларын айтқанда сауал-жууап ретінде қысқа қатарлардан келе-келе олардың қосық қатарын ядлатыу үшін узақ қатарлар хәм үйретилген.

ӘҰЕЛЕМЕН—ДҰҰЕЛЕМЕН

—Әуелемен дүелемен,
Салқан ийттин саны менен,
Қара қойдың қаны менен,
Әуезжан молла қай а кетти?
—Дузға кетти,
—Қашап келер, яз келер.
Шәлемннн—
Сен тұр
Сен шық.

Бул ойында балалар кыр дөгереқ қатарласып отырып, аяқларының ушын бириктирип, қосық қатары менен хәр бир баланың аяғының ушын бармағы менен бир бала түртип есаплап отырады, қосық қатарының соңғы қатарына аяғының санауы дуұры келген бала қатардан шығып отырады. Бул әуелемен қосық қатарлары аяғын созып отырған балалар қатардан шығып түүесилгенше қайталанады.

Түлкишек. Балалар ойынына түлкишек қосық қатарлары хәм балаларға поэгикалық сөзди айтып шынықтыруу мақсетинде шыққан.

Ха түлкишек,-түлкишек,
Түнде қайда барасан?
—Мамамның үйине бараман.
—Мамаң саған не берер?
—Ешкі сауып сүт берер.
—Ешкісинин сүти жоқ,
Ылағының пүти жоқ.
—Тарам-тарам ет берер.
—Оны қайда қоясан?

—Тал түбине қоямай,
 —Ийт алып кетсе қайтесен?
 —Ийт аўзынан аламан.
 Батыр ханға бараман,
 —Батыр ханның неси бар?
 —Ушар-ушар құсы бар,
 —Ушып кетти қауаға,
 Қайтып түсти дәрьяға,
 Дәрья суўын қуритты,
 Ақ шабағын ширитти.
 Хасаң, Үсен урысты,
 Оның қапын ким жуўар?
 —Ақ сақаллы нур жуўар.
 —Пиринди әкел көрейик,
 Алтын шашын өрейик.

Бұл түлкишек поэтикалық жақтан ісленген, ұзақ қатарлардан ибарат болып, ол балаларды ұзын қосық қатарларын ядлатыўға шынықтырады.

Балалардың ойын үстінде айтылған бұл қосық қатарлары жүдә ерте заманларда пайда болған, өйткени „Пут“ (аяқ) қусаған архаизм сөзлер ушырасады. Және де характерли нәрсе „қа, түйелер, түйелер, дузың қайда түйелер“—дегсиде „Балқан таўдың басында“ деп топоним жер атларынан да хабар берсиди. Балалардың „қаўын-қаўын“ „көйлегимди жуўып бер“, „куўыршақ“ ойындары оларды мийнетке, мийнет қылыўға шақырады. Мысалы:

Қуўыршағым еди жараған,
 Басын хәйўанқаслап ораған,
 Қуўыршағымға шытқак тақтым,
 Ойнайын деп үйден шықтым..

деген қатарлар қыз балаларды кийим тигиў ҳөнерлерин үйрениўге шақырады.

Бурын балалар ойыны жырларында айтылатуғын қосық қатарлары этнографиялық әҳмийетке ийе болған, оннан халық драмасының элементлерин көриўге болады. Ал бизин заманымызда мектептерде балалар ойынының әҳмийетли дене тәрбиясы үшін балалар ойынының түрлерин көбейди. Өткендеги балалардың ойнаған ойыны балалардың денесин шынықтырыўда үлкен роль ойнаған.

Сәлем. Батыр туўған елден ұзақ жерлерде жүргенде, елин сағынғанда келген-кеткеннен ел-журтын сорағанда-

ғы, ал гей биреулер күн көристин түрли себеплери менен узақ-жерлерге талап излеп кетип, елин сағынғанда шығарған қосығы „Сәлем“, „Сәлем дегейсиз“, „Аман ба“ болып келеди. Булар ауыз әдебиятында „Сәлем“ яки „сәлем хат“ болып қәлипләскен. Сәлемнің қосық үлгилери мынадай болып келеди.

Көктел ушқан бөлек бөлек тырналар,
Хабарың бер, бизиң еллер аманба?

Қамыстың басларың қәлем дегейсең,
Барсан бизиң ярға сәлем дегейсең...

Айтып барың бизиң ярдың өзине,
Шөгирмесин басып кийсин көзине,
Инана көрмесин душпан сөзине,
Сеп келгенше жақты дүнья көрмейин,
Қара орамал алып байла көзине.

Сәлем хаттың жазба әдебияттың нормасына түскен* Егер барсан сәлем айтғыл көзи мәстәна ярымға* усаған қатарлар да ушырасады. Буған тағы бир мысал Әжинияздың „Жайында еллер бармекен“ шығармасын келтириуіге болады.

Қарақалпақ халық ауыз еки әдебиятында „Сәлем хат“ түринин традициялары соңғы жылларда дауам етилгени улаы Уатандарлық урыс жылларындағы:

Аяғыма кийгенлерим сауырды,
Сауыр кийген аяқларым ауырды,
Госпитальда жатқан бизиң жанаңлар,
Жазып жибер қәйжерлериң ауырды

деген қатарлардан да көринеди.

Әжинияз шайырдың елин сағынып өз елинің аманлығын сорап айтқаны, бул қосық қал сорау болса да хошласыу-ушырасыу қосықларына жақын турады. Қосықтың үлгиси мынадай:

БАРМЕКЕН

Әй, шопан бергил хабар, жайында еллер бармекен
Зәрре аитан тиймеген бағ ишрә гүллер бармекен,
Бұлбұл гоя кибә шийрин зибанлар бармекен
Ярыу-яранлар билән жүрмеге еллер бармекен?

ЖАЙДАРЫ ҚОСЫҚЛАР

Шөгир көл. Өткен замандары халық Шөгир көл деген көлдің етегіне егін еккен. Булардың еккен егінні пислей ақ оны суу алып кеткен, сууға кеткен егіннің үйреклер жүзіп келип жеген. Минс бундай әрманды өзіннің хәл дәрманы жетпегендіктен қосық етип жырлаған. Бундай қосықтың үлгісін төмендегіше болып келеді:

Атызымның шеллерінде жатарман,
Өрдек көрсем папкылдатып атарман.
Услай алып шар базарға сатарман,
Ийшала байларман сени, Шөгир көл.

Шөгир көлдің бір сағасы қылтамақ,
Бауырайында ойшайды екен құрт шабақ.
Суға кеткен бес жүз сырайыл кабақ,
Ийшала байларман сени, Шөгир көл.

Ала ғарға. Жарлы адамлар балық аулағанда, мал бакканда, егін еккенде мийнет етіуге атызға шыққанда, түсте жеу үшін бір күлшені белбеуіне қыстырып кететүсіні болған. Атызға алып барған наным ала ғарға алып кеткенде бұған ызасы келген, қылар илажы жоқ дийхан оны қосық етип жырлаған.

Ала ғарға нанымды алды,
Апарып салмаға салды,
Жарты панның шерек қалды,
Не қыларман ғарға сени.
Ғарға ушар қыясына,
Молла жазар сыясына,
Өзп-ақ келер уясына,
Не қылайын ғарға сени?

Шопыр жыңғыл. Бул қосық адамлар отын шапқанда, томар қопарғанда ауыр мийнетті ұмытыу үшін айтылған.

Жол үстінде шопыр жыңғыл,
Балта тийсе шоланады.
Қол тиймеген нәуше қызлар,
Қол тийгенде доланады.

Жүөери ектим. Адамлар дийханшылық қылғанда, екен егіннің шығысына шадланып, мийнетінен нәтиже шыққанда оған қуанып қосық айтқан. Мысалы:

Жүөери ектим кендир менен аралас,
Бир яр туттым орта бойлы кара кас,
Журт айталы сенни ярың кара деп,
Кара дэм болса хинжи маржан аралас.

Мийнет жырларының бир парасы егинди қорыған-
да, егинни қуслар жегенде, егинни қорып жүрип мий-
нет қылғанда қосық айталы. Бундай мийнет жырлары
қустың атлары менен байланысып отырады.

УШПАЙДЫ ҚУСЛАР

Өнге қус уһса да уһпайды торғай,
Торғайтың баласын жыландар сорғай,
Елинен апырлған дийўана болғай,
Жерниен айрылған бийғана болғай.

Өнге қус уһсада уһпайды кентер,
Айтпасаң шықпайды иштеги дәртлер,
Жигит мутәж болса жеңгеси еллер,
Күйгелек көзди яр күйдирме мени.

Өнге қус уһса да уһпайды таўық
Таўықтың жегени бир қысым қауық,
Мал берген ярықтың бир көзи ауық,
Күйгелек көзди яр күйдирме мени.

Қызлар. Қызлардың тойға келгендеги, топарласып
жол жүргендеги олардың жүрген салтанатына айты-
латуғын қосықты *қызлар қосығы* деп айтады.

Қызлар өтти дүркин-дүркин,
Мерекеге салып көркин,
Ата енеси бермес еркин,
Мудам иси әрман қызлар.

БОЛСАМ

Бұл қосық қызлар менен ойнап күлиўди әрман ет-
кен жаслар тәрәпинен қосық етип айтылады:

Менин өзим кийик болсам,
Қара таўлап бийик болсам,
Қыз ийирер ийик болсам,
Тусақанда турмас бедим.

ШОМАНАЙ

Өткен әсирде қазирги Шоманай массивинде елат болып, халық егин еккен. Шоманай деген арна қазылған. Халық легендаларында Шоманай деген қыз каналды қазған қазыұшыларға суў қайнатып хызмет қылған дейди. Шоманай арнасы қазылып боғаннан кейин бул қазылған арнаны сол қыздың атына „Шоманай“ деп ат қойған дейди. Шоманайдың үсти бурын ел болғаны туўралы халық аузында сақланып қиятырған „Шоманай“ деген юмор қосық елге шекем умытылмай келген.

Бизин ауыл Шоманайдын бойында,
Бизге бир қыршымай түйиск жиберсин,
Атасы-енеси қыйланса егер
Үш бөлин бир бөлк пайын жиберсин.

ТАҰЫП АЛ

1920-жыллары Чимбай қаласынын арқасы Қусхана таўынын этирапын суў басып суўалма болған. Боз жерлерди суў алғанда басыў деп аталады. Сол басыўга халық ашаршылықтан шыққаннан кейин бурын егин егнўге апсап қалған халық суў алған дала суўн кеўип тапка келгеннен кейин Қарақазпақстаннын Чимбай этирапындағы барлық ел барып, арпа, бийтай егин, ел тофынып, бийдай орақта жағқан жигитлер ауылында қалған қызларды яд етнн қосық айтқан

Бул жаўдары қосықлардың жана түрлерине киреди. Бул қосық бир шуўмақтан турса да халық аузынан түспей көптен берн айтылып қиятыр.

Арқамызда Қусқананын таўы бар,
Бәдәр болса сона, шыбын жаўы бар,
Адам бизмес акбаслықта жатырмыз,
Керек болса өзин излеп таўып ал.

ТЕРИС АҒАР

Бул қосық көл стегин жайлаған, кемели жүрген, ескек ескен адамлар, пишен, қамыс орғанда айтылатуғын мийнет жырларының бир түри болады.

Терис агардың көли кургай кааынды,
Жолбарыслар акырып алты жанымды,
Корыққанымнан ескегимди есе алмай,
Жей алмадым койнымдагы нанымды.

ҚЫЗЛАР ҚОСЫҒЫ

Қызлар суу бойына суу алмұға қабақ арқалап топарласып баратырғанда көп қызлар дауыс қосып қосық айтады. Бул қосықтың үлгісі мынадай:

Жүрш, қызлар, суу бойына барайық,
Сууға келген кемешин көрейік,
Жақсы болса жолдас қылып алайық,
Жамап болса сууға ийтерип сатайық.

Бул мийнет жырлары тұрақты үлгіде айырым өлшемде келеди, бұны қызлар жұмыс үстінде мийнет қылып атырып жырлайы. Қосықтың жалпы мазмұнын да өткендегі теңсізлік замандағы қарақалпақ қызларының арзымұ-әрманы сөз етіледі. Ол қосықтың хәр қатарында иелен атырған жұмыс қосылып жырланады. Қосықтың бул түрі қызлар жырлағанда көпке созылып, хеш изи пиптестен қалады. Бул қосықты қызлар гезеклесип айтады.

Бундай қосықтардың үлгілері төмендегіше болып келеди:

Астымда атым бар, Гүрлен бараман
Ишімде отым бар парлап жанаман..

Шарық ийіріп, ийіріп қолым талыпты,
Мениң айнам қол сапдықта қалыпты,
Журттың айвалары қоллы-қолында,
Мениң айнам сер: изданлық жолында.

Шарық ийіріп солып салдым ийікке,
Яр келди деп жуырып шықтым бийікке,
Жамап екеп яр сағынған, жегежан,
Ишім толды гусса менен күйікке.

Қырық жигит ойыны. Бәйит. Ағыз әдебиятының бәйит түрі қарақалпақтарға шығыс, хорезм халықтарының әдебиятынан кирген. Бунда қарақалпақтарда „китабий“ болып ағалатуғын ески „түркі“ әдебий тилдің нормасы сақланған. Бәйит қосықшылардың репертуарларынан орын алған. Қосықтың төрт қатардан бо-

лып келген түрү *бәйит* деп аталаты. Бәй т кырык жигит ойындарында айтылган. Кырык жигит ойындары соңгы заманлары „агабий“ ойыны болып аталып кеткен. Каракалпақтардын ески дәстүрінде дастанларындағы батырлардын қасындағы кырык жигитке ел-іккел, сол ойын формасында бұрынғы заманда дауа қылған.

Жас жигитлер егинлерди жиынап болғаннан кейін қыс айлары бір топланған. Булар кырыққа саны толмаса да буларды кырык жигит деп атаған. Олар ортасынан басшы сайлаған, оған „агабий“ деп ат берген. Ага бийдің қасына агабийдің бұйрығын орынлаушы еки жасауыл сайлаған. Жигитлер гезек пенен кырык жигитти қонак қылып, қонак асы берген.

Кырык жигит қонак болған жерде кырык жигит ойыны басланған. Сол кырык жигит ойында ауыз әлебиатынын бәйит түрү айтылған. Кырык жигиттин ел бийлеген хәким бийлердің алдында хуқықы болған. Бийлер ел бийлегенде кырык жигит пенен санасып отырған. Бул кырык жигит ойыны бұрынғы дастанлар, батырлар заманынан киятырған каракалпақтардың ески дәстүрү болуы тийс. Кырык жигит ойыны яки жигит ойыны, яки „Ага бий“ ойынында кырык жигиттин басшысы, агабий өзіннің кырык жигитине гезек пенен бәйит айтуыды буйырады. Ага бий өзіннің жасауылы арқалы орынлатады. Отырыспа жайында бәйит айта алмағанларға ага бий түрлі жазалар береді, ол жазалардың ең ауыры поэтикалық сөзге сөлекет жигиттин қасына еки жасауыл қосып басына ат дорба кийгизип үйме-үй дуз соратып жибереді. Минне усындай жазалардан корқып, кырык жигит бир неше қатар бәйитти яллауға мәжбүр болады.

Каракалпақ кырык жигит ойындарында бәйит қосқыларының үлгілері төмендегінше болып келеді:

Бәйит-бәйит басынан
Қызлардың қәлем қасынан,
Еки бөдене тугып алдым,
Әкеннің еккен мәшинән.

Бәйит-бәйит бақыя,
Басында мақпал тақыя,
Бизлер бәйит айтқанда,
Қызлар қасын қақыя.

Көккәне кептер барады тарыға,
Көп нәзер салмаңыз кесиниң ярыға,
Көп нәзер салганыз кесиниң ярыға,
Асыларсыз Хийүада хатшың дарыға.

Көп гапа кептер емеспен,
Күпте-күнде келмеге,
Айда жылда бир келинпеп,
Ақ жүзинди көрмеге.

Ақ юзинниң қоша-коша,
Қалы барын билмедим,
Жас гана жуўернемектиң,
Яры барын билмедим.

Аўыз әдебиятының Бәйит түри қарақалпақларға Хорезм өзбеклериниң аўыз әдебиятынан кирип, қарақалпақлардың қырық жигит ойынында айтылатуғын репертуарларында соңғы заманларда беккем орын алған. Буида ески өзбек тилиниң нормасы сақланған.

Қыз Минайым. Қыз минайым қосығы арнаўлы лирикалық қосықтардың бири. Уйықлап атырған қызды жигит қосық пенен оятпақшы болып қосық айғады. Ол қосықтың үлгиси мына төмендегише:

Қыз Минайым уйқып қатты,
Жамбасыңа тилтиң бағты,
Келген ярың суўыққа қатты,
Оян енди, қыз Минайым.

Үшекке шықктым жатпаға,
Шийрин дәбиннен татпаға,
Көзим қыймады оятпаға,
Оян енди, қыз Минайым.

Алма атым қаўаланды,
Қайтып өлиме доланды,
Хәммениң яры оялды,
Оян енди, қыз Минайым.

Тап шолпаны туўар болды,
Әкең бизди қуўар болды,
Келген ярың қайтар болды,
Оян енди Яр Минайым.
Ақакай төззиннен,
Ақакаў дәртинен, қыз Минайым.

БИЛЕЗИГИМ

Қыз суў бойында суўға шомылып атырғанда қыздың суў жағасына қойып кеткен билезигин жигит ал-

ганда өз билезигин сорап косык айтады. Арнаўлы косыктын бул түрин кыздың өзи гана жырламай жигитте кыздың косыгына жуўап береди.

„Билезигим“ косыгы аўыз әдебиятында бир жаналык болып, дәсме-дәске айтып, дуэтке кұсайды:

Бул косықтың үлгиси мынадай:

Кыз Суу бойына барған жигит,
 Сууға нәзер салған жигит,
 Билезикти алған жигит,
 Алсаң бергил билезигим.

Жигит Суу бойына барғаным жок,
 Сууға нәзер салғаным жок,
 Билезикти алғаным жок,
 Алғаң берсин билезикти..

III Бөлім

ЕРТЕКЛЕР

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРІ

Халықтың сөз өнерінің—ауыз әдебиатының бір түрін „Ертеқ” деп атайды. Ертеқ—ертедегіні сөйлейтуғын, ертеде болған Ұақияны болжайтуғын, ертедегі теген сөз болалы Ертеқ—фольклорға қосылып фольклордың үлкен шақапшасы болады. Фольклор—сөз өнері, ол ауыз әдебиатының көп шақаптарын өз ишине алды.

Қәрбір халықтың ауыз әдебиатының өзине тән болған айырым ертедегі сөзлері болады, олар қәр түрлі қиялты қәм турмысқа байланысly мазмунда кеуіл көгеріу, Ұақты хошлық пенен Ұақтың өткеріу, сөз арқалы душманнан өш алыу ауыр мийистің жеңіллетіу ушып сөйленип бериледи, бул сөйлеп, баянлап беріулерди „Ертеқ” деп атайды. Қарақалпақ халқының ауыз екі сөз өнерінің кең тараған, халықтың сүйген әдебиат түрі ертеқ болған. Ертекті айғыушы ертеқшил, ертекті сөйлеп бәретуғын усталары—„қаты кулак” адамлары болған.

Ертекті көпшіліктің бәрі сүйген. Ертеқ көбіне жай мийнеткеш халықтың ишінде көп таралған. Шынында шын мийнеткеш халық ертектің дәрестіушінен болған. Ертекті көбінесе балалар сүйген, бала түје үлкен адамлар да тынлаған, қыстың узак түнлерінде олар топланып, жыйналып ертеқлер айтысып, оларды жақсы тыңлайтуғын болған.

Ертеқ фольклордың ең ескиси, ең әйлемгі заманығысы болады, ол бизің заманымызға дейін өсіп—өніп, көбейіп, артып келген.

Көп ертектерде ең ескі дүньяны изи, қалдығы көринеді. Ертектердің ишінде толып атырған қиялй образлар бар, адамлардың дүньяны қалай танығаны, тәбиятты тири зат деп түсиниулерин көремиз. Ол заманның адамларының ой-өриси үшін бул „Ертек“ ғана болып саналмаған. Әййемги замағ ески ертектердің көби кеўилсиз, қорқынышлы характерде болып келеди. Айдарға, жалмаўыз (мәсгаи) кемпир, жалғыз көзли дәу, жик-шайтан, албаслы, қыдыр ата тағы басқалар. Ол заманның адамларының түсиниуинше оларды көрип, билеп болмайды, сонлықтан буларды ең қорқынышлы зат деп түсинген.

Адамлар неси көзи менен көрип-билмесе, ол бир қорқыныш-қәуипли нәрсе деп көз алдына келтирген, ойлаган. Айдарға аўзының демн менен адамларды жутады, албаслы адамлардың арқасына асылады. Жалмаўыз кемпир баланы жейди, жез тырнақтын адам өлтиретугын тырнағы бар. Булар адамды көрмеседә, ийискеп биледи, булар адамлар үшін ең қорқынышлы зат болған, адамлар үшін қайўанларда қорқыныштың биреўи болған. Қайбир ертектерде үңгирде жасырынып отырған адамның тусына келгенде тўлки „булқарада адамзаттын ийиси барғой“, дегенде, тышқан жуўырып барып, Жолбарысқа хабар береді. Жолбарыс ол адамды өлтиреди.

Бирақ, адамлар тәбияты өзинә бағындырмасада, өмир бойынша тәбияттың үстинен хўким сүриўди, тәбиятты өзинә бағындырып өмир сүриўди әрман қылған. Өзиниң өмирин жақсылаўға, мийнетин жеңиллетнўге, жаўын жеңнўге тырысқан. Ертектерде Арық мерген жез тырнақты қийлелик пенен өлтиреди. Жалмаўыз кемпирдің пыт-шытып шығарады. Отсыз, суўсыз дәстүрханда тамақ писеди, туларға қанат питеди, адамды алып ушады, адамлар суймурық қусқа минеди, карамат арқалы неше күнлик жолдағы болып атырған ўақияны көреді. Минә булардың бәри қиялй болсада адамлардың әрманы, адамлардың мийнетн менен байланыслы ой пикирлери болады.

Буннан неше әсирлер бурын адамлар қиялй ойларды дөреткен болса, адам зат тәбияттың үстинен хўким сүрип, техниканы ийследи, ойлаган әрманға жетти, қаўала ушты. Айға жетти, суўда жүзди, дүрмин, телескоп пенен узақгы көрди. Адамларға жеңис-

лик бермеген қыялай затлар қайбір ертеклердеги қахарманлар арқалы олар адамларға хызмет қыла баслайды. Адамлар өзиниң ақылы, ҳийлеси арқалы қорқынышлы түрлі жаўларып жеңеди. Айдарқаларды қылыш пенен бөледі, жалмаўыз кемпирди отқа, суўға атады адамзат тәбиятқа үстем болады, Тәбиятқа үстем болыў менен қорқыныштан азат болады. Ертедеги күссеген әрманына жетти.

Ертеклер адамлар класска бөлинебестен бурын дөреп, класслық дәўирде де жоғалып кетпеди. Тек ҳәр дәўирдиң түрине қарап, оның характери менен мазмуны мийнеткеш халықтың әрманын сөйлейтуғын болған.

Бизин заманымызға жақынырақ ертеклер адамлардың күн көрис өмирине байланыслы реалистлик характерге ийе болған. Ертеклердиң қахарманлары жай мийнеткеш халықтарының ўәкиллери болып алған. „Кемпир менен шал“, „Ана менен бала“, „Тазша“, „Қойшы“, „Дийқан ҳәм оның ҳаялы“ ертеклериниң қахарманлары жай халық болыў менен оның душпанлары да өскен. Бул тәбийғый нәрсе мийнеткеш халықлар өзин езиўшилер менен ушырасыўға гүресийге тура келген. „Бай менен жарлы“, „Бай баласы менен жарлы баласы“—ертегинде патша, хан, бай, молла, қазы, ийшанлардың бәрин жай дийқан женип, я болмаса падашы шопан женип шыға береді. Мине усындай бәрқулла ҳақыйқатта да жениўшилик бола берсе екен деп халық мудары әрман ете берген.

Халық қара халықтан хан болса екен, әдил болар еди, арзы-мунымызды айтар едик деп, ертеклерде тазша баланы хан қылады, қайбір ертеклерде тазша бала да хан болғаннан кейин ҳәдден асып кетеди. Ең болмаған соң шопанлардан көтерилип ханлық қолына тийген Аязханда „Аязхан ҳәддинди бақ!, дым болмаса шарқыңа бақ“—деп қойшы ўағындағы шарқын маңлайшаға илип қояды екен.

Әлбетте мийнеткеш халық қара пуқара халықтан хан көтерип әдилликти әрман қылған менен, жәмийетлик қурылыс, хожалық системасы өзгермей турып, қанша қара халықтан хан болған менен, ханлық дәўирде әдилхан болыўы мүмкин емес еди.

Мине усылай етип ертеклер өсип-өнип, өмир сүрип келген, халықтың сөз өнери-халық дөрөтпеси хал-

ық өмири менен бирге өсип-өнген хэр заманның жағдайын, көз-қарасын сүүретлеп келе берген.

Ертек—шын халық дөрөтпеси, оның идеялық мазмуну қахарманлардың түрли-түрли тәрәптери мийнеткеш халықтың өмир жағдайын сыпатлайды.

Ертеклер өзиниң характери хэм мазмунуна карап еки группаға бөлнели.

1. Қыялый (фантастикалык) ертек. 2. Реалистлик характердеги ертеклер. Буның хэрқайсысына ертеклердин түрлери киреди. Қыялый ертеклерге тийкарынап сыйқырлы хэм хайўанлар хаккындағы ертеклер киреди, [реалистлик ертеклерге-турмыска байланысly хэм сатиралық (күлдириги) ертеклер киреди. Бул ертеклер өзиниң қасийетине карап бир-биринен айрылады.

Ертеклердин ишинде шешенлер, лаққылар сөзи менен легенда (аныз сөз) түрлери де болады.

Қарақалпақ ертеклеринде қыялый ертеклерден гөрс турмыска байланысly ертеклер көбирек ушырасады.

Сыйқырлы ертеклер. Сыйқырлы ертеклер яки болмаса қарамағлы ертеклер деп аталыўына себеп онда қыялый затлар, қыялый жағдайлар хэм қыялый характерде болады. Ертеклердин бул түрлери әйлемги заман ертегиси болады, бунда ең қорқынышлы нәрселер қатнасады. Бойы бир қарыс, сақалы қырк қарыс, жалғыз көзли дәў, еки баслы айдарха, жалмаўыз кемпир, адамлар буның алдында хәлсиз, кем-кемнен адамлар хийлекер болып, қорқынышлы затлар изинде ахмақ, ақылсыз болып, адамлар ақылы арқалы қорқынышлы жаўды жок етеди. Сыйқырлы ертеклерде әдетте қахарман әзиз болсада, сонында сыйқырлы затлар арқалы суймурық қус, яки қанағлы тулпар арқалы мураг-мақсетине жетеди.

Хайўанатлар хаккындағы ертеклер Хайўанлар хаккындағы ертеклер қыялый ертеклерге жақын турады, қайбир тәрәптен сыйқырлы ертеклергеде жақынласады.

Хайўанлар хаккындағы ертеклер ең әйлемги заман ертегине киреди. Бул ертеклердин дөрөўи алғашқы заман дәўири менен байланыста болады, бунда да хайўанлар адамларға ең қорқынышлы зат болады, онда хайўанлар адамларға караганда қуўатлы болған болып көрсетиледи. Адамлар оның менен гүресийге әзиз келген.

Қайбір халықлардың қайұанларды қудай деп табыныулары келип шыққан.

Кем-кемнен сыйқырлы ертеклер сыяқлы қайұанлар тууралы ертеклер өзинин түрин өзгертеди, адамлар қайұанларды жеңеди, оны бийлейди, бул адамлардың тәбиятты бийлеп, тәбият үстинен хуким сүрген басқышына дәуирине киреди. Адамлар, қайұанлар адамларға хызмет қылдырыуды әрман қылып, ойға тоқып ертек қылады, қайұанлар адамлардай сөйлесе екен деп ертектерде қайұанларға тил питеди, адамлар қайұанлардың пири бар: Түйениң пири-Ұайсыл кара, жылқының пири-Жылқышы ата, Карачалдың пири-Зәңги баба, Қойдың пири-Шопан ата соған усаған түрли кәсип адамларының пири бар деп түсинген. Ағаш устасының пири-Ләйләжбаба, темиршиниң пири-Хәзирети Дауыт т. б. Адамлар қайұанларды қыял аркалы өзине бағындырса, соннан қайұанлар адамларға хызмет қылып, адам мейнетин жеңилетип, адамлардың иси раўаж болады.

Соңғы заманларда қайұанлар тууралы ертеклердин тек қайұан атлары ғана қалған, тек адамларға мысал қылып ғана сөйленеди.

Ертектерде хәр қайұанның, адамлардың хәрәкетине жупкәр келетуғын характери болады. Әдетге түлкисум, қоян-қорқақ, қасқыр—адыр, Жолбарыс-батыр, бирақ, сөзге ергин аңқау, түйе сала, ешек-қайяр, сум қылып көрсетиледи.

Турмыска байланыслы ертектер. Турмыска байланыслы, реаллық ертектерде ертектин қыялый түрлери күтә аз қатнасады. Буның ишинде кәраматлы зат, қорқынышлы, сөйлейтуғын қайұанлар, дәу менен мәстан кемпирлер болмайды. Бул затлар, турмыста болатуғын ұақыялар, реал адамлар тууралы сөйленеди. Қой бағып жүрген таз бала патшаның орнына патша болады, молла сум боламан деп, кейиннен ақмақ болады, қазы дурыс, әдил төрелик бере алмай сөзден жеңилип, өзи бәлеге гириптар болады. Жәрлы адам өзиниң даналық тапқырлығы аркалы байды жеңеди.

Қарақалпақ халық ертеклериниң ишинде турмыска байланыслы ертектер күтә көп, қыйын жумбақты шешетуғын ақыллы қыз, ақыллы ана, ақыллы қаяллар тууралы, қайбір адамлардың ақыллы хәм ақылсыз уллары тууралы, үйлениу тууралы, неке тууралы хәм үй турмыслары тууралы толып атырған түрлери бар.

Турмыска байланыслы ертекерлердин бир группасын сатиралык (күлдирги кызык) ертекерлер дейди. Ертекертин бул түрин мийнеткеш халык дөреткен, бул ертекертеги душпан классларды мийнеткеш халык өзинин класслык душпаны деп биледи, Онан қорықпайды, оны эшкаралап күледи, ийшанның, молланың, қазының ахмаклығын, байдың сүтхорлығын көрсегеди. Олар мийнеткешлер болмаса, қолынан хәшнәрсе келмейди деп, оларға күледи, бул ертекерлердин барлық сатирасы үстем классқа қарсы қойылған: ертекертин нәтийжесинде мийнеткеш халык жеңип шығады. Үстем классқа өзинин даналык сатирасы — кызык хийлеси менен дәкки береди.

Фольклордың ертекер түрин балалар ушын кең түрде пайдаланыўға болады. Ертекерти балалар жақсы көреді, жақсы тыңлайды, бул таң қаларлық нәрсе емес.

Сыйқырлы ертекерти халык дөреткен ўағында Карл Маркстин айтыўынша аламлардың ой санасы балалардың ой өрисинин басқышында болған, дүньяны таныўға да, образлы, балалардың ойланыўына оғада жақын, оғада түсиникли. Ертекерлердеги қыялыи ертегерлер қарманлардың қылған ислери, олардың қыйын жағдайлары балаларды өзине тартады. Халык ертекерлеринин балаларды тәрбиялауда орны оғада үлкен. Оларға шындық идеяны үйретиўде адамлардың минез-қулық нормаларындағы тазалықтың, әдилликтин түрлерин қайбир ертекерлерде сөйлеп береди. Ертекерлерде шын ҳақыйқатлықты сүйген қарманлар хәмме ўақытта жаўызлықты жеңип отырады, ҳақлық — шынлық үстем болады.

Ертекерлерде адамлардың мийнет етиў ислерин, оның уқыплылығын бекемлейди, балалардың ой — өрсиин кеңейтеди.

Ертекерлердеги адамлардың ушыўлары адамлардың өмириндеги эрманлары болады, бул хәзирги заманда турмысқа асты. Мине сонлықтан М. Горький „Егер бизиң жаңа Россиямызды, мәдениетти дөрегіўшн сүүретшилердин өсиўин тилейди екенбиз, балалардың фантазиясына, ойлаўына тосқынлық жасамаўымыз керек. балалардың бул адамгершилик, творчестволық қасийетин өшириў бул қылмыс болған болар еди“ — деп жазды.

Пүткил дүнья әдебиятында, рус әдебиятында улы классик жазыўшылар — әдебиятшылар халык ертекерлерине үлкен кеўил қойған, оның образ, сюжетлерин-

нен үйренген, оларды ислеп шыққан. Оған мысаллар көп.

Ертекнің тили бай тил, халық тили, онда тауып айтылған сулыұ сөзлер бар. Ол жай халық тили менен тыңлаушыға ойды қысқа қатар, шебер тил менен түсіндіреді.

Қарақалпақ халқы ертеклерге оғада бай. Оның социалистлик мәдениатымыз бенен әдебиятымыздың өсиўине үлкен тәсири бар. Ертеклерде адам образлары күтә жақсы исленген болады. Мысалы, ертеклердеги унамсыз мәстан кемпирлердің образы шеберлик пенен бериледи:

Мысалы:

Топпысы тозған,
Арқасы қозған,
Еки дизеси хэм қулағынан озған,
Жетпистен артық жасаған,
Сай сүйегі қаўсаған,
Көзи маштей,
Шандыры тастай..

деген қатарлар менен мәстан кемпирди жеркенишли қылып көрсетеди.

Ал ертеклердеги мийнет адамларының душпаны— дәўлердің қорқынышлы сыпаты—образы мынадай қатарлар менен бериледи:

Көзлери бар урадай,
Қулақлары калкандай
Қоллары бар жабадай,
Аяқлары маладай,
Мурындары жуп төнгелек қазандай,
Тәнирден келген бәледей, .

деп адамлар өзинің жаўын қорқынышлы қылып көрсетеди. Ал мийнеткеш халық өзинің геройына усындай қорқынышлы жаўды жеңдиреди.

Ертеклер халық өмиринің айнасы, ал хәр халықтың дүньяға көз қарасы менен тығыз байланыста болады. Л. Н. Толстой халық ертеклеринің әхмийети тууралы былай деген еди. „Ертеклер халықтың материаллык уллы мәдениаты, оны биз бир-бирлеп жыйнаймыз. Ертеклер арқалы мың жыллык тарийх бизиң алдымызға геўделенеди.“¹

¹. Л. Н. Толстой. Полное собрание сочинений. т. XIII-М. 1949 стр. 5—6.

Уллы рус жазушысы А. М. Горький „Мын бир көше“ атлы арап ертектөрине жазган сөз басында шығыс халықтарының ертектөрине үлкен итибар берип: „Бул ертектөр өзіннің көркемдиги менен күтө кызык болууы менен мийнеткеш халықты шыйрин кыялларға бөлейди, еркин сөз шебердиги менен шығыс халықлары-араптар, фарсылар, хиндстандылардың гүлдеп атырган көркем өнер кыялының өлшеусіз күшин жыр етеди. Бул сөздің тегин көп заманлары дүньяга келген, оның ҳәр әлўан нәзик сабақлары пүткил жер жүзин орап алып, оны өзіннің ҳайран қалдырган сулыўлыгы менен қаплады“ („Мын бир көше“, т. 1, (сөз басы), Ташкент, 94—бет).

Ертектөрдөги фантазия ҳәм ҳақыйқат өмир мийнет пенен байланыслы экени туўралы А. М. Горький өзіннің шығармаларында қайта-қайта түсиндирип өткен еди. „Ертеде пайда болған фантазияның, ҳәр бир ушқыр ойдың пайда болған себебин анықлаў кыйын емес, себеби ҳәмме ўақыт адамлардың өз мийнетинин исенимине болған әрманы еди“ (М. Горький, О литературе, М. 1953, стр. 693).

Ертектөрдөги айтыўшы профессионал адамлар өзіннин дөгергине ертектөрдөги айтыўшы шәкиртлер жыйнаған. Ертектөрдөги айтыўшының өзгүрлүк өнер кәсип адамлары, ол қылған кәсип өнери туўралы ертектөрдөги сөйлөп, ислеп атырып мийнетин жепилткен, оның қылған исленген қол өнеринин жақсы болып шығыўына, оның жалықбаўына сөйлөген ертегги жәрдем қылған. Халық легендаларда Жийресише шешен жол жүрип киятырып, өзіннин жолдасына, „жолды қысқартайық“ депти,—дейди. Яғный жол жүрип киягырып ертектөрдөги айтысайық демекши болған экен,—дейди. Минен соның ушында ертектөрдөгиди пайда болуўында гейбир өнердин раўажланыўына ертектөрдөгиди тутқан ролин айта келип А. М. Горький былай деп жазады. „Мүмкин, ертектөрдөги гулалшылық, темиршилик, тоқыўшылық, қурал ислөушилик, гағыда басқа өнердин раўажланыўына себеп болған“ (М. Горький. О литературе, стр. 320—321).

Орта Азияда жасаған халықлардың ертектөринин тарийхый тамыры узак жылларды ишине алады. Қарақалпақстан территориясының археология тарийхын көп изертлеген профессор С. П. Толстов, Орта Азия тарийхының ең үлкен илимпазы Академик В. В. Бартольдтың

пикирлерине сүйсене отырып былай деп жазады: Хәсирде пранның уллы шайыры Фердаусий тәрәпинен жаратылған „Шахнама„ дәстанының тарийхий тамыры жүдә ески заманларға барып тақалады хәм ол дәстанлар ең әуел Орта Азия территориясында пайда болған. Бул Орта Азияның ең бурынғы тарийхий дәрәтнү ушын тийкар болатуғын естелик сыпатында Фердаусий „Шахнамасын„ критикалык жол менен изертлеп, оннан хәм пайдаланыўға мүмкиншилик бередн. (С.П. Толстов, Өзбекстанның ески мәденияты, Ташкент; 1944, 9—бет).

Абу райхан Беруний (XI әсир) өзиниң „Ҳиндистан„ шығармасында халық арасында кең таралған „соқыр менен шал„ ертегин келтирип, дослық арқалы өлим апатынан қутылғаны туўралы ертеқ кылады.

Қарақалпақ ертеқлериниң басланыўы хәм оның тамам болыўы белгили бир үлгиге ийе болып отырады, оның сюжети хәм композициясы (үақыяның бир-бири менен ишки байланысы), сөз шеберлиги арқалы дүзилген образлы сөзлер шебер болып келеди. Ертеқлердеги сөз байлығы шеберлик пенен өз орнында келтирилип отырады. Ертеқлерде хаял—қызлардың образы оның сулыў келбетлери күтә мақталынып бериледи. Хаял менен қызлар аспандағы ай жулдызларға, тенгериледи. „Ай десе аўзы бар, күн десе көзи бар, суў ишсе, тамағынан көринеди„ деп бериледи. Ал тәбият көринис пейзажлары „Гүллер ашылған, бұлбиллер сайраған„ болып сүүретленип отырады. Ертеқлер де балаға өмирди билнү, қыйыншылықты жеңиўге үйретеди, сынайды. Батыр жолға шыққанда оның алдынан үш тәрәпке кеткен жол шығады. Биринши жол бар, барған киши келеди, ал екннши жол барса, келер-келмеси гүман. ал үшінши жол барған киши қайтып келмейди екен дейди, ал болашақ батыр барса келмес жолға сапар шегип, түрли жаўларын жеңип елине қайтады. Ертеқлерде батыр болсаң қыйыншылықты жең,—деп үйретеди.

Әкеси баласына „қойды базарға апарып, пулын әкел. Сатбай өзин әкел“—десе, баласы қойды базарға айдап апарып және қайтып айдап әкеле берген екен. Оған ақыллы қыз ақылын үйретеди, сен әкесиниң сөзине түсинбейсен, қойларыңның жүнин қырқып сатып пулын әкел деген, деп ақыл үйретеди,—делинеди. Халық ертеқлери адамзағ тарийхында, оның мәденият тарийхында тутқан роли оғада үлкен, ал күн көрнү-

дің рухый азығы сыпатында адамларға жәрдем қылған. Егер адамлар табиғат пенен гүресип, өзінші тәжірийбесип ойға тоқып, тәжірийбе қылмағанда хәзіргі мәдениет болмас еді. Адамлар мийнегін жеңилдетип, қыял арқалы ғана әрманын иске асырған, өз душпанларын жеңіуі адамлардың ойлаған қыялы, тәжірийбе арқалы иске асты. Егер адамлар бұрын аспанға ушыұды, отсыз тамақ писириұди, узақты көрнұди табиғаттын сырын биліп табиғатты өз мәһине жумсаұда қыялға тоқымағанда, онда бүгінгі мәдениет басқышына жетпеген болар еді.

Өтирик ертеқ—қосықлар. Қарақалпақ аұыз әдебиятында „өтирик“ болып келетуғын түри кишкене жанрлық салмағы әдебий мийраслық—бәри өтирик болып айтылсада, онын аржағында шынлық, халықғың дүнья таныұы, кеуилиндеги айтайын деген ойы менен әрманы жатыр. Ол айтылған өтирик шынлықтың дөгерегинен айланып жүреді, өтирикти сөйлеген ергеқшиниң ертегин тыңлаған баланың көз алдында шын ҳақықат елеслей отырады. Қырық аұыз өтирик айтқан шопанның тапқырлық сөзин тыңлағанда „әттегине, суұдан жүзип өткенде, бийеге минип қулынды алдына алғанда, я болмаса пышақтың қынына минип, пышақты ескеқ қылып дәрьядан өткенде жақсы болар еді,— деген ой, тыңлаұшыны ұақыянын шынлық жағын ойлаұға ийтерип отырады. Қырық аұыз өтирик айтып өзиниң тапқырлығы, сөз шеберлиги арқалы ханға жағынып сол ханның қызын алады ҳәм ол ханға ұәзир болады.

Өтирик ертеқлердиң қосыққа түскен түри де болады. Ол былай басланады:

Айтпайман өлтирсеңде өтирикти,
Бир дәуди шыбып теуни өлтиринти,
Мен жасымада тасбақа минип базарладым,
Тасбақақ курбақадаи үркиң кетип,
Қамшымады таянып зорға қалдым.

Бул қосық қала пайда болып, адамлар саұда кәсиби менен шуғылланып, қала, базарлардың пайда болыұ дәуиринен дәрек береді.

Адамлар өзиниң өмир тиришилиги, тазалық туұралы түнде жатса уйқы бермей, азап берген бүрге ҳаққында мынадай өтирик қосықларды дөреткен, ол қосықтың үзинди үлгилери мынадай болып келеді:

Мен достымның үйине бартым.
Бүрге де жыбыр-жыбыр,
Менде гүбир-гүбир.
Турдымда каштым,
Алты айлық жол астым,
Ал кейшме карасам,
Тумсыгы, ала бір бүрге
Жетисил дә жетисти,
Тутысты да тутысты,
Бүрге мени бір жықты,
Бүргени мен еки жыктым,
Бүргенин мен мұрнын тестим,
Ала шунак жип естим,
Женгем менен мишгестим,
Әмнүләрьядан кештим.
Бір бүрге тенти диеме,
Келдим алты айда өзіме,
Иванбас адам сөзіме,
Алты ай кәсте жатпадымба.

Өтирик ертеклердің бір түрі лапкөйлер тәрепинен дөрстелип, лапкөй сөзи болып аталып, ертеклердің легенда түрінин дауамы болып, легендаға жақын турады. Сонлықтан лапкөй өгирик ертеклер ертектин легенда бөліминде сөз етиледі. Өтирик ертеклер ауыз әдебиятында кишкене жанр болып тыңлаушыны қызықтыратуғын орынға ийе.

Легендалар. Легендалар халық ертеклеринин бір шақабына ийе болып отырады. Легендаларда өткенде тарийхта болған адамлар ҳаққында, қалалардың тарийхы ҳаққында тарийхта болған ўақыялар ҳаққында мағлыұматлар ертек болып сөйленип, тарийх илимине толып атырған мағлыұматлар береді. Легендалардың көби қыялыи болып келседе, тарийхта болған ўақыянын шынлықтың дөгерегин айланып, халықтың күсеген әрманы сөз етиледі.

ХАЛЫҚ ЛЕГЕНДАЛАРЫНАН ПАРШАЛАР

* **Жылға таласыў.** Қарақалпақ фольклорында күн-ай туўралы календарлық поэзияның жанры ушыраспайды, тек нақыл мақалларда жыл мәўсимлери туўралы „сәў, ир болмай тәўир болмас“, „жаўзада жаўдай егис, - „сүмбиле туўса, суў суўыр“ кусаған мақаллар ушырасады. Ауыз әдебиятының ертеклердің легенда түрінде „жылға таласыў“—деген календарлық легенда 1939-

жылы жазылып алынып дағазаланып еди. Ол жылга таласыў легендасының мазмуны былай болып келеди:

Бурынғы өткен заманда жаңа жыл жақыплайды. Барлық хайуанлар жыйналып жаңа жылды көрмекши болыпты. Хәмме хайуанлар жыл киятырған жаққа қарап жуўырысты. Сонда түйе өз орнынан қозғалмапты. Қоян түйенің қасынан жуўырын өтип баратырып:— Сен орнынан тур, жүр, болмаса жылдан босқа қаласаңғой! — депти. Сонда түйе: Сизлер арманырақ бара берип, менің бойым ұзынғой, усы кәрада жатып ақ көременғой, — депти.

Түйе өзинің бийиклигине исенип, орнынан қозғалмайды. Тышқан хәмме хайуанлардан кейин киятыр екен. Тышқан дәрриў түйенің устине өрмелеп, түйенің кулагына минипти де алыпты. Сөйтип тышқан жылды хәммесинен бурып көрипти. Сөйтип тышқан жыл басы болыпты...

Сөйтип тышқан, сыйыр, барыс, қоян, улыў (балык) жылан, жылқы, қой, маймыл (мешин), таўык, ийт, доңыз (қаракийик) жылга иленипти, өзинің бойына марапагланып, түйе жылдан бос қалыпты, — дейди. „Бойына исенип, түйе жылдан бос қалған“ деген мақалга айланып кетипти.

Қолы ұзын дәў. Бул легенда Қарақалпақстандағы жер атлары туўралы айтылады. Өткен заманлары бир дәў Көбе таўға отырып Ийтқырыға ийтип қойып, Қусханаға қусын қойып, Сырдәрьясынан суў алады екен, — дейди.

Жилик көпир. Бир өлген дәўдің бир жилиги үлкен дәрьяға көпир болыпты. Кәрўанлар түйелери менен көпирден өтерде сырнай шертеди екен, егер сырнай шертпей көпирден өгсе, алдындағы кәрўан көпирдин үстинде қарсы келип, көпирге сыйып өте алмай, сойып алады екен. Сол дәўдің көпир болған жилигин кәрўанлар хәр жылы он еки батпаң сары май менен майлап турады екен, — дейди.

Қуслар патшасы. Баяғы өткен заманда қуслардың патшасы болыпты. Күнлерде бир күн қуслар патшасы өзине қуслардың пәринен үй салдырмақшы болыпты. Қуслардың бәрин жыйнапты. Қуслардың аяғына тусаў салдырыпты. Хәмме қус келсе де, байыўлы келмепти. Шақыртыўшы барса, ишине кирип кете берипти. Ең ақырында болмаған соң қуслардың патшасы байыўлы-

ны шақырып кел деп, қаршығаны жиберипти. Қаршыға ушып барыпты. Байыұлы қаршығаның келгенін билмей, ииния аұзында хабарсыз, пәруайы пәлек болып отырғанда, қаршыға желкесінен шырп етип илипалады. Желкесінен бурып алып қуслар патшасының алдына апарыпты.

Қуслар патшасы:

—Неге шақырғанда үш күннен бери келмейсең? — деп сорапты.

Сонда байыұлы:

—Тақсыр, үш күннен бери келмегенім, ой ойлап атыр едим, — депти.

—Ол қандай ой?, — депти қуслар патшасы.

—Тақсыр, сиз қустып пәрнені үй салдырмақшы болыпсыз. Қуры пәр үй бола ма, ол үйдің шаңарағы қайда, керегесі қайда, уығы қайда, соны ойлап отыр едим — депти.

Сол ұақытта қуслар патшасы ойланып көрсе, шаңарақсыз, уықсыз, керегесіз үй болмайтуғынын аңлап, қуслардың аяғынан тусауларын алып, дарқан етипти. Сөйтсе байыұлының келгенін күтпей ақ қусларды жула баслаған екен, сонда хәмме қуслардан бурын жарқанатты жулған екен. Басқа қусларға гезек келгенде байыұлыны да алып келген екен. Қуслардың ишінде ғарға менен шымшық тусауып мешпуге асығып ушып кетипти. Жарғанаттың жүнсиз болуы, ғарға менен шымшықтың адымламай, секеклеп жүриўи соннан қалған екен, — дейди.

Жайын. Бурынғы өткен заманда, Әмиўдәрья Аралға жақын қуйған жерде мүйтенлердин аұылы отырады екен. Аұыл халқы балықшылық исленди екен. Сол аұылада бир жарлы балықшы бар екен. Ол ғарры мұдамы үлкен балықларды ғана аұлайды екен. Ол ғаррының ер жеткен еки улы бар екен.

Күнлердин күнинде ғарры қарғайып, көзден қалыпты. Ер жеткен баласын ғарры шақырып алып:

—Мине, мен усундай қалға түстим. Енди бала-шағаны сизлер бағасызлар. Қайықты, шанышқыны, алың, ана аұды, менің кәсібимди ислендер, — деп пәтиясын берипти.

Бир күн, еки күн, бирнеше айлар өткен, бірақта балалары ғаррының дегенін орындай алмаған. Екеуінің күні менен тутқаны, сазан, сүсен барлығы да

шабаққа жақын кишкентай болыпты. Бұрында не бір нәхән жайындарды ұстап, ағыл халқын тойдырып жүрген ғарры балаларының исине кеуілі толмай қапа болыпты. Балаларының талабы көлдің мөнкесинен ары аспағаннан соң, ғарры шыдай алмай, балаларын шақырып алып:

—Жыйналын, ұзақ жолға кетеміз, екі кеме алың. Бір кемеге шанышқы, аспабларды салың, екінші кемеге бауланған қамыс тийең. Аралдың айдынына шығамыз, балықты қалай ұстау керек екенін мен сизлерге үйретейін,—депті.

Балалары ғаррының бұл иелеріне қайран қалса да, оның айтқанын етіпті.

Бір кемеге өзлери минип, қамыс тийелген екінші кемени тиркеп алып, Аралдың айдынына шығып сапар тартыпты.

Шамал болса желқом көтеріп, шамал тынса ескек есіп, тәуекелге бел байлап кете беріпті.

Екі күн өткеннен кейін ғарры:

—Балалар, алдымызда не көрinedi?—деп сорапты.

—Ата көздің ушында, алдымызда ақ тау көрinedi,—депті балалары.

—Сол ақ тауға қарай тұтың,—депті ғарры.

Ақ тауға қарай тағы бір күн жүргеннен кейін ғарры сорапты.

—Алда не көрinedi?—балалар.

—Ата, таудың үстінде екі ақ терек көрinedi.

—Күтә жақсы, ақ терекке тұт

Таудың қасына барса, Аралдың ортасында жер астына суу кетіп атырған. Барсақелмес деген құрдым екен. Тау болып көрінген құрдымның аұзындағы ақ көбік екен.

Ғаррының балалары бундай әжайып жерді көріп қорқыпты. Ғарры:

—Саспан, балаларым, құрдымнан не көрinedi,—деп сорапты.

—Ата құрдымның аұзында бери қарай бір жайын, ары қарай екі жайын жағыр.

Таудың үстіндегі екі ақ терек дегені, бери қарай жатқан жайынның мурты екен.

—Жүдә жақсы, дөш саспан. Ары қарап жатқан жайынды шанышсақ, жердің астына сүйреп кетеді.

Неде болса, бери қарай жатқан жайынды шапышың— депті.

Ғырбаттай еки жигит баласы ауыр еки шапышқыны алып, берип жибергенде, жайын туұлап курдымнап шығып ала жөнеліпти. Бір мәхәл жарасы жанына батқан жайын кемени адам-падамы менен жутпақшы болып гәп беріпти.

—Ұай—ұай ата, өлдік, мынау бәле жутайын деп киятыр!

--Саспаң! Келген жайынға, баұлы қамысты ылақтыра берің, — депті ғарры.

Ғаррының айтқанындай етип балалары жайын тәп берген сайып, жайынның аузына баұлы қамысты ылақтыра беріпти. Жайында қамысты алыу менен жута беріпти. Қамыс питкен мәхәлде жутқан қамыс жайынды көтеріп қалқытып, суұдың бетіне шығарыпты. Жайын жүзейін десе жүзе алмапты. Ғаррының балалары жайынның уртын тесип арқанды өткеріп алып сүйреп, аман-сау ауылға алып келіпти.

Ауыл халқы теңіздің жағасына жыйналып, таұдай бәлені көріп, жағасын ұслапты. Сол кәрада жайынды сойып, етип зордан тасып алыпты жайынның етип ауыл болып жыйналып, қаклап, дузлап, қуұырып писиріп, бирнеше жыл жеп, ғаррыға көп алғыс айтыпты.

Жайынның үлкенлігі соншели екен, оның омыртқасының шуқырына бағпан унлы ийлеуґе болады екен.

Ғарры балықшы, көзден қалып әрманлы болған ұактында усылай қылып бир шерін тарқатып, кумардан шыққан екен. Соннан кейін еки баласы да қорқпайтуғын, күн де болса, түнде болса, көлдің айдынына шыға берестуғын, атасындай, балықшы болыпты.

Жийренше шешен. Халық ертегінің бир түрі шешенлер сөзі, яки шешенлер айтысы болып аталады. Шешенлер сөзінде Жийренше шешен орайлық орында турады. Жийренше шешен ертегіне қазақ, қарақалпақ тағы да басқа халықлар ортақ.

Тарихқа Жийренше деген аламың болғаны туұралы мағлыұмат жоқ. Жийренше халық ертегінде тип (персонаж). Пухара халық Жийренше арқаты халықтың әрманын билдиреди. Халық ертектелерінде ханның қасындағы көп ұәзирлерінің ишінде Жийренше шешен де ұәзирлік ұазыйпаны атқарады.

Ханның қасындағы басқа ұәзирлерден гөрі Жий-

реншениң даналығы басым болып, ал басқа ўәзирлер ақылсыз етилип көрсетиледи.

Халықтың көпшилиги Жийренше арқалы өзиниң әрман менен тилегин сөйлейди. Жийренше шешен халықтың тилегин ханның қасына барып халықтың әрманын сөйлетиу үшін жиберген халық ўәкили, әдебий тип болады.

Жийренше шешен сөзлери. Жийренше менен хан шикардап киятырғанда алдынан бир қаңбақ ушып өте береді. Хан, Жийреншеге:

—Бар, ана қаңбақтан хабар алып кел, қаяққа барады екен?—дейди. Сонда Жийренше:

—Якшы, болады, тақсыр,—деп қаңбақтың изинен ат қояды. Бир жерлерге келгенде қаңбақты қамшының дәстесі менен бир майдан услап турады да, жибере берип, ханға қайтып шауып келеди.

—Сорадың ба? Қайда барады екен?—дейди хан.

—Сорадым. „Мениң көшеримди жел билсин, қонарымды сай билсин“. Сени жиберген ханың ақылсыз. Мени услаған сен де ақылсыз—деди де, қаңбақ жөнине кете берди, тақсыр,—дейди.

Сонда хан Жийреншениң бул сөзине де мың тилла береді.

Хан бир күнлери Жийреншеден:

—Нешеўсиз, деп сорайды, сонда Жийренше:

—Күндиз екеўмиз, түнде төртеўмиз,—дейди, хан Жийреншениң бул сөзине түспибей;

—Өзлериңиз екеўсиз, түнде қалай төртеў боласыз?—деп сорайды.

Сонда Жийренше турып:

—Мениң ҳаялымның бұрынғы байы өлген. Мениң бұрынғы ҳаялым өлген. Екеўмиз төсекке кирип жатқанда, ҳаялдың ядына бұрынғы байы, мениң ядыма бұрынғы ҳаялым түседі. Сонлықтан төртеў боламыз, тақсыр,—депти.

Бул сөзи ушын да Жийренше ханнан мың тилла алады.

Жийренше бир жақлардан хан менен киятырғанда, көлдеги қамысларды қорып:

—Мына қамыстың шөллеп турғанын—ай,—дейди. Хан Жийреншеге қарап:

—Түбинде ярым белинен суў тур, қалай шөллейди?—деп хан сөзин тауысқанша атлар шөллеп, суўға ур-

ады. Жийренше атып кантарып суўға жибереди. Ат суў ише алмайды. Суўға түседі де турады. Ханнның аты суў ишеди. Жийреншеннің аты еле тур. Хан Жийреншеге:

—Атты неге суўға жибермедің?— дейди.

Жийренше:

—Төменнен бәхәр алып тур, тақсыр,— дейди.

Хан жолда барагырып:

—Неге қамыс шөллеп тур дедиңіз?— деп сорайды. Сонда Жийренше ханға:

—Быйыл қауадан жамғыр жауған жоқ. Жамғыр қамыстың шыйқылдауығына кететугын еди. Сонлықтан шөллеп тур,— дейди. Атының аяғынан бәхәр алыуын тымсал етип көрсетеди. Бул сөзине де ханнаң сыйлық алады.

Жийреншеннің хаялы қим көрсе де қызығатугын, ай десе аузы, күн десе көзі бар, бир сулыу болады. Хан Жийреншени өлтирип, сол хаялды алмақшы болды. Патша ақылгөйлерин шақырып алып, Жийреншени өлтириудің хәмелин сорайды. Горрандозлар пәл ашып ханға:

—Тақсыр, жақында үш күн сууық болады. Сол күни Жийреншеви мунардың басына қарауыл етип қойсаңыз болады, ол күни қим де болса, сууыққа ушып өледі. Жийренше де өлер. Соннан соң хаялын сіз аласыз,— дейди.

Бул ис патшаға унайды. Бул хәдийсени Жийренше еситип, хаялына келип, жоқарыдағы ауқалларды бирим—бирим баян етеди. Хаялы дәрриу шыбық тиймеген қозының терисинен басына, аяғына кийим тигип береді де, күйеуине:

—Бар, ханның буйрығын орындап кел,— деп жибереди.

Горрандозлардың айтқанындай үш күн өткеннен соң қақаман сууық болады. Хан Жийреншени мунардың басында қарауыл болуға буйырады. Жийренше барып турады. Қасындағы адамлары сууықтан ушып өледі. Жийренше үш күн болған қақаман сууықтан аман қалады.

Бул сууықтан Жийреншеннің аман қалуы күннің жыллылығынан емес, буған сирә хешқандай өлим жоқ. Сонлықтан дарға асып өлтириу керек, деп Жийреншени дарға аспақшы болады. Жийренше бул ауқалларды тағы хаялына айтып келеди. Хаялы Жийреншеге:

—Ханды үйге қонаққа шақыр. Бизикине қонақ болып барыңыз, оннан соң мени дарға асыңыз, деп айта ғой,—дейді.

Жийренше ханға келип:

—Менин бир қасық қанымнан кешиниз,—дейді.

—Кештик, айтыңыз,—дейді хан.

—Бизикине бир ақшам мийман болып, оннан соң мени дарға ассаңыз екен,—дейді.

Ханға бул унайды да, Жийреншекине қонаққа барады. Келген қонақтарды жақсылап күтип тамақ асады. Асқан тамағы сирә болмайды, күн батқанда асқан тамақ, таң атқанша писпейді. Хан аш болады. Бирнеше жола тамақ болдыма екен, деп адам жибереді. Ақырында шыдай алмай ханның өзи Жийреншенің қаялының тамақ асып отырған жерине келеді. Келсе, қара үйдің шаңарағына қазан асып, жерге от жағып отырыпты екен. Жийреншенің қаялына:

—Усы қазан да писерме, оттың хәуири аспандағы қазанға быйылыққа жетерме,—дейді. Жийреншенің қаялы.

—Мунардың басындағы Жийреншеге де күннің ысылығы жетерме,—дейді.

Хан сөзден утылады да, қонақ жайына кетеді. Жийреншенің қаялы шаңарақтағы қазанды алып, өзіннің сүтин сауып, палау асып береді. Хан жеп отырып:

—Пай, мына палаудың мазалысын ай,—дейді. Сонда Жийреншенің қаялы турып:

—Сизди өз балам болсын деп, палауды өзимнің сүтима писирип едим. Мазалы болып турғаны сол. Енди сизде менин өз балам болдыңыз,—дейді.

Сөйтип Жийреншені өлимнен, өзін ханға қаяллықтан қутқарып алыпты.

Бұрынғы өткен заманда,
Жәнибек хан болады.
Семіз бенен тазларға,
Салық салып алады.

Сонда да қалта толмады.
Толар заман болмады.
Отырған халқып постырып,
Қуры тамы қалады.

Әне усы Жәнибек деген хан менен Жийренше қус салып княгырғанда бир гөне тамда отырған үш байууылығын көреді. Жәнибек хан Жийреншеге:

— Бар, анаў байыўлылар не сөйлесип атыр екен? Биллип кел,— дейди.

Жийренше, байыўлылардың қасына барып, найзаға сүйенип, турып—турып, ханның қасына қайтып келеди.

Хан Жийреншеге;

—Жийренше байыўлылар менен сөйлестин бе?— дейди. Жийренше:

—Аўа, таксыр, сөйлестим.—дейди.

—Байыўлылар не десип атыр екен? Саған не дейди. Сонда Жийренше турып:

—Байыўлылар куда түсип, қалың мал айтысып атыр екен.—дейди.

—Қалың малына не береді екен?—дейди хан.

Жийренше:

—Гил гөне там береді екен, биреўи қызының қалың малына 300 гөне там сорап отыр екен. Биреўи 300 гөне там емес, 200 гөне там беремен,—деп отыр екен. Сонда ортасындағы отырған кәтқудасы, сен қыйналма, “Жәнибекхан хан болып журт сораса 300 гөне там емес, неше 500 гөне там аўысып қалады, қызынды бере ғой деп отыр.”, дейди.

Сонда хан Жийреншеге қарап:

—Мен-залым бөлдем ба екен?—дейди. Сол ўақта Жийренше:

—Залым ямаса залым емесинди билмеймеи. Байыўлылар соны айтып отыр екен,—дейди.

Соннан кейин Жәнибек хан өзиниң залым болып журт постырғанын биледи.

* * *

Жийренше менен Султан Сүйин патша жолдас болып княтыр екен, бир ағыз буўдайдың тусынан өте бергенде, Султан Сүйин—Жийреншеге.

Минаў көгерип княтырған буўдай пискеп бе, писпегенде? депти.

—Пискеп,—депти Жийренше.

Жолдан бир өлини көгерип алып баратыр екен. Султан Сүйин Жийреншеге:

—Мынаў өли ме, тири ме?—депти.

—Тири,—деп жуўап берипти Жийренше.

Үйге келгенниң кейин жолдағы сөзлердиң мәнисин, сораса. Жийренше былай деп жуўап берипти:

— Көк буудайды писти дегенімнің мәнісі, ол буудайды еккен гедей адам екен. Буудайым писип қалыпты деп, көгіне буудай алып ишип қойған екен. Сонлықтан пискен екен дегенім. Өлген адамды тири дегенім — артында баласы княтыр екен, орнын басады..

Жийреншенің байрақ алыуы. Бұрынғы заманда Жийренше шешен ханның алдына барып, сөздің қыйсының келтіріп сөз айтып, ханнан қарбыр тапқырлық сөзі ушып байрақ алады екен. Бір күндері ханның бір ұезірі, Жийреншенің алып жүрген байрағын қызғанып, ханға сөз айтып, байрақты өзі алмақшы болып, ханға барып:

— Таксыр, мен бір шықарға шығып, бір кийік атып едім, оғым барып, оң қулағы менен артқы оң аяғына тийді,— дейді.

Хан оған;

— Қулақ болса, жоқарыда, аяқ болса төменде, қалай екеуіне бірдей тийеді?— дейді.

Сол ұақта ұезір не дерін билемпти. Сөйтіп сөзді дурыс айға алмағаны үшін өлім жазасына буйырайын деп тұрғанда Жийренше орышнан тұрып:

— Таксыр, тоқтап тұрың!— дейді. Ол кийікті атқанда мен қасында бар едім. Артқы оң аяғы менен оң қулағына тийгенінің себебі, артқы аяғы менен оң қулағын қасып тұрып еді,— дейгі.

Соннан кейін хан байрақты Жийреншеге берипти.

Жийреншенің үйленіуі. Жийренше шешен қыз айттырмаға бір жақларға кетіп баратырса, алдынан ешеккі бір ғарры шығады. Жийренше, ғарры менен жолдас болып баратырын оған: „отағасы, жолды қысқартайық“,— дейді.

— Бул қандай жинлі, ұзақ жол да қысқарама екен?— дейді ғарры ишнен. Тағы бір аз жүргеннен кейін Жийренше:

— „Ағаш қазанға тамақ писірейік, отағасы“,— дейді.

— „Буның дені шынында да сау емес шығар, ағаш қазан да бола ма?“— дейді ғарры.

Сөйтіп баратырғанда жол бөлініп, Жийренше ғаррыдан бөлініп, жөніне кетеді.

Жийренше кетіп баратырса, үш қыз тезек теріп арқалауға таярланып атыр екен. Сол ұақытта бір пәс жауын жауады. Қыздардың ишнен екі қыз қабындағы арқаның шешіп алып, бууған тезегінің астына

кирип отырады. Олардың тезегі суу болады. Бір қыз бууған қабын шешпей көйлегін шешіп отынына жауып отыра береді. Жауын тынғаннан соң, тезегін арқалап кете береді.

Жийренше қыздың бұл хийлесін көріп қызға: „Бұны кім үйретті?“ дейді.

— Ол қыздардың отыны суу болды, менің отыным құрғақ қалды, үйіме барғанша көйлегім де кеуіп кетеді. Барып отынымды жақсам, үйімде жылы болады,—дейді. Жийренше сөзді басқа жаққа бұрып:

— Егер сизің ауылға қонақ болса не менен сыйлайды?—деп сөрайды оныан. Сонда қыз:

— Тапқан біреуін сояды, таппаған екеуін сояды,—дейді. Қыз отынын арқалап үйіне кетеді. Жийренше өзінше сол үйге келіп, қонақ болады. Гарры үйіне келсе, бағанағы жолда көрген мылжық киіні үйінде отыр екен. Гарры қызып далаға шақырып алып, бұл адам мылжық киіні, сөзінің дузы жоқ, бағана жолда бірге жолдас болдым, маған: „узақ жолды қысқартайық, ағаштан қазан асайық“,—деп басымды қатырды,—дейді.

— Аға, түсінбепсең, бұл күтә ақыллы адам екен, „узын жолды қысқартайық“ дегені:—„гарры сөз айт“ дегені, „ағаш қазанға тамақ асайық“ дегені „от жағып, нан қыздырып жейік“ дегені,—дейді.

Сөйтіп Жийреншені қонақ қылып қондырады. Бір бууаз сикісі бар екен. Соны Жийреншеге сойып береді. Қыздың „таппаған—екеуін сояды“ дегені, таппаған киіні қысырдың орнына, жалғыз бууаз малын сояды“, дегені екен.

Жийренше бұл қыз маған мүнәсіп екен деп, оны айттырады. Әке—шешесі ұешінәрсе демейді.

Қыз шашын сыйпайды, Жийренше сақалып сыйпайды. Бұның мәнісі: қыз шашым шеллі мал бер дегенін, Жийренше сақалым шеллі мал беремен дегенін билдиреді. Жийренше қызды сөз бенен жеңіп, малға жығып алады. Қыздың аты Қаракөз екен. Жийренше соны алады. Хаялы Жийреншеге бәрхама ақыл беріп туратуғын болады. Хаялының ақылдылығынан оның Жийренше аты шығады.

Қыз күтә сулуу да екен. Патша бұл қызды Жийреншеге мүнәсіп көрмей, өзі алмақшы болады. Жий-

реншени қайтып өлтирериннің есабын таппай, Жийреншени шақырып алып:

— Саған қырк қошқар беремен, соларды қырк күнде қозылатып бересен, егер қозылатпасаң, өлтирмен, — дейді.

Жийренше қайтып үйіне келеді де, буны хаялына айтады. Хаялы буннан хеш қорқпа, бул өзі келген дәулет. патшаның пириі келнге қамаймыз, қойдың күнде биреуін соя бер! — дейді.

Соннан патшаға барып, берген қырық қойын үйіне айдап келеді. Күнде биреуін сойып жеп жата береді. Отыз тоққызын сойып болғаннан кейін, бір кем қырық күн дегенде патша Ұзырлері менен атлапып Жийреншениң үйіне келеді. Олардың келетуғынын біліп Жийреншениң хаялы калған бір қошқарды да сойып, билегін сыбанып, билегіне қанды жағып отыра береді. Патша келіп:

— Жийренше үйде бар ма? Бар болса, шықсын! — дейді. Сол Ұақытта Жийреншениң қатыны қанға боялған билегін түріп, далаға шығады.

— Жийренше қайда — дейді хан.

— Жийренше хәзір жас босанып еді, — дейді хаялы. Патша таңланып, — еркек адам да жас босана ма екен? — дейді. Сонда қатын: Төрелигиңизге куллық тақсыр, еркек қойдың қозылағанын қайда көріп едіңіз? — дейді. Бул сөзден патша жеңіліп, ғыра кейінне қайта береді. Сөйтіп Жийреншениң хаялы шешенлікті Жийреншеден де өтірікті дейді.

Асан қайғы. Ауыз әдебиатындағы ертеке сөзлерде ушырасатуғын ертектің бири „Асан қайғы сөзлері“ деп аталады.

Асан қайғы сөзлері қарақалпақлар менен қазақлар арасына көп тараған.

Асан қайғы — деген адам тарпйхта болған ба, я болмағанба? Оны анықлау керек, солай да ол әдебиаттағы тип. Жәмийет ишінде, халықтың кеширген өмирінде „Ел-журт қалай күн көреді, оның жағдайы қалай болады“ деген қайғылықты сөз етеді. Ел-журттың ғамын ойлаған қайбір адамлардың образы ертеке-лерде „Асан қайғы сөзлері“ арқалы берілді.

Ертеке-лерде Асанды қанша қайғышыл деп көрсеткен менен, оның қайғысында оның даналығы, сөзге шеберлігі сөз етіледі. Жалпы алғанда Асанның қай-

ғысы халық өмирін жақсылауды қайғырыу болып есапланады.

Қарақалпақтарда Асан қайғы туұралы мынадай легенда бар:

Асан қайғы бир күни үйинне келип:

— Қатын-қатып, ел ушын қайғырып өлетугын болдым, маған азырақ жарма писирип бер, адам жокта тойын алайын, — депти. Жарманы ише баслаганда есиктеп бир бала жуұырып келип:

— Асан аға, анау үйдің сыйыры бузау туұған екен, бузауының кулагы да жок, куйрыгы да жок, — депти, сонда Асан қайғы:

— Алла, бәрекеллө! Ол бузау жаздың күни өзине конған шыбынды куйрыгы менен қорымай не менен қорыйды? Егер ол бузау бапакқа бата койса, кулагынан сүйремей кәйеринен сүйреймиз? деп жаңа ише баслаган жарманы (табақты) ийгерип таслап, бузауды қайғырып, бузау туұған сыйыр бетке кетип калыпты, — дейди.

Хожа Насратдин. Түрк тилдес көп халықтарда Хожа Насратдиннің күлдирги сөзлери көп таралған. Хожа Насратдин сөзлери коңсы халықтардан әзербайжан, өзбек халықтарына қарағанда қарақалпақ ауыз әдебиятына онша көп таралмаған. Хожа Насратдин тарихта болмаған адам, ол ауыз әдебиятындағы пухара халықтың ўәкили ретиндеги әдебияттағы тип.

Хожа Насратдин өзиниң тапқырлығы арқалы үстем классты, жәмийет өмириндеги минези жат адамларды жецеди. Хожа Насратдинни күлдирги әнгимелериниң орнына қарақалпақ арасында күлдирги әнгимелер (Әнекдот) диң персонажы әдебий тип ретинде Өмирбек лаққы, Досназар солақай қусаған әдебий типлер пайда болған. Өмирбек лаққының күлдирги әнгимелери әдебий тип ретинде қарақалпақ арасында көп таралған. Өмирбек өзиниң тапқырлығы арқалы Хийўа ханын, молла, ийшан, шығымсыз байларды әшкаралайды.

Өмирбек лаққы. Қарақалпақ халқында Хожа Насратдин, Алдар көсе қусаған өзиниң тапқырлығы арқалы бай, ийшанларды әшкаралап, өзиниң ҳақын алатугын шын мийнеткеш пухара халықтың ўәкили, мийнет адамы Өмирбек лаққы қусаған әдебий типти дөреткен. Өмирбек деген адам тарихта болған-

да шығар, ол туұралы толық мағлыұмат жоқ, тек халық легендаларында Өмирбек лаққы 1860—1870-жыллары қарақалпақлардың бес кемпир урыуынан болып, қарақалпақлардың қыпшақ урыуының бийі Ережеп бий (Ережеп тентек) заманында өмир сүрген. Ережеп тентектин досты болған. Ережеп бий Өмирбекти өзи менен бирге алып жүреді екен,—дейди. Өмирбек қусаған лаққы адамлар халық ишинде болады, ал олардың қай биреўлери күлдирги сөзди дөретиўши типке айланып кетеди. Мысалы, Әзербайжан, өзбек халықларында Хожанасыр барлық заманда да өмир сүре береді, демек Хожанасыр күлдирги сөз дөретиўшилериниң типі.

Қарақалпақларда барлық күлдирги сөзлер, „Өмирбек айтты болып“ Өмирбектин дегерегине топланған болады. Мине сонлықтан Өмирбек лаққы күлдирги сөз, анекдотлардың типі десек болады. Қарақалпақ халқында Өмирбектин ҳәрскетлери ҳаққында толып атырған күлдирги әнгимелер бар. Мийнеткеш халық Өмирбек арқалы күлдирги сөз тоқып, үстем класслардан сөз арқалы өшин алып, күлип, мийри қанады.

Өмирбек-мийнеткеш халықтың ўәкили, аўыз әдебиятындағы тип.

Лапгөй сөзлери. Қарақалпақ халық легендаларының гейпарасы аўыз әдебиятының өтирик жанрының даўамы *лапкойлик сөзлер* болып аталып, көп легендаларта сөйленеди, оның гейбиреўлерине Өмирбек лаққы араласып жүреді.

Биреў:—Көлге от тийипти,—десе, Өмирбек:

—Әйгеўирде базарға қалашы күйген балықтар түскен еди,—дейди.

Бир лапкой, бир шалғам егип едим, сол шалғамның жапырағының саясынан жүрип, түсте зордан шықтым дегенде, Өмирбек:

— Мен бир қазан көрдим, ҳәр қулагының ағасында бир күн жол жүрдим,—депти. Сонда биреў:

— Ондай ҳәм үлкен қазан болама екен,—дегенде Өмирбек:

— Жаңағы шалғамды усы қазанға аспай, неге асамыз?—дейди.

Төктің таўы. Өткен заманлары бир дәў етегине топырақ толтырып, Әмиў дәрьяны байлайын деп княтыр екен. Сонда алдынан мастан шығып:

— Дәрьяны тез байла, шырағым,—дегенде, дәў:

— Сениң айтқаныңды қылатуғынба едим, — деп ашығланып, етегиндеги топырақты жерге төгіп кетипти, соннан „Төкгің тауы“ пайда болыпты, — дейди.

Намалар ҳаққындағы легендалар. Түрли халықлар-жыршыларының дәреткен намалары ҳаққында легендалар дәрегеніндей карақалпақ халқындағы намалар ҳаққында бай легендалар бар. Бул легендалар көби-несе атақлы айтқышлардың аты менен байланыста болады. Мысалы Дилим, Айтуғар жырау намалары, Шерназар, Еденбай бақсы намалары, Муўса сен яры намасы тары басқалар.

Қобыз туўралы легенда. „Қобыздың пири Қорқыт ата хәм Дийўанайы бурык деп есitemиз. Бизлерден бурынғы өткен жыраулар былай деп әпсана қылатуғын еди. Қорқыт ата ағаштан қобыз ислеп, саз шертиўди әрман етипти. Көп ағашларды жоның ҳәлек болса да, ислеген қобзынан нәтийже шығара алмапты. Қорқыт атаның қобыз жонып отырғанын шайтанлар көрип, Қорқыт атадан қобзынды көрсет десе, Қорқыт ата шайтанлардан жасырыпты. Оннан кейин Қорқыт ата тоғайдан шығып кететуғын кисиге куһап жасырының барып, екннши жолдан буққышлап, турып шайтанлардың сөзин тыңлапты. Шайтанлар Қорқыт ата туўралы былай деп отыр екен: „Қорқыт ата күтә әжайып исти баслаған екен, бирақ ақырына жеткере алмапты. Егерде тоғайдағы доңыз сүйкенип куўраған жигилдик жийденни ағашынан қобызды жонса, оннан тостаған шығарса, оның тостағанын бақырауық түйенин бас териси менен қапласа, оған киснеўик аттың куйрығынан алып қыл тақса, қумлақта, таўда өсетуғын сасық куўрайдың ширесниен (шайырынан) жақса, қылдың астынан көтерип туратуғын гөне қабақтан жонып тийек салса, жүдә шыққыш әсбап болған болар еди“. „Қорқыт ата шайтанлардың бул сөзин еситип изинен гыра қайтып, шайтанлардың айтқанындай қылып, қобзын ислеген екен. Сөйтип түрли намаға шертилетуғын саз әсбабы, қобыз пайда болыпты. Қорқыт ата қобызды ҳәр түрли намаға, салып, шертип жүре берипти. Минен, сол сол екен, Қорқыт ата қобыздың пири болыпты...“¹

¹ В. М. Жирмунский. Огузский эпос и „Книга Коркута“. Книга моего деда Коркута, М. Л. 1962, стр. 167.

VI бөлім

НАҚЫЛ, МАҚАЛЛАР

Өткендегі сөз зергери дөреткен сөз қаймағы-халықтың, сөз өнері, аңыз әдебиаты, халық даналығы, фольклордың үлкен бір бөлімі — халықтың *нақыл-мақаллары* деп аталады.

Қарақалпақ халқының аңыз-еки халық творчествосында халықтың нақыл-мақалларының оғада көп екенін көреміз. Нақыл айтпайтуғын адам болмайды. Бирақ сөйлеуші сөйлеп атырғанда сөзинің ишине нақыл қосып сөйлегенін сезбейді. Фольклор жыйнаушы нақыл қосып сөйлеп отырған адамға: „Сизің айтқан нақылларыңызды жазып алайын“ дегенде сөйлеуші бір-еки нақылдан артық нақыл айта алмай қалыуы мүмкін. Нақыл-мақаллар сөйлеушінің сөз сөйлеп отырған ұағында ғана ойына түседі, өз ойын тауып мақаллар менен толықтырады. Сонлықтан нақылларды жыйнау оғада қыйынға түседі. Узақ уақытты керек қылады.

Нақыл-мақаллар өзіннің дәреуі, мәніс жағынан бір-бирине жақын болғанлықтан, нақыл-мақаллар оқығанда бір оқылып, бірге қосылып изертленеді. Тағы да буған жалпыламай „нақыллар“ яки „нақыл сөзлер“ деген бір түрлі ат бериледі. Қосарлы түрде сөйлегенде „нақыл-мақаллар“ — дейміз.

Нақыл узақайтылатуғын ойды қысқаша түсіндіретуғын, икир-ойды билдиретуғын, ықшамланып исленип бір кәліпке түскен, поэтикалық жақтан уйқасқан қатарлар, ал мақал-нақылдың бір-еки қатардан турған бөлегі болады, ал мақалдың бөлекшелери фразеологрия-идиомалық қатарлар болады.

Буған мысаллар келтирейік:

На қы л:

Жаманнан жақсы тууады,
Адам айтса нанғысыа.

Ма қ а л:

Жақсыдан жаман тууады
Ыссы нанға алғысы.

Ф р а з е о л о г и я:

Ыссы нанға алғысыз адам екен т. б.

Сөйлеуші нақылдың, мақал яки фразеология, идиома түрін сөзине қосып сөйлейди, нақылдың қалған жағын тыңлаушының өзі уйғарып, айтыушының айтайын деп отырған пикирін түсінеди, ал бул қатарлар „екен „деген екен“, айтқан екен“ дегенге қусаған сөзлер менен сөз арасына қыстырытып отырылады. Мақаллар сөз сөйлеушінің сөзи арасында келип отырады. „Нақылды бир айтпаса ақылсыз айтпайды, ақыллы адам сөзин нақылсыз айтпайды“, — дейди халық.

Нақыллар заман өтиуи менен бурынғы пайда болған мәнісін өзгертип жаңа мәністе сөйлеу тилине хызмет қылып отырады.

Мысалы. „Аузы қыйсық болса да байдың улы сөйлесин“ — деген нақыл хәзир де ауыспалы мәністе қолланылыуы мүмкин. „Таз таранаман дегенше той тарқап кетеди, дүньяны суу алса да үйрекке бир пул“ — деген нақыллар көшпелі мәніске ийе болып, кербаз, бийпәр-уа, қайғысыз адамларға қаратылып айтылған болады.

Нақыл-мақаллар — халық мүлки. Оны халық дөретеди. Нақыл-мақаллар экономиялық-сиясий жағдайға қарай халықтың күн-көрісіннің өзгеруи менен өзгерип, өсип — өніп отырады. Атадан — балаға, ауыздан — ауызға, заманнан заманға көшіу менен хәр заманда заманның күн көрісіннің суурети нақылларда сақланып, көп заман өмир сүреді, бара-бара оның ол заманға керексіз жерлері умтылып жоғалып кетеди.

Нақыл-мақаллар халықтың күн көрісін, өткен мийнети менен тығыз байланыста болады. Ол класс гүресіннің үлкен куралы. Өткен дәуірде де мийнеткеш халық өзіннің класс душпанлары менен гүресіу ушын

эксплуататорларға, динге қарсы нақыл-мақаллар дөреткен: „хан көп болса, жау көп болады, бий көп болса, дау көп болады“, „Дауагерин қазы болса, далынды алла берсин“, „айналайын сәллем сеннен, хеш ким гүман етпес меннен“, - деп диний адамларға қарсы түрескен.

Адамлар турмыс тәжіриыйбесинде не менен күн көргени, қалай болғанда өмирди жақсылау керек деп нақыллар дөреткен. Нақыллар көбірек „Еңбек етсен емерссң“,—деп мийнет етип күн көриўге шақырады, халық не менен кәсип кылып, не менен күн көргенин сөйлейди. Егин еккенлер: „жерди сүрсен, гүз сүр, гүз сүрмесен, жүз сүр“,—дейди, суў жағалап балықшылық пенен күн көргенлер: „сегиз қырлы балықты, тоғыз қырлы жигит алады“,—дейди, шаруалар: „бақырауық түйениң бары жақсы“,—дейди.

Жоқарыда айтылғандай бул нақыл да хәзирги дәўирде көшпели мәниске ийе болып отырады. Мысалы, өзениң баласы қыйқан болса да, ол, „бақырауық түйениң бары жақсы“,—деп баланың барына кеўлини жубатады.

Халық-нақыл, мақаллардан хәр заманның жәмийетлик мораль, минез қулқы нормасының қандай болғаны көринип отырады. Көп нақыл-мақалларда өзинен соңғы әўлақлар жәмийетте өзип қандай тутыуы туўралы „болайын десен әдепли, хош қылық пенен әдетлени“,—усаған нақылды айтып, жақсы әдетке үйрениўди қәсип ет дейди, халыққа хызмет кыл, халық пенен бирге бол, халыққа жек көринишли болма,—дейди. „Ер ел ушын туўады, ел ушын өледи“,—дейди. Халық даналығы нақыл-мақаллардың өз-ара айырмашылықтарына және де тоқтап өтейик.

Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары өзениң формасы хәм мазмуны, поэтикалық уйкасық, сөз қурылысы бойынша бир иешеге бөлинеди: Еки, үш, төрт қатарлы түрлерин „нақыл“ дейди, нақылдың толық айтылмаған түрин „мақал“ дейди. Егерде нақыллар 3—4 куплеттен қуралған болса, оны „оқимыс—жуўап“ дейди. Онан көп болып 10—20 шуўмақтан қуралса оны „нақыл сөзлер“ яки „терме“ дейди. Оның оннанда көбірек түрлерин *толғау* дейди. Жыраўлардың айта туғын „терме-толғауларын“ нақыллардың жыйнағы десе де болады, ал мақалдың ишки бөлеклери фразеологиялық сөзлер мақалдың толық айтылмаған бөле-

гин тыңлаушы өзи түсннип уйгарады, мысалы: “саған кимнің сөзи бар” бул фразеология болса, ал мақалдын толық түри: „Саған кимнің сөзи бар Қосым палуан, әкеңнің еки қырлы пышағы бар“ болады.

Өткен дәуірде халық салтында отырыспа, ойынсауық, той тамашаларда қыз-жигит айтысы, қарақалпақларда „жууап“ деп аталатуғын қыз-жигитлердің поэтикалық сөз жарысында нақыл – мақалалар шеберлік беен пайдаланылған.

Нақыллар өзинің уйқасымы, формасы, қосық сөз қурылысы жағынан жумбаққа күтә жақын турады, Мысалы,

Ербегейде сербегей,
Хәргиз уйге кирметей*,
Астымыға төседің.
Гилем емес, алаша,
Қуда бала сөйлесің,
Бир майдан болсын тамаша.

Нақыллар фольклордын басқа бөлімлеринің ишкінде де араласып жүреді. Айтыс, жоқлау, шешенлер айтысы, кеуіл айтыу, жубатыу, ақыл беріуде тағы басқа орындарда пайдаланылады.

Халық шайырлары халықтың өз өнерлерин, нақыл-мақалларын жақсы үйренген, жақсы билген. Соның менен қатар өткен әсирдеги қарақалпақ әдебиет классиклери көп сөзлерин нақылға айландырып кеткен. Мысалы, „маған хеш гәп ешегим бар, сатып берермен бир базар“ (Бердак) „Жер хәм ел билендур, ел хәм жер менен“ (Әжинияз). Халық шайырлары халықтың сөз байлығын үйренген хәм оны байытқан.

Халқымыздың сөз өнери, халық даналығы-нақыллардың ишинде тауып айтылған әжайып сөзлер бар, ол мийнег қылыуға, ұатанды сүйиуге, халыққа хызмет етуге шақырады. „Жақсыға жантас-жаманнан қаш“, — деп жақсы әдетти үйренгил дейди. Нақыллардын ишиндеги өткен дәуірдеги хәм қәсиптиң өзине ылайық дөреген толып ағырған түрлери бар. Соның менен қатар, зыянсыз күлдирги (юмор) түрлери де болады. Мысалы „Хәуада тырна тыр етсе, жердеги газ қорқады, үлкен үйде шаш алдырыспа болса, кишкене үйдеги таз қорқады“ хәм т. б.

Өткен заманда халықтың нақыл-мақалларын шешенлер шешенлік жарыстырғанда, бийлер бийтик айтқан-

да толығы менен пайдаланған. Талас-тарыссы еки жактың даўын шешиўде, урыс-таласларда, кишилерге ақыл бернўге халықтың сөз өнери-нақыл сөзлердин аҳмийети үлкен болған.

Нақыл сөзлер шешенлер тәрәпинен исленген таяр формула, тайын тексти болған, сөйлесўшилер тайын тексти өз сөзине қоса сөйлеп, ол сөзлерге „деген екен“, „деди“, „екен“ қусаған сөзлерди қосып, сөз арасын жалғастырып отырады.

Бизни заманымызда да жай сөз арасында, ораторлар сөз сөйлегенде, сөз байлығы—нақыл сөзлерди пайдаланалы.

Нақыллардын ҳазирги өмирге керексиз, өзиниң дәўири өтип гөнерген, мийнеткеш халыққа қарсы қаратылып айтылған реакцион түрлери нақыл сөзлер қатарынан шығып қалып отырады.

Мысалы:

„Палга исенбе, палсызда болма,
Жапнаи бастан садақ“ т. б.

Буринғы халық тәрәпинен дөретилген нақыллардын көби ҳазирги заман әдебий тилимиздин қатарынан орын алып өз хызметин атқарып княгыр.

Нақыл менен мақалдың тағы бир айырмасы бар. Нақыллар (пословицы) түрк тиллес халықлардың көпшилигине ортақ та болып отырады.

Мысалы:

Қошқар болар қозынын
Маңлайлары дөң болар,
Адам болар жигиттин
Етек-жеңи кеп болар—дегенге

қусаған нақыллар көп халықларда араласып отырады, ал мақаллар (поговорки), фразеологиялар өзиниң қосық сөз қурылысы жағынан айрылса, ал екінши жақтан, сол халықтың өзине тән болады. Ал мақаллар екінши халық ушын түсиниксиз болыўы мүмкин. Мысалы: 1858-жылларғы Ерназар қолдаўлы баслаған халық көтерілисинен пайда болған мынадай мақал бар:

Карақалпақлар,
Менен қалып
Бир қап тары шерсен,—

Сонда Ғақ Айдос бий туұралы да:

Айдостың өлгенін
Жылынан сон есітеди. х. т. б.

Бұл фразеологиялық характерли мақаллар тек карақалпақлардың сөйлеу тилинде тек өзине гана тән, өзлерине гана түсиникли. Және де:

Сағалағы суу ишеди,
Аяқтағы уу ишеди,
Әкең мураб болғанша.
Жерің ой болсын—дегенге,

кусаған мақаллар карақалпақлардың отырықшылыққа айланып, егин еккендеги күн көриси менен байланыслы пайда болған мақаллар бар, ол мақаллар көшпели, тауды жайлаған халықлар ушын түсиниксиз болып шығады.

Нақыл менен мақалдың тағы бир айырмасы, нақылдардың қосық қурылысы поэтикалық жақтан уйқасқан болады, ал мақаллар қосық қурылысы жағынан уйқасып келе беріуи шәрт емес.

Мысалы:

Нақыллар.

Ойланып биліп бабалар
Сөзди дүрге төңсерген,
Ойланып айтқан дәр сөзін
Ойлама ғем деп гәүхәрден.

Шойын менен сатылмас
Қалайлаған жез куман,
Бир бәлеге тап болар
Есабын таппай сөз куўған.

Мақаллар.

Гилем сатсан ауылыңа сат,
Бир шетінде өзін отырасан.
Соқыр тауыққа бәри тары.
Санамағанға бәри түүел.
Есабын тапқан еки асар.

Минекей, нақыл менен мақалдың сөз, қосық құрылысы уйқасық жақтан анау құрақым айырмасын көріп отырмыз, нақыл-мақаллардың біразы астарлы, көшпелі мәніске ие болады. Нақыл-мақалдың бұндай жерлері тіл илиминде „идиома“ болып аталады. Міне бұл жағынан қарағанда нақыл-мақалдар тек әдебиет илиминде ғана емес, тіл илиминде де ортақ. Бұл жөнінде нақыл-мақалдар тіл илиминде кіре ме, яки әдебиет илиминде кіре ме? деген илимпаздар арасында түрлі пікірлер де болды. Бізінше нақыл-мақалдар бұл екі илимге де ортақ, тілшілер грамматикалық таллауларды халықтың сөйлеу тілінен, поэтикалық жақтан шеберленіп ісленген, уйқасы келіскен ұзақ ойды қысқартып, тұжырымлы өткір қылып беретұғын халықтың нақыл-мақалларынан алады.

Жоқарыда айтылғандай халықтың сөйлеу тілінде астарлы мәнісегі сөйленетұғын мысал сөздер фразеология болып айтылады, аңыз әдебиеттің бұл сөйлемнің қысқа фразеология (астарлы, өткір, ушқыр) түрін тілшілер тіл илиминде кіргізіп сөз жүритеді. Бізінше, сөздің фразеология түрі де мақалдан ұзақ кетпейді, тек фразеологияның мақалдан айырмасы ол қысқа айтылады. Мысал: „Отына май сала бер“, „мойны исти“, „желкесінің шуқырын көрсетгі“, қас пенен көздің арасында“, „үйін ақтан жапты“ т. б.

Шайырлар менен шешендер мақал менен фразеологияны қайтадан іслеп шығармаларына қосып жіберіп отырады.

Мысалы:

Аяпберген шайырдың қосықтарынан

„Сақыұлардың Сейтмураты
Барған жерінде батпадық“
Яки
„хаттан шықты атын сенің“.

Бұнда „барған жерінде батпадық“, „хаттан шықты атын сенің“ деген қатарлар фразеологияның ұзақы-пасын атқарып отыр. Міне сонлықтан фразеология ұсылай мақал болады, мақалдар жыйналып поэтикалық жақтан ісленіп нақыл болады, нақылдар жыйналып терме болады. Бұл термелер: толғау, дидактика, ақыл сөздер болып, бір-бірі менен органикалық жақтан сабақтас болып отырады, бұл сөз қаймақтарын бириқ-

тирип кайта ислеп, оның қанағ-қуйрығын жетістіриў
„сөз зергерлери“ шайыр-шешенлердин шеберлигине
байланыслы болады.

Қарақалпақ халқының нақыл-мақаллары қарақалпақ
халқының тарийхый айнасы сыпағында қарақалпақлар-
дың өткендеги жайлаған мəkаны, күн көринисинен
тарийх илими ушын оның әдет-үрни, әдет салтлары
туўралы толып атырган материаллар береди „Едил
ғарғасы елиңе, Жайық ғарғасы жайына“.—дегеннен
қарақалпақлардың Едил, Жайық бойын жайлағанын би-
лемиз.

„Емен“ деген ағашты,
Елкейгени сынғалы,
Кайыңның басы, жел шалса,
Қайғыда болар анасы.

кусаған терме нақыллар қарақалпақлардың бұрынғы
мəкəн еткен жерлеринен дəрек береди.

Қарақалпақлардың нақыл-мақалларында қарақалпақ
урыўлары; жыл мəўсимлери туўралы да толып ағыр-
ғап нақыл-мақаллар дөрөп, бизин заманымызға дейин
келип жеткен. Жыл мəўсимине байланыслы мақаллар:
„саратан сеннен де қорқаман“, „жаўзада жаўдай егис“,
„сəўир болмай тəўир болмас“ „ақырепте урмаса ақырет-
те де урмайды т. б.

Қарақалпақ этнографиясы ҳәм урыўларына байла-
ныслы нақыл-мақаллар:

Шыйық-шыйық арбалы,
Кимсең десе балғалы.
Балғалыдан тынбадым,
Усы қатынды алғалы.
Терис тамғалы „х хуу“—дейди.
Балыққа қарап шуў дейди.
Еки бөргеннің басын жең,
Ұай-ұау, қатын, „суў,—дейди.
Ырғақлы, жалғыз тайын уры алып,
Күни-түни зар қакты,
Өлдің мамай, қуўрадың,
Ақ шабакты кетбен менен туўрадың,
Қудай пейил берсе,
Оралбай сейил береди
Он жақта отау көринсе,
Ұлдың үйи деседи,
Сол жақта отау көринсе,
Қыздың үйи деседи.

Қарақалпақлардың дәстүрінде узатайын деп атырған қызына жаңадан исленген отауды қызды узатқанша қажып кетбесін деп ұақытша оны әжесиниң үйиниң сол жағына тигип қояды, ал оң жақта тигилген отау келин түсиргендеги отау болады. Демек нақыл-мақаллар халқымыздың тарийхий этнография, үрип-әдет салтларынан да мағлыұмат береди.

„Атадан алтау туўғанның,
Атқан оғы жоғалмас“,—

деген нақыллар болса ұрыўшылық өмир менен жасап турған дәўирден қалған нақыл-мақаллар.

„Қалынға күсын түспесин,
Жаманға исиң түспесин“,—

дегенлер аншылық дәўирде пайда болған нақыллар.

„Шаққан қозы еки саўлықты да емеди“,—

деген мақаллар шарўашылық дәўиринде дөреген, ал

„Жерди айдасаң гүз айда,
Гүз айдамасаң жүз айда,
Гир бәлеси болмаса,
Сүдиғарда балық не жесин“,—

деген нақыллар, мақаллар қарақалпақлар көшпели дәўирден оғырықшылыққа айлашып, жер егип, дий аншылық пенен кәсип қылған дәўирде дөреген нақыл-мақаллар екени сөзсиз.

„Еки кемениң басын ушлаған суўға кетеди“, деген балықшылық кәсипи менен күн көрген дәўирди көрсегеди, демек, қарақалпақ нақыл-мақаллары қарақалпақ халқының барлық дәўиринен мағлыұмат берсе, нақыл-мақаллар тил тарийхын изертлеўде хәм әдәбий тилимизди көркейтпиде үлкен әҳмийетке ийе болады.

Нақыл-мақаллар ески дәўирде дөреген менен бүгинги өмирде дурыс сөйлеўге, хәзирги заманның минез-кулқының нормасы, тәлим, тәрбия, өнегели болыўға үйретеди.

Халқымыздың сөз зергерлери әсирлер бойы дөреткен халық даналығы, сөз байлығы нақыл-мақаллары-

мыз бүгінгі әлебий тілімізді көркейтүүге жумсалыуы керек.

Жаңадан дөреген нақыл-мақаллар, бұрынғы нақыл-мақаллардың негізінде жаңа мәніске иіе болып отырады, жаңа түсініклер пайда болады. Хәзіргі дәуірдегі совет жазыушыларының дөреткен күшлі образы, олардың дөреткен афоризмдери бұрынғы оның дидактикалық қатарлары, нақыл-мақаллардың жаңалық формасы сыпатында нақылға усаған поэтикалық сөзге айланып отырады хәм ол бұрынғы нақылға усап сөйлеу тилине жәрдемлесип, узақ ойды қысқартып айтыуға мысал сөз болып хызмет етеди, олар нақыл-мақаллардың орнын басыу менен бирге сөз-сөйлеу, сөз мәдениатымызды байытып көркейтип отырады.

Қарақалпақ нақыл-мақалларының изертлениуи, қарақалпақ нақыл-мақаллары тууралы сөз бола баслауы жүз жылға жақын дәуірди өз ишине алады.

Көп саяхатшылар, филология илим изертлеушидери қарақалпақлар өз сөзин баслағанда нақыл сөзлерден баслағаны тууралы тилге алады.

Қарақалпақ бийдери Россия хәкимдериның алдына дипломатиялық жұмыс пенен барғанда сөйлеген сөздериниң ишинде нақыл-мақалларды араластырғанын биз гарийхтан билемиз.

Ал, қарақалпақлар Хийўа ханының алдына барғанда:

Мал бағып жүрген пақырды
Хан болсын деп шақырды,

деген сөзлерден баслайды екен. Хийўаның бир ханы өлгенде, ханның баласына кеўил айтыуға барғанда қарақалпақ бийдериң баслап барған

М а м а н б и й:

Атаң өлип бота қалса,
Жүги жолда қалмайды,
Ата өлип бала қалса,
Елди жаўға бермейди*.—

деп сөз баслаған дейди.

1873-жылы руслар Хийўаны аларда қарақалпақ бий-

лери рус генаралларынын алдына шыгып, бизлер сиз-
лерге жәрдем бериуге келдик, депги

„Кимнин тарысы писсе,
Соның тауыгы боламыз“.

деген мақал „Хивинский поход“ деген китапта рус тилине аударылып басылған екен. Ал, Октябрь революциясынан кейинде қарақалпақ нақыл-мақаллары баспа сөзлерде дағазалана баслады. Профессор Н. Баскаковтың „Қарақалпақский язык“ деген мийістінде рус хәм қарақалпақ тилинде қарақалпақлардын бирнеше нақыл мақаллары басқлып шықты.

Шайыр, шешенлер мақалды қайта ислеп нақылға да айландырады. Бундай поэтикалық жақтан исленген мақалаларды бурын „Оқымыш-жууап“ яғный мақалалардың әдебий формасы деп түсинген. Өзиниң ушқырлығы арқалы мәниси жақтан хәр бир идиомалар, фразеологиялар да мақалға жақын турады, бул ушқыр сөзлер биринен бирине шешенлер, шайырлар, айтыўшылар тәрепинен жетилип отырады.

Фразеология да жетилип мақалға айланады. Мақаллар жетилип нақылға айланады.

„Таз пәкни көргендей“,

—бул фразеология.

„Таз таранаман дегенше, той таркат кетеди“ —
бул мақал.

„Хәўада тырна тыр етсе.

Жерде газ қорқады.

Үткен үйде шаш алдырыспа болса.

Кишкене үйде газ қорқады“.

Бул қағарлар мақалдан нақылға айланған түри. Көбинше фразеология бир қатар, мақал-нақаллар еки ямаса оннанда көп қағардан келип отырады, ал термелер көп қағардан турады.

Мақалдың айрым фразеология болып келетугын түрлері де ушырасады. Айтыўшы мақалдың бир қатарын ғана айтады, ал қалған жағын тыңлаўшының өзи түсинеди.

Мысалы:

Әкен пақыр не қылсын. — *Бұл фразеология.*

Әкен пақыр не қылсын,

Қолы кетті қазықтан* — *Бұл мақал.*

Саған қимниі сөзі бар* — *Бұл фразеология.*

Саған қимниі сөзі бар, Қосым палұан,

Әкеннің екі қырлы пышағы бар* — *Бұл мақал.*

Демек, жоқарыда айтқанымыздай, айырым уақыт-лары фразеология жетіліп мақал болады, мақаллар жетіліп нақыл болады. Ол нақылдар топланып үгіт-нәсійхат беретугыи көлемли сөзлерге, термеге өтисип отырады. Бұл жағдай айтыушы шайырдың қайта ісле-уіне байланысly. Ал нақылдардың жыйнағы терме-лерден бираз мысаллар келтирейік.

Шағала келмей жаз болмас,

Уағына жетпей ер болмас,

Қара қойдың теріси

Сабыллап жуусан ағармас.

Үпидирик бөз болмас,

Өтириктен сөз болмас,

Бір ағарған сақалың,

Еңди қайтып қараймас.

Нақыл-мақалдардың терме түрі адамдардың тур-мыс тәжірийбесинен келип шығып, терең мәнісли, дүньяға көз қарасы-философиялық үлкен әуміетке иіе болып отырады. Термелерде терең ой, халық дана-лығы күтә шебердик пенен айтылады. Нақыл-мақал-дардың тағы бір айырмасы: нақылдар көп халыққа орғақ болады, ал мақал миллий характерге иіе болып сол халықтың өзіне ғана тән болады.

Мысалы:

Қошқар болар қозының

Мәңзілары дән болар,

Адам болар жигіттің

Етек, жени кең болар.

Атадан алтау туғанның

Атқан оғы жоғалмас, —

деген нақыл-қазақ, қырғыз, қарақалпақ халықтарына
бирдей ортақ.

Әкең мұрап болғанша
Жерің ой болсын,—

деген мақал қарақалпақтарға тән, ал көшпелі шаруа
халықтары үшін бұл мақал түсиниксіз болады. Сон-
дай-ақ

Бір бөлесі болмаса
Сүдінгәрда балық пәншлар.
Бөдене сойғызсаңда
Кассалка сойғыз.

деген мақал өзбек халқына тән.

Ерназар қолдаулының өлер алдында айтқан:

Меннен калып, қарақалпақлар,
Бір қап тары ишерсен,—

деген мақал тек қарақалпақтардың өзіне ғана тән
екенлігін жоқарыда да айтқан едік.

Қарақалпақ нақыл-мақаллары барлық түрк халық-
лары менен сабақлас болып, бизің нақыл-мақаллары-
мызда ең ески түрк тиллериниң қалдығын көриўге
болады. Махмуд Қашқарийдиң Лугатындағы гейпара
ески түрк сөзлери қарақалпақ нақыл-мақалларында
сақланғанын көремиз. Мысалы:

„Алып анадан,
Ат бийеден туады“,
я болмаса
„Ийт те ийт аяғын қызғанады“.

бундағы „алып“, „аяқ“ — деген сөзлер ески түрк тилин-
де „батыр“, „табак“ деген мәниске ийе болған.

Қарақалпақ нақыл-мақалларында әсирлер өтиў менен
гейбир сөзлер гөнерип, архаизмге айланып кеткен жағ-
дайлар ушырасады.

Қарақалпақ нақыл-мақалларында ушырасатуғын
гейпара ески сөзлердиң мәниси елеге дейин табылмай
атыр:

Сүтке суў қосылса,
Сүмесин болады.
Отырған-оман,

Жүрген — дәрья,
Күллікшинин күни пәтлей,
Көнегин қолдан бермейди.

Мине бунда „сумесни“, „оман“, „көнек“, қусаған сөзлердің мәнісі елеге дейін бий мәлім.

Мине бундай жағдайларда басқа түрк тиллери, әсіресе бурынғы қоңсылар Алтын Орда қулағанда бөтінші кеткен ноғай тиллери бизге түсиниксіз сөзлерге жәрдем беріуі мүмкін. Мине сонлықтан нақыл мақалларды түрлі халықлардың тили менен салыстырып изертлеу мақул болады.

Мысалы, ноғай тилинде „урьсты“, „ғаўға“ дейди, ал қарақалпақ тилинде „ғаўға“ деген сөз ушырасады. Ал булғыр тилинде „мени сени күтермен“ дегенди, „Мен сени сақларман“ дейди екен. Ал Қырғыз, қазақ тиллеринде табақты „аяқ“ дейди, аўылды „айыл“ дейди аяқты „пут“ дейди. Пут деген сөз қарақалпақларда түлкішек айтқанда „ешкісиниң пути жоқ деп“, „пут“ деген сөз ушырасады. Ал түркмен тилинде „табақты“ „оқыра“ дейди, „қоянды“ таўшан „дейди, қарақалпақларда „Сизиң атғың жаўыры оқырадай болып кетипти“, — дейди. Ал қарақалпақтың нақылларында:

„Көзине ысық көринең,
Таўшаниң жүрген тәбеси“.—

деген сөзлер ушырасады. Демек бул бизиң нақыл-мақалларымыздағы гөнерген сөйлеу тилинен қатған сөзлерди қоңсы халықлардан таўып алыўға болады деген сөз.

Бизиң заманымызда ертеклердің орнына әдебиятымыздың проза жанры, терме тарийхий жырлардың орнына әдебиаттың поэма жанры, нақыл — мақаллардың орнына қәзіргі заман романлары, жаңа заман афоризмлері пайда болып отырады. Ал нақыл-мақаллар биротала жоғалып кетпейди, жаңа мәніске ийе болып бизиң заманымызға хызмет қылады. Мине сонлықтан В. И. Ленинниң 1920-жылға „Комсомолдың 3.—съездиндеги „Адамзаттың ойлап тапқанларып билеп, үйренип өз ойында байытып өсирсең ғана коммунист бола саң“, — деп жасларға айтқан пәсиһатын көз алдымызға келтирип, бурыннан әсирлер бойы халқымыздың дәреткен халық даналығы, халық нақыл-мақалларын үйренип, оны социалистлик мәдениатымыздың кереги

не жумсап, көркем әдебиятымызды, мәдениятымызды, буннан да бетер гүллендириуимиз керек. Бурынғы дөреген бир кашша нақыл-мақаллар өз дәуіріндеги мәнисте емес, ал жаңа мәниске ийе болып отырады, ал бизиң заманымызда совет жазыушылары дөреткен әдебий шығармаларындағы өткір образлы сөзлери нақыл-мақалларға айланып кететуғын жағдайлар да болады.

Демек, бурынғы дөретилген нақыл-мақаллар менен халық шайырлары дөретпелери және ҳазирги совет жазыушыларының дөреткен көркем әдебиятындағы образлы сөзлер бүгинги әдебий тилимизди байытып отырады. Нақыл менен мақаллардың толықтырылған түри терме болып аталады.

Терме. Жыраулар узак дәстанларды баслар алдында толып атырған нақыл сөзлер, үгит-нәсият, тәлим-тәрбия жырларын жырлайды. Бул жыр „терме“ деп аталады.

Өзиниң көлемине қарай термелер еки түрге бөлинеди. Халыққа үгит-нәсият, тәлим-тәрбия беретуғын, көлеми жағынан қыска түри тек „терме“ деп аталса, белгили бир ўақыяны жырлайтуғын узак түри „толғау“ деп те аталады. Жырау термесиниң толғау түрин, яғный тарийхта аты бар адамлар туўралы болған сөзлерди „тарийхий жыр“ деп атасақ та болады. Өйткени жыраулар өз толғауларында көбинесе тарийхий ўақыяларды жырлайды. Жыраулар бурынлары дәстанға түсемен дегенше тек терме менен толғауларды ғана жырлайтуғын еди.

Соңғы жыллары репертуарын кеңейтпю ушын жыраулардың, бақсылардың жырлайтуғын кириспе сөзинен Мактымкулының „Биримде билмедим жақсы, жаманды. Бердақ шайырдың „Айдос бий“ атлы тарийхий жырын ҳәм тағы сол сыяқлы жырларды жырлап жүргенин көремиз.

Бул жағдайлар-жыраулардың өз репертуарын кеңейтпюдеги жаңалығы. Жыраулар, бақсылардың жырлайтуғын термесиниң қыска түрин емес, узын түрин ғана жырлайды.

Жыраулар қолына қобыз алып шерте баслағаннан-ақ қобыздың намасына қарап, жырау қайсы термени айтатуғынын тын аўшылар билип отырады. Өйткени, ҳәр бир термеге бурыннан киятырған айырым қобыз

наматары бар. Енди биз жыраў репертуарының бир түри болған қысқа термеден бир неше мысаллар келтиреник:

Мысалы

Пийрим Патма, Заўренин,
Аның көшкінде болсан,
Асан менен Үсенин,
Аның урамы болсан,
Горугыдай мәртлердин,
Қолларға пийри болсан.

Бул термеде атақлы аты шыққан ерлерге хызмет қылыу керек, деген әрманды нақыл сөзлер арқалы жырламақшы болады. Аты шыққан ерлерге хызмет қылған, мәртебен бийик болады, дегенди айтпақшы болады.

Хәр гия гүллер ашылар,
Басында дәнәсы болса,
Хожаны хожа дийдилер,
Дәстүрханда паны болса, —

деген салыстырма—теңеулер хәм нәрсеге өзиниң жарасығы менен болады деген мақсетти айтпақшы болады. Және елге хожа, басшы болсаң елди сыйла, тамағын тойғыз, әдиллик деп соны айтады, деген мақсетти айтпақшы болады. Термелердиң тағы бир айырмашылығы—жырдың хәр шүумақлары (куплеттери) өмирдин хәр тәрепине кетип, түри бир түрли болады, мәнәси хәр тәреплеме болып отырады.

Мини сонлықтан жыраўлардың жырлантуғын жырының бул түриниң „терме“ деп аталыуының себеби соннан, сөзди хәр жерден терип айтқанлықтан „терме“—деп атаған. Термелердин көпшилиги қосық қурылысының метрика түри басым болып отырады. Көпшилиги нақыл сөзлерден қуралған болады.

Термелерде тек ғана қосық қурылысының метрика түри ғана емес, силлабика түри де араласып жырланады.

Нар гүрәирен турғанла,
Үлек келе алмас қасына,
Ер жигиттиң басынан,
Дәулети қайтқан күшінде,
Қамшы тийер басына,
Нар гүркіремей нәнәссин,

Алдынан мая өткен сон,
Ер жыламай пәйлессин,
Өмири зая өткен сон.
Миңгеним сәмен деме,
Іззет иснен мийман гүзет,
Запыбыңды жаман деме.

Мине бул термелерден қосық қурылысының хәр түрлі болып, түрлі мәниске ийе болып отырғанын көреміз. Бул термелерден каракалпак халқының өткен заманларда көшпелі өмир кеширгенин, оның көшкенде көлігінің түйе болғанын билиўге болады. Ал қайбір термелерде ислам дини ҳаққындағы ертеклерде сөз ет илип отырылады. Бул термелер жыраўлар репертуарында жақын заманларда пайда болған. Термениң ундай түрлери жыраўлар репертуарларында соншелли характерге ийе смес.

Мысалы

Мында ҳаққа кул болғанның,
Апын жәннет жайы бардур,
Беш күн ойнап күлгенлердин,
Сийнесиниң дағы бардур,
Кеўли кушы ушса ҳаўаға,
Айланур мискин уяға,—

дегендей диний уғымлар жыраўлардың термелеринде ушырасқан менен олардың термелериниң басым көпшилиги үгит-нәсият, нақыл, минез, кулықтың нормаларының жақсы болыўы туўралы сөйленеди. Үгит-ақыл термелери „дейди“, „айды“ „шундайды“ деген сөзлар менен кайтармаланып отырады.

Адамлардың жәмийет күн көрисинде қандай болыў керек, не пайдалы, не пайдасыз, жақсы турмыс курыў ушын неден кашыў керек, неге жантасыў керек?— деген сөзлер менен нәсият береди.

Мысалы:

Көргенли жерден қыз алсаң,
Қалыс хызмет, үн болмас,
Атасы жаман қандайды,
Қамақтағы малдайды,
Енеси жаман қандайды,
Дәрьяға салған салдайды,
Жақсы жаман дус болса,
Басына күнлер туўғанда,
Достым деп жылап барғанда,
Жақсы сөзин бир айтып,
Қапа кеўлин шадлайды,

Жаман менен дус болсан,
Басына саўда түскенде,
Достым деп жылап барганда,
Зәлетти тийер маған деп,
Өзинни басын қорғайды,
Қуры тия менен алдайды...

Жоқарыдағы мысалға келтирилген термеде жақсы дос пенен жаман дос салыстырылады, нәтижеде қажықат достың қандай болуы кереклиги уқтырылады.

Ертеде дөреген термелердин көпшилигинен ата-бабаларымыздын бурынлары көшпели болғанын байқаймыз. Олар ушын қайсы көлик, қай саўынның пайдалы екенин айтыў арқалы сол дәўирдин өмир картинасын елеслететуғын термеден бир мысал келтирейек:

...Көлик алсан түйени ал,
Қарқар туўған жәннўар,
Қыяға көшсең муңайтпас,
Саўын десеп, бийени ал,
Арқасы күш, баўыры сўт,
Силли түспей суў алмас...

Өткендеги жаўгершиллик көп болған заманда жаўға атланған батырлардың артында қалған арыўының қандай болуы кереклиги былай сөз стиледи:

Ҳаял алсан арыўды ал,
Табагойсаң жақсыны ал,
Узаққа сапар еткенде,
Келместей жерге кеткенде,
Қара шашы жайыўлы,
Жылап қалса кейинде,
Жақсы болса алғаның,
Бала-шаға қор болмас.
Жаман болса алғаның,
Бир бөлеге қалғаның,
Узаққа сапар еткенде,
Бийабырай залымға,
Ҳеш бир адам жыламас.

Жыраў термелери ҳәр жерден терип айғызған, сөз болғанлықтан айырым ат койыла бермейди. Сонлықтан ҳәр нокаттың алдында көп тәкирарланатуғын: „Бар“, „Болмас“, „Болмаса“, „Жаман“ сыяқлы айырым сөзлер менен атаўға туўра келеди.

Қарақалпақ фольклорында айырым аттың болмаўы тек термеде ғана емес, халық жыршылары-қарақалпақ

халык шайырларының бурынғы шыгарған шыгармаларының да көпшилигинин ағы (заголовкасы) болмаған, сонлықтан олардың шыгармаларындағы хәр куплеттин көп тәкирарланатуғын соңғы жуўмақлаўшы қатары ағ ретинде қойылып киятыр Бул жағдай да сол шайырлардың шыгармаларының фольклорлық қәсийетке ийе екенин дәлиллейди.

Еки затты салыстырыў, жақсы менен жаманның парқын айырып, заттын артықмашлығын билдириў термелерде көп ушырасады. Терменин „Бар“ деген ағына характерли болғанларын мына мысалдан көриўге олады:

Ат аяғы тийвеген,
Ак қапыршақ сууда бар,
Лашын сунқар илмегел,
Пәри нүтин куў да бар,
Алмасқа бермес ара бар,
Қанға бермес кара бар,
Бийге бермес төре бар,
Нарға бермес мая бар,
Атқа бермес кунан бар.

Термелерди жырлап отырған жыраў жырлап баратырған жырының бағдары өзгергени менен, жырлаган жырын тоқтатпайды, қобызынын пәтин өзгертип, тағы бир термени баслап жибере береди:

Мысалы.

Шағала келмей жаз болмас,
Шағына жетпей ер болмас,
Шаппасаң бедеў сыналмас,
Ойланбай сөзлер айтылмас,
Езелги душпан ел болмас,
Етекте кесип жең болмас,
Кумды нийдесен нан болмас,
Жақсы адамда кек болмас,
Жамаң адам тек болмас,
Өзи болған жаманды,
Сирә жақсы деп болмас,
Ийт терисн ий болмас,
Жалғыз ағаш үй болмас,
Гилең сам-сам жыйналып,
Ақылы толық бий болмас,
Қара қойдың терисн,
Сазынлап жуўсаң ағармас,
Бир ағарған сақалың,
Екинши қайтып қараймас,
Өтириктен сөз болмас,
Үпилдирик бөз болмас.

Бул келтирилген жыраўдың жыры ушын ең характерли „Болмас“ деген терме. Булардын косык курылысы уйкасып келген менен, оның ҳәр қатарында түрли нәрсе туўралы сөйленеди. Айланып келгенде жалпы айтайын деген ой бир жерге топланады.

Термелердин „Жамаң“ деген түри есап-санақ арқалы жырланады. Тәжирийбеде сыналған, адам турмысында көп ушырасатуғын нәрселер ҳақкында айта келип, не нәрсениң жамаң екенлигин ашып береди:

Мисалы:

Бир дегенде не жамаң,
Билимсиз өскен ул жамаң,
Қараусыз өскен қыз жамаң,
Еки дегенде не жамаң,
Елесүз келген жаў жамаң,
Екилик шыққан сөз жамаң,
Үш дегенде не жамаң
Үшкисиз пишкен тон жамаң,
Қайға шапқан жаў жамаң
Қайтып келген қыз жамаң,
Ақша жүзде дақ жамаң,
Ашылып жаўған күн жамаң,
Үзликкеген даў жамаң,
Атлан—атлан дегенде,
Минерине ат таппай,
Пияда қалған сол жамаң,
Ақылсыз болса ул жамаң,
Барине де беглерим,
Жокшылық деген сол жамаң.

Бул термелерде адамлар турмыста көрген тәжирийбесин халыққа сөйлеп беріў менен қатар, адамлардың минез-қулкындағы нормалар қалай болыўы кереклигин, қандай нәрсе адам жәмийетине зыян беретугынын үйретеди ҳәм тыңлаўшыны әдил, ҳақ болыўға шақырады.

Термелерде кийим-кеңшекте не жарасады, кийим-кеңшек ушын ылайық мүше керек, ҳәр нәрсе өзиниң жарасығы менен болыўы керек, дегенде сөз этип жырланатуғын термениң бир түрин жыраўлар „Не пайда“ деп жырлайды.

Мисалы:

Түймедей басың болмаса,
Сәўкеле салмақ не пайда,
Қолақ шашың болмаса,
Шашбаў тақпақ не пайда,
Қобаға мурнын болмаса,
Әребек салмақ не пайда.

Ак билегин болмаса,
Алты жерден кас койып,
Билезик салмак не пайда.
Аға-инин болмаса,
Арға шаппак не пайда,
Жан күйерин болмаса,
Жаўга шаяпак не пайда.
Ләстурханда наның болмаса,
Мактанғаннаң не пайда,
Халыкка адил болмаса
Хан бодғаннан не пайда?

Куры мактаныўдың керексизлиги туўралы жырланган терменин бир түри „Дер“ деп аталады. Бунда да ҳәр адамның қәсийетине тән минсиз де шебер сүүрегеленген.

М ы с а л ы :

... Ийтелги кус мактанса,
Ийтсиз коян алдым дер.
Батыр жигит мактанса,
Туўын шаншып жықтым дер.
Есер жигит мактанса,
Төбелести салдым дер.
Мерекенин ишинде,
Бир теңселип қалдым дер..

Бул гермеде жыраўлар есерсоқның унамсыз обғазы арқалы жәмийеттин ишинде тәртиплен бол, сабырлы бол, куры есерсоқ, мактаншақ болыўдың пайдасы жоқ, жәмийет талабына ылайық ис қыл, жәмийетлик нормадан шығып кетпе, деген ойын айтпақшы болады.

Жыраў термелеринин гейпараларында жуўмақлаўшы қатарлар „дан“ менен пнтитп отырады:

М ы с а л ы :

... Еки жақсы бас косса,
Қыл өтпейди арадан.
Еки жаман бас косса,
Қол кетпейди жағадан.
Мал жыйнасан, қой жыйна,
Қолың кетпес шарадан.
Ийт асырасаң сыртланнан,
Қойды бермес қорадан.
Бәдбахыт жигит бий болса,
Аўзы айрылмас парадан...

Адамның өмири не менеп қызық болады, қандай кәсип арқалы күн көргенде жақсы болады, мал-қалдың, кәсиптин, баланың өмир ушын қандай қызығы

барлығы жөнінде жырланған терме түрінде қосықтың ақыры „өкинбес“ болып питип отырады.

Мысалы:

...Томаға бауы сом алтын,
Түйғынлар салған өкинбес,
Қалқанда қуғын жеткендей,
Белеулер миніен өкинбес.
Сүйріктей ашпақ билекли
Арыулар сүйген өкинбес.
Адамзаттың мийүесі,
Перзентлер сүйген өкинбес...

Термелердің ишінде бұрынғы заманда өткен әділсіз патшалар, мийрімсіз адамлар туғралы, көп мал жыйнап рахатын көре алмай кеткен Қарунбай қусаған сүтқор адамлар ұаққындағы термелер, „қараңлар“ болып аталады. Залым болма, әділ бол, шығымсыз болма, сақый бол дегеннен ибарат ойларды билдиреди.

Патша болсаң қараңлар,
Рәшит пенен Арунға.
Бай болсаңлар қараңлар,
Қайырсыз өткен Қарунға.
Көріп жолдас болмаңлар,
Рақымсіз залымға.

Термелердің гей бир түрі „деменлер“ болып келеді. Бұнда елдің бийлеген бий әділ болса, елің жауға бермесе, қолында дүнья-малы, азық-ауқаты болған адамлар аш-арықты сыйласа, бұндай адамлар жәмийет ишінде қәсіиетли адамлар демекші болады:

Барды қалый деменлер,
Соранып барған адамның
Қайтарып қолын қақпаса.
Бийді қалый демеклер,
Елін жауға бермесе.

Хәрекеттің, батырлықтың, қорқақлықтың, бирліктің белгісін салыстырғандағы терменің бир түрі „Белгісі“ болып келеді.

Ала қайыс ат минсе,
Қыдырыспанық белгісі,
Жалаң аяқ, жалаң бас,
Пухараның белгісі,
Пухараға күлгендер,
Көргенсізлік белгісі.

Жүйриктің белгисі
Душпаннан тилин тартпаса,
Қынабынан сууырып,
Қылышын алып шаппаса,
Қорқақтың белгисі.

Адам хәрекетінде, не пайдасыз, не пайдалы екен-
лигі тәбияттың пайдалы қубылыстары сөз етилетуғын
терменин бір түрі „Болмаса“ деген сөз бенен питип
отырады.

Қуры сөзден пайда жоқ,
Айтарға сөзи болмаса,
Көп ақылдан пайда жоқ,
Сабыр қарары болмаса,
Патшалықтан пайда жоқ,
Нухараны дүзеткен,
Әдил ызама болмаса,
Шешенліктен пайда жоқ.
Кейинде сөзи болмаса,
Көп жамғырдан пайда жоқ,
Жаудырып шалқып көк өсіп,
Қуяшы, жазы болмаса,

Жырау термелеринин мазмуны бір болып, жуўмақ-
лаушы сөз ақыры „мас“ болып келип те отырады.

Бекире ойнар ақ теңіз,
Жұрт жыйналып бөгесе,
Ағысынан тоқтамас,
Жақсы менеп дос болған
Сыртыңнан жүрип датламас,
Ишинде сұмдық сақламас,
Нақыл-мақал екі сөз,
Унамаса халыққа
Ядында қеш бір сақламас.

Жыраулардың термелериниң бір түрі „озар“
болып келеди. Бул термеде голып атырған ой-пикир
бар, адам өмири бир қәлипте тура бермейди, адамлар-
дың турмысын жақсылау ушын болған гүрес жолын-
да оның хәрекети, аўхалы өзгерип отырады, деген
ойды билдиреди.

Тән бергенде тай озар,
Табаны қозса ат озар,
Ханлар қалып, бий озар,
Ақ ордалар жоғалып,
Ылайдан салған там озар,

Лаулап өскен бай теректен,
Шакасын кескен күнінде,
Қыйсайып өскен тая озар.

Айырым термелер адамлар арасындағы қатнасықтарды тәбiiйгый қубылыстар менен контраст қойыу аркалы сүүреглейди мақсет етеди. Төмендеги „Жүрер“ деген термеден биз усыны көреміз:

Әуел баслап Ай жүрер,
Ай соңынан Күн жүрер,
Күн кейіннен, Халайық,
Асқар-асқар тау жүрер,
Ол таулардын кейіннен
Дарья тазы суу жүрер,
Сол дарьяны жағалап,
Тәңирберген бай жүрер,
Ол байларды сағалап,
Қыста көлік болар деп,
Жазда сауын болар деп,
Жарлы нақыр сол жүрер.

Жыраулардың бул термеси ески заманнан бери қиятырған терме болыуы керек.

Бунда астрономиялық элементлер қаққындағы халықтың әйлемги түсиниклери бар. Ал термениң соңғы қатарларынан көшпели дәуир ушын характерли қубылыстарды да көреміз.

„Деседи„ деген термеден бұрынғы қарақалпақ ауылының сыртқы көринисин көреміз. Жыраулар сол көринистеги айырым белгилер аркалы ауылда жасаушы адамлардың экономикалық жағдайларының бири-биринен парқын айырып береди. Байдың үйи жарлының үйине, сордың үйи бардың үйине ұсамайды. Атадан балаға өтип қиятырған үй тигиу дәстүрин айтып, халқымыздың ұзақ өтмишинен, этнографиясынан жақсы мағлыұмат береди:

Белдеуде бедеу көринсе,
Ердин үйи деседи.
Кәтепте нары бар болса,
Бардың үйи деседи.
Он жақта отау көринсе,
Улдың үйи деседи,
Шеп жақта отау көринсе,
Қыздың үйи деседи.
Жарты ылашық көринсе,
Ексе егин питпеген,

Мийнети бастап кетпеген,
Жаздай ташқан табысы.
Қыс азыққа жетпеген.
Ийнине тартқан шаланы,
Дизесине жетпеген
Сордың үйи леседи.

Дәстанлардағы ушырасатуғын жыраулардың жырлағандағы термелерди пайдаланғанда усындай лирикалық қатарларды шеберлік пенен өзінің жырлаған дәстанларына қосып отырады.

Бунда ата менен ананың балаға болған мийирманлығы, қыйын жағдайларда баланың атаны, атаның баланы қайғырып, олардың бір-бирине болған мухаббети тымсаллар арқалы мынадай сулыұ қатарлар менен айғылады.

Қаршыға қустың баласы,
Қайында болар уясы,
Қайының басып жел қақса,
Қайғыда болар анасы.

Жылқышы қустың баласы,
Жылғада болар уясы,
Жылғаның түбін суу алса,
Жууырып шығар анасы.

Ийтелгі қустың баласы,
Шетенде болар уясы,
Шетен түбін жар қақса,
Қайғырмайма анасы.

Жапалақ қустың баласы,
Жарда болар уясы,
Жар жағалай сел ақса,
Пәрмана болар анасы.

Адамзаттың мийұасы,
Шийде болар уясы,
Ший түбінде от түйсе
Пәрмана болар анасы.
Аспанға ұшса анасы,
Жерге түсер саясы...

Жыраулардың дәстанды баслар алдындағы жырлайтуғын термелері қысқаша мине усылардан ибарат.

Ауыз әдебиятының терме түрі көп жыраулардың қайта ислеуи толықтырыуы арқалы ҳәр тәрәплеме жетистириледі. Нәтийжеде өз алдына жанр болып

кәлиплести. Аңыз әдебиятының бір жанрының үлгисі менен көплеген халық шайырларының шығарма дәреткенін көріуге болады.

Өткен әсирдегі халық шайырларының ғана емес, соңғы уақыттардағы халық шайырларының шығармаларында бұл традицияның кем-кемнен рауажланып киятырғаны сезіледі. Аңыз әдебиятының терме жанры тарихый жыр хәзиргі заман жазба әдебиятындағы поэма жанрына көп тийкардың бири болды десек болады.

Жырау термелери өз тыңлаушыларына үлкен тәсир етеди, оны ыклас пенен тыңлайды. термеде айтылған ақыл сөзлер адамлардың бай турмыс тәжірийбесинен дөреген, оның ең жақсы үлгилери хәзиргі күнде де үлкен тәрбиялык әҳмийетке ийе.

Өткендегі ақыл ийелериниң, қарақалпақ сөз зергерлери. шешен-дилуарлар тәрепинен дөретилген көркем сөз қаймағы-нақыл-мақаллардың өткендегі халық өмирин билиуде, әдебий тилимизди көркейтүүде, жас әуладларды тәрбиялауда тутқан орны үлкен.

Жумбақлар. Жумбақлар өзиниң қосық қурылысына қарай нақыл-мақалларға жақын турады. Қарақалпақ аңыз әдебиятында қалың көпшилик айтып пайдаланатуғын аңыз әдебиятында ол кеңнен орын тутқан жанрдың бири. Бұл жанр қарақалпақ халқында ең әйемгі заманнан бери жолдас болып киятырған аңыз әдебиятының бай мийрасының бири.

Аңыз әдебиятының бұл жанрын қазақлар менен қарақалпақлар жумбақ дейди, ал, өзбеклер тапышмақ — дейди.

Жумбақ сөзи ойды, пикирди жасырып, астарлы түрде жумыу, тыңлаушынны ойландыруу, ойды табыуға, ойлауға, тапқырлыққа үйретиу, сондай-ақ балалардың ой-өрисин кеңейтиу мақсетинде келип шыққан, жас балаларға тәлим тәрбия бериуде, оның ойлау уқыбын өсириу мақсетинде келип шығыу менен бирге оның мазмуны кеңейип аңыз әдебиятының баска жапрына (айтысқа, жууапқа т. б) араласып оннан енген.

Жумбақлар адамзатты қоршап алған тәбият, хәмме затлар менен хәдийселер жәмийеттин өсиу тарихындағы, түрли мәдениет баскышындағы адамлардың ой-

санасының өз дәуіріне қарап түрлі заман адамларының өмір тарихынан мағлыұмат беріп отырады.

Жумбақлар адам өмірінде болған хақықат турмыс пенен тығыз байланысқан болады. Жумбақтардың пайда болуы қыялтый зат емес, адамлар өзіннің күн көрिसіндегі көрген-билгенлерин, еткен мийнеттин жумбақ арқалы сөйлеп беретугын, шын өмір шынлығынан келип шыққан әлебий байлық жумбақтың ең ески дәуірден бері киятырғанына Қобланың түсин Куртқаның шешиұи дәлил бола алады.

Жумбақларды мийнет адамлары дөреткен, жумбақларда адамлардың мийнети арқалы күн көрген егиншилк, балықшылык, қол өнери, тағы баска мийнеткеш адамлардың ислеген ислери, күн көриси сөз етиледі.

Жумбақ айтыу ең ески заманнан бері гүрлі халықлардың жәмийетлик жағдайына, дүньяға көз қараслары, үрип-әдет, салт-санасы менен тығыз байланыста болған. Мысалы, русларда жылдың акыры 25 декабрьден баслап жыл басы 5-6 январьға дейин жумбақ айтысыу дәстүр болған, ал удмурт халықларында жылдың белгилі бир мәусимінде, гүзде егинлерди жыйнап болғаннан кейин бәхәр айы басланғанна жумбақ айтысыу әдети жақын ўақларға дейин сақланған. Бул жумбақ айтысыу кешелери болып шөлкемлестиреди екен. Ол жумбақлар хайўанлар, егин аңызлары, мәкке жүўери аңызлары қусаған бөлимлерге бөлинеди екен. Ал, түркменлерде жыл басы наўрыз айы басланған кешеси жумбақ айтыу дәстүри болған.

Уйғыр халықларында гүз айларына тандырға пүттин аскабақты писиріу үшін көмп, айдың жарык кешелеринде аскабақ көмилген тандырдың дөгерегине жыйланып, жумбақ айтысыу әдетлери болған.

Қарақалпақларда қыстың түни узын болғанлықтан хәм адамлар егин-тегин ислеринен босаған қыс айлары, узак түнди қыскартыу үшін әсиресе жаслар бир жерге жыйналып ертеқ, жумбақ айтысыу әдети соңғы ўақытларға дейин сақланып келген.

Қарақалпақ легендаларында аталық дәуірдің үстем болған дәуірин яғный хаяллар еркеклердің атын айтыу гүна, қадаған болған дәуірди көрсететугын жумбақ қатарлары сақланған.

Сарқыраманың бер қағында,
Сылдыраманың аржағында
Маңыраманы ұлыма жеп атыр,
Қынаманы, жаңамаға жаңып келсин*,

—деп аўыл келини аўылға жуўырып келип хабар ет-
ипти,—дейди. „Мұнда булақ пенен қамыслықтың ара-
сында ешкини қасқыр жеп атыр, пышақты қыннан
суўырып қайрап алып келсин“, — деген сөзди жумбак
претинде тапқырлық етип айтқан, дейди.

Қарақалпақ жумбақлары өзиниң тийкарғы кәсібине
байланысly дәрәп айтылып отырады. Шарўашылық пе-
нен кәсип қылғанның жумбақтарының үлгиси мынадай
болып келеди:

Алаңда кетер дигилдик,
Кешке келер дигилдик.
(Ешки).

Ел жатсада елзман жатпайды
(мүйіз)

Шарўашылық кәсібине байланысly жумбақлар
өсип отырады, оның исленген түри де болады.

Ебенбайдың еки улы,
Ебелесип баратыр;
Төбенбайдың төрт улы,
Төбелесип баратыр,
Алдыңда ханның жалғызы,
Шөпшек терип баратыр,

(Түйениң өркеши, төрт аяғы, түйениң басы).

Балық аўлап, суў жағалаған, кемени көлик қыл-
ған адамлар:

Излесе илн жоқ,
Баўызласа ханы жоқ
(Кеме).

қусаған жумбақты айтқан. Аңшылық кәсиби менен
шуғылланғанлар:

Ақ күшигим аңқ етти,
Дауысы Түркистанға жетти,
(мылтық)

Егиншилик кәсиби менен машғул болғанлар:

Жер астында ай баратыр,

(пазна).

Кишкене ғана бойы бар,
Қабат-қабат тоны бар. дейди.

(пыяз).

Бир ийтим бар үрмейди,
Рухсатсыз ол үйге
Хәргиз адам кирмейди.

(қулып).

Ербегейде сербегей,
Хәргиз үйге кирмегей

(Арба).

Жетпис кемпир жер тислен отыр.

(Кереге)

Токалак терек басында
Бүкиш кемпир ойнайды

(пәжи)

Аласа теректен көр жаўар.

(қалбар)

Мине буған усаған жумбәқлар адамлардың тиришилигине керекли түрли үй әсбаплары қусаған затларға байланыслы пайда болып сөйленеди.

Ески мектепте оқып, ески түрки тилде хат таныған адамлар сол ұақыгғың әдебий тилинде жумбақларды жазыў арқалы әдебиятымыздың нормасына түскен. Қарақалпақ жумбақларында мынадай қатарлар ҳәм ушырасады.

Ий, худая қудиретиниң данасы,
Уғлынн қарнида жатыр анасы.
Уғлын өлтир, авасын жерге көм,
Тәрбия қылсаң тирилер және анасы.

(қауын).

Сөз айтып, бир-биреўге жумбақ бериўдин бир түри *жазбақ* болыпта аталады. Жумбақтың бул түри поэтикалық жақтан қосық қурылысы уйкаспай, кара сөз (насыр) түрінде айтылатуғын түрп де болады, бул легенда формаға жақын турады. Урыўшылық қатнас, куда-тамыршылық туўраты мынадай жумбақ (жазбақ) ушырасады.

Бир жигит бир қызды атқа мингестирип баратырғанда биреў мына жигит сизни неңиз болады? — дегенде қыз:

— Бул жигиттин енеси, мениң қайын енемниң қайын енеси болады, — өзиңиз таўып ала койын депти, — дейди.

Жерде қонып отырған бир ғаз аспанда ушып баратырған ғазларға қарап:

— Ассалаўма әлийкум, жүз ғаз — дегенде аспандағы ғазлар:

— Уәлийким ассалам, жалғыз ғаз, биз жүз емеспиз, усы қурлақы ғаз қосылса, және сонның жартысы қосылса, және төрттен бири қосылса, оның үстине сен қосылсаң жүз боламыз. Сонда бизлер нешеўмиз? — депти, — дейди.

— Тоқсан өгизди тоғыз гөлеге тақтан қамап бер, — деген жумбақты айтып, балаларды есаплаўға, ойләўға үйретеди.

Жумбақты балалар да, үлкенлер де айты қан, жумбақтың қосық қурылысы бир қатарлы, төрт қатарлы хәм т. б. болыпта келеди. Оның қосық қурылысы нақыл-мақалға күтә жақын турады.

Мысалы Ербегейде, сербегей,
Хәргиз үйге кирмегей.

Минне бул қатарларды нақыллардың қосық қурылысынан айырып болмайды. Аўыз әдебиятының жумбақ түрин қыз-жигит айтысларында, айтысқан қыз-жигитлер бир-биреўи менен сөз шеберлигин сынасыў ушын жуўап айтысқанда жумбақты толық пайдаланған. Ал, сонғы заманлары жазба әдебиат пайда болған дәўирде халық шайырларының өз-ара айтысында жумбақты пайдаланған Олар сөз жарыстырғанда қосықларын жумбақ пенен жазып жумбақ пенен жуўап қайтарған. Буған Әбиүбәкир менен Құлымбет шайырлардың, Қазы

Мәўлик бенен Сейфулгәбит Мәжитовлардын айтыслары дәлил бола алады. Шайыр молла Мәмбетнияз жумбақты өз шығармасында пайдаланған.

Мәмбетнияз шайыр ҳаққында толық мағлыұмат жоқ. Ол Шымбай әтиралында өмир сүрип, қысса оқып, хаг таныған, оқыған; молла Мәмбетнияз деген атаққа ийе болған адам.

Мәмбетнияз шайырдың жазған қосықларынан қолымызда бирғана шығарма бар. Мәмбетнияз шайыр жарлы алам болған, үйленейин десе, отыратугын дурыслы үйи болмаған. 1906—1910-жыллар арасында Шымбайға болыс болған Төренияз болысқа жәрдем бер деп, әдебияттың жумбақ түрин пайдаланып, қара үй сорап, қосық жазып жибереди. Мәмбетнияздың бул жумбақ пенен жазған қосығы қыссаханлар тәрәпинен оқылып көпке тарап кетеди. Оннан кейин Шымбай болысы Төренияз Мәмбетниязға қара үй тигип берипти. Мәмбетнияз шайыр шайырлық сөз күшинен пайдаланып үстине үй тигип үйленипти,— дейди.

Мәмбетнияздың жумбақ қосығының халық аўзында сақланған қатарлары мынадай:

Шымбайдың ҳәкимн ол Төренияз,
Арзым бар, айтайын, бұны тыңласып,
Пәҳим әйлесин ушбу айтқан баяза,
Бул гәпттин мазмунын жақсы аңласын.

Ашулур-жабылур аўзы сәриәшли,
Гүмбез дәруазадай ошбу рәуишли,
Бул не затдур ҳақтың күдирети күшли,
Билмек әжеп ермин, ҳайран қалмасын.

Бузмағанда алты бастан бузылар,
Дүзилгенде бастан, көзден дүзелер,
Турғызбасан туғмас бас-бала болур,
Өзи тұрар дейин, пәҳим қылмасын.

Бул не затдур анын сексенбес башы,
Көзи төлесинде, тәрт әрүр кашы,

Тоқсандур кирпикки, бұны аңласын.

Бул не затдур бул рәуиште жай болған,
Көзи төрт кесаду, бұны аңласын.

Мәмбетнияз шайыр қолына қәлем алып хат жазған, сауалы адам болыуы тиіс, сол дәуірдеги әдебиет тили – Чағатай әдебиятының тәсири Мәмбетнияздың бул қосығынан көринип тур. Мәмбетнияз аўыз әдебиятының жумбақ түрин шебер пайдалана билген шайыр.

Аўыз әдебиятының жумбақ түри өткенде балалардың ой өриси өсириўде хызмет қылған болса, бизин заманымызда да әдмийетин жоғалтқан жоқ.

Ал, бизин, заманымызда жас өспиримнің ойын өсириў ушын өнер, билим, спорттың ҳәр түри толып атыр. Мысалы: Головоломка, ребус, крассворд, Есап сабағы, шашка менен шахмат ойышлары адамлардың ақыл-ойын кеңейтиўге арналған, ал өткендеги жумбақлар ақыл-ойды кеңейтудің бурынғы басланғыш формалары. Ал жана мәдениет ойышлары дәреген менен ески жумбақ ойышларынан әдебиет, мәдениет тарийхын билиў ушын ҳәм сөз байлығымызды өсириў ушын аўыз әдебиятының жумбақ жанрынан бүгинги күнде де тәлим тәрбия исинде пайдалана беремиз.

V бөлім

АЙТЫСЛАР

Қарақалпақ әдебиятындағы әдебиеттің айтыс жанры көпшілік айгатуғын репертуарларынан беккем орын алған жанрдың бири. Айтыс жанрының пайда болуы дереклери мыналардан ибарат:

Өткен дәуірде қарақалпақ ауыз әдебиатында кеңнен раўаж алған жанрдың бири, ол өз алдына әдебиеттің айтыс жанры болып жетискен. Айтыс – *шешенлер айтысы, қыз-жигит айтысы (жууап), шайырлар айтысы* болып бөлинеди. Поэтикалық сөз бен си сөз жарыстырып айтысты кәсип қылып жүрген айырым профессиональ адамлар болған. Айырым шешен адамлар шешенлик сөз күши менен дауы пйткерген, той баслаған, еки елди жарастырған. Булар сөз өнерин сүйген дилұар адамлар болған. Шешенлер көбине халықтың нақыл макалларынан пайдаланған.

Сөз шебери шешенлер халық нақылын пайдаланыуы менен қатар өзиниң сөз шеберлигин қосып, айтысты жетилдирилген. Халық өмириниң өзгериуи менен шешенлик сөз жарыстырыуы халық өмиринси, қалып кеткен. Сөз күши менси сөз жарыстырыуы, дауы пйткеруи, урысқанды жарастырыуы халық мәдениатының сол гездеги талабына ылайық өз заманы ушын керек болған.

Халық легендаларындағы Жийренше шешен өткендеги шешенлердин типп болады. Айтыс туўралы белгиле турколог профессор С. Е. Малов ауыз әдебиатының айтыс жанрын жоқары бақалайды:

„Айтыс – шайырлык өнердин жарысы, ол халық шығармасының мәдениатын көтереди“¹

¹ С. Е. Малов, К истории казахского языка, Известия Ан ССР, отделение литературы и языка, 1941, Ф3, стр. 100.

Кыз-жигит айтысы-жууап. Кыз-жигитлердин поэтикалык айгысы, жууап айтысы болып аталып, өткен заманлары жууап айтысыды кәсіп кылып жүрген айырым шешен, гошак жигитлер, дилӯар қызлар болған¹

Бирақ булардың атлары менен айтыслары хат жүзінде түспегенликтен жоғалып кеткен. Тек олар ҳақындағы халық аўзында легендалар ғана сақланған. Жууап айтысыды ялта сақлау күтә қыйын болған, өйткени жууап айтысы сол жердеги жағдайға, хәрекетке, айтысып отырған адамлардың минез-кулқы, олардың сын-сыпаты менен тығыз байланысқан. Егер бул жағдайды түсіндірмесе, тек ғана поэтикалық сөз өзинен соңғыларға түсиниксіз болып шыққан

Халық легендаларында өзинин дилӯар шешенлиги арқалы „Хийӯалы қыз, меҳтер қыз деген, сөзден жеңилмейтұғын қызлар болған“—дейди. Ол легендалардан мысаллар келтирейик:

Үш жигит Хийӯалы қыз бенен жууап айтысып жеңип қайтыу үшін Хийӯаға барып, қыздың үйинин он қапталына отырыудан Хийӯалы қызды сынау үшін хәм алдын бурын сөз баслап жеңиу мақсетинде:

Арғы қыздың бергиси
Берги қыздың арғысы,
Тәрде тұрған төрт қатын,
Хийӯалысы қайсысы?,—депти дейди.

Алдын сөз баслаған еки жигиттиң ортасында отырған жигиттиң мойнына байланған орамалы бар екен. Сонда Хийӯалы қызлар былай деп жууап қайтарыпты:

„Арғы жигиттиң бергиси,
Берги жигиттиң арғысы,
Жаксы болатұғын тазиниң,
Мойниңда болады қарғысы“, —депти дейди

Және де меҳтер қыз туӯралы былай делинеди: „Меҳтер қыз“ қарақалпақлардың қалмақ урыӯынан екен, ол далада бузау бағып жүргенде көп жигитлер келип,

¹ Дәмбетов К. Қарақалпақ совет драматургиясының тарихынан очерклер, Нөкис, 1963, 5-бет,

олардың алдынан кесип өтпей, тәртіп сақлап тұрғанда жигитлер өте берің, — деген.

М е х т е р қ ы з — Сыйыр-сыйыр сыйырды,
Сыйма мурнын жыйырды,
Өтпейік деп тұрып өлік,
Қуда бала буйырды, — дегені.

Ж и г и т л е р сонда:— Сиз қайсы урыудан боласыз?— дегенде:

М е х т е р қ ы з:— Урыуымызды сораң қалмақ, дейді,
Шешемізді сораң далбақ дейді
Үйімізге барайық, десек қоймайды,
Әке-шешеміз мал бақ дейді* — дегені.

Қай бір жууап айтысуылар арадан дәуір өгіуі менен соңғы замандағыларға түсінксіз болып, онын қосықлары жоғалып кеткен. Жууап үш түрлі болады: жай жууап, рұхсат беріу жууабы, айтыс жууабы. Жай жууаптар тек сөз арасында нақыл сөз тәсирінде ұшырасып отырады.

Ал рұхсат беріу жууабы қызлардың үстіне жигитлер келсе, яки отырған жигитлердің үстіне қызлар келсе, соңғы келгендер кетерде рұхсат сорайды. Рұхсат поэтикалық сөз бенен беріліуі тиіс. Гейбір жағдайларда екі тәреп рұхсатты жыраудан сораитұғын жағдайлар да болады. Онда жырау жырдн кейіннен:

Бұл жұмысты хәмме бізге тапсырса,
Барып қызлар, бизден жууап, әллияр.

деп жырау қобызны қосып бірнеше қатарларды жырлап, келген қызларға рұхсат береді. Ал қызлардың жигитлерге рұхсат беріу жууабының үлгісі төмендегіше болып келеді:

Жууапқа жууап,
Бой жууапқа не жууап,
Бас-басына жууап жоқ,
Хәмменізге бір жууап

Мине усындай рұхсат беріу жууабының ақыры берілген жууапқа, поэтикалық сөзге қайыл болмаған тәртіп иліп, сөзлер сөйлейді. Оның ақыры айтыс жууапқа айланып кетіп, отырыспа, той тамашалар

қызып, айтыслар узаққа созылып, дилұар қызлар менен шайыр жигитлер өз сөзлегін торлайды, бақсылардан гөри жууап қызық болып кетеди. Еки жақтың жууабнийларының сөзи күтә қызық болып келеди. Бунда жыйылған жыйын көп күледи: той мерекеге келген жигитлер менен қызлар поэтикалық сөз жарыстырады, сөз баслау үшін жигитлер тәрәпинен айтылатуғын жууаптың үлгисн мынадай:

Жигит:— Астымызга төгеди
Гилем емес, алаша,
Қудашалар сөйлениз,
Бир майдан болсын тамаша.

Қыз:— „Дегішпели жигит дегішпеге келеди
Дегішпесіз жигит гөже ишпеге келеди“,—

деген екен, дурыс айтасыз, куда бала.

Меркени узаққа созып айтысқысы келген жигитлерден кетнуге рухсат сорағанда жууапты жумбак қылып береди. Ол жууаптың үлгилери мынадай болып келеди:

Қыз:— Бир жууап бар қызыл гүл,
Бир жууап бар бұлбил,
Бир жууап бар дұл-дұл,
Қайсысын кәлесен, куда бала, өзиң бил.

Жигитлер:— Бұлбилди алсаң кетерсен,
Дүлдилди алсаң жетерсен,
Қәлеп алған қызыл гүлди,
Солың қатса нетерсен?

Мине усыннан басланып қыз-жигит айтысы жууап қызып кетеди. Бул айтыс көп узаққа созылады. Поэтикалық сөздің арасында қара сөзлерде араласып отырады. Бул айтысларға көбине аўзының еби бар шайырлар қатнасады.

Қыз-жигит айтысларының шайырлар тәрәпинен дөретилген узақ түрлери де болады. Бул айтыслардың үлгилеринен мысаллар келтирейик:

Жигит:— Бизни заман кемтаршылық заманба,
Жөн билместей қудашалар жаманба,
Бир-бирине қыйсайысып караған,
Кемшир яқты гарры қызлар аманба?

Пәрияди жулып не қылдырды,
Хабәр бер буһнан, жарғанат.

Жарғанат:—Мен айғсам патша тидегин,
Көтерген қайқы ишегин,
Хәмме қуслардың сүйегин,
Жыйнамақ болған, адамзағ.

Сарыбай:— Сонша қусты қырдыранда,
Жас жанларын қыйдырғанда,
Қус сүйегин не қылмақшы,
Болған ексе айт, жарғанат?

Жарғанат:—Қустың сүйегин жыйдырып,
Хәммесин жерге үйдирип,
Құл қылып бәрин күйдирип,
Жоқ қылмақ патша, адамзағ.

Сарыбай:— Арқа жаққа ауыстым,
Бұл жерге зорғап қуғыстым,
Айтып сөзімди тауыстым,
Жоһың болғай, жарғанатым.

Жарғанат туұралы бул тымсал халық легендаларындағы „қуслар патшасы“ атлы легендаға еликлеп шығарылған болса итимал.

Қарақалпақ ауыз әдебиятындағы тымсал жаиры XIX әсир қарақалпақ әдебиятында да сәўлеленип, бизиң заманымызда да дауам етилмекте. Буған қарақалпақ халық шайыры Садық Нурымбетов хәм бир қатар жас шайырлардың шығармаларындағы тымсаллар дәлил бола алады.

БИЙБИГҮЛЖАН

(Гүлшәмбет шайырдан)

Талап еттик қысы менен,
Елге қайтты бизин менен
Жол жүрип едик күни менен,
Жолда қалды, Бийбигүлжан.

Жери жайсыз, шанылған гүл,
Өзин мәрт бол, белиңди буу,
Жолығысып бир терең суу,
Жолда қалды, Бийбигүлжан.

Кейин қарал турдык хәмме,
Жетер ау деп еттик дәме,

Терен сууда болмай кеме,
Кейин қалды, Бийбигүлжан.

Келмеген соң гүдер үзип,
Арман-берман жүрдік тезіп,
Терен суудан биздер жүзіп,
Аман өттік, Бийбигүлжан.

Биз жағалай үлкен көлді,
Беккем бууып алдық белді,
Шақырсақта есітпеді,
Сууда қалды, Бийбигүлжан.

Көл бойында көп түп жекен,
Аяғына кирип тикен,
Өзи жүтнү биімейді екен,
Қалды аржақта, Бийби үлжан.

БИЙКЕШЖАН

(Бийбигүлге кеуіл айтыу)

Бийкешжан, кеуіліне алма ууайым:
Ууайымғыз еткей бизді кудайым,
Ақ сункарың аман дейді, қарағым,
Кеуілінді хос әйле, бир тууған айым.

Бийкешжан, кеуіліңе ууайым салма
Сарғайып, қарағым бұнындай болма,
Ярын өлген болса ұзақ жолларда,
Тағдирдің исіне илажың барма?

Өлмесе ашығың аман сау келер,
Пайманасы толса дәр жерде өлер,
Көп ишивде көп сарсылып жыласаң,
Бұған не болды деп душпаның күлер.

Шайырлар айтысы. Ауыз әдебиятының айтыс жанрының көлемлі түрі шайырлар айтысы болады. Шайырлар айтысы қыссаханлардың ең бірінші репертуары болып есепланып келген. Қыссаханлар қысса оқып болғаннан кейін шайырлардың айтыстарын оқып береді. Бұл айтысқа тамашагөйлер қатты қызыққан.

XIX ғасырдағы қарақалпақ шайырларының әдебиеттің айтыс жанрын жазбағаны жоқ, десек те болады. Бұрынғы ауыз әдебиетіндегі басланған айтыс жанрын шайырлар күтә жоқары көтеріп шығармалар дәреткен.

Бұл айтыстар Әжинияз бенен қазақ қызы Қыз Мең-

ештиң айтысы, Бердақ пенен Өтеш шайырдың айтысы, Құлымбет шайыр менен қазақ ақышы Абиұбақирдің айтысы, Сейфілғабит пенен Сапура деген қыздың аты менен Қазы Мәуліктің айтысы (1913), Аяпберген менен Мәтең шайырдың айтысы, Садық шайыр менен Рам шайырдың айтысы (1926). Өткен дәуірде ауыз әдебиатының айтыс жанры өз заманы үшін үлкен әхмийетке иіе болған. Бул әдебиаттың айтыс жанры шайырларға да келип жетті. Жазба әдебиатының тәсири менен әдебиаттың айтыс жанры хәзирги замандағы минез-құлықтың нормаларына сыймағанлықтан, өзіннің актив ролин атқармай жоғалып баратырған жанрдың бири болып отыр. Бул жағдайды өткендеги қарақалпақ шайырлары да сөзген. Өтеш шайыр менен Бердақтың айтысында Бердақ мүйтең деген урыу балық аулаудан басқаны билмейди деп қосық жазған. Бердақ шайырдың мүйтең урыуына қосық шығаруына себеп шайырлар үшін айтыс жөнінде қосық жазу жалпы традиция болса, ал, екіншиден, қарақалпақ дәстүрінде дайы журтының адамлары менен ойнау әдет болған. Бердақ өзіннің дайы журты мүйтеңге дәлқек қылып қосық шығарса, буган Өгеш шайыр айтыс ретінде жууап қайтарған, дейди. Бердақтың мүйтеңлерге дәлқек қылып жазған қосығының үзіндісіннен мысал келтирейік:

Мүйтең деген халық болар,
Уулағаны балық болар,
Мүйтең билмейди арылы,
Егип ишпейди тарылы.

Оған „қимге сын тағасаң дуутар кушақлап“—деп Өтеш „—егер сеннің урыуың жақсы болған да 1856-жылы Ерназар қолдаулыны қолдан өлтирермеді, „Хасдың нағық, қолдаулы“, деп қосық пенен жууап қайтарады. Реалист шайыр Бердақ бул хакыйқатлық сөзге жууап айта алмай „мен жеңілдім, дайы деп ойнап едим“,— деп жууап қайтарады.

Өткендеги шайырлардың айтысларының хәммесінде адамлар, урыу менен урыулар арасындағы таластартыслар көринип турады. Әдебиаттағы айтыс жанры ол дәуір үшін актив роль атқарған жанр бөлғанлықтан әдебиат тарийхы үшін қай бири шайырлардың айтысына бираз тоқтап өтеміз.

Әжинияз бенен Қыз Менештин айтысы. Әжинияз қазақтың ақын (шайыры) Менеш деген менен айтысының текстология жолы менен изертленген редакциясының қолымызға толық шын тексти келип жеткен жоқ.

Әжинияздың қыз Менеш пенен айтысының қысқаша вариантынан ең дәслеп революциядан бұрын 1878-жылы Ташкент қаласында шығатуғын „Түркстан ұалааты“ газетасының 12-сентябрь, 9-октябрь санларында үзіндилер дағазаланды. 1878-жылы Әжинияз шайыр қайтыс болады, бұл айтыстың „Түркстан ұалааты газетасында“ жәрияланыуы Әжинияздың өліуі менен байланысly болса керек. Әжинияз Хийұада Қутлымурат инақтың медрссесинде Орта Азия халықлары үшін әдебий тил болған „түрки“ (ески өзбек тилинде) билим алып, сол тилде шығарма дәреткен әдебият классиги.

Әжинияз қазақ даласына бала оқыгыұға барғанда қазақ тилинде де қосық (өлең) жазыу өнерине де ийе болған. Әжинияздың қазақ өлең ырғағы менен шығарылған қыз Менеш пенен айтысы Алма-атада 1965-жылы „Айтыс“ китабының II томында дағазаланды.

Тарийхий әнгимелерде Әжинияз Қыз-Менеш пенен „Суу бойында“, „Тойда“, „Қонақта“ деген ат пенен сөйлениди, ал ең соңгы жолы Әжинияз өзип бала оқтыуұға жоллаған молла Хожбан менен Қырық жигит болып қолына қус көтерип барып бир тойда үш күн айтысқан, — дейди.

Әжинияздың Қыз-Менеш пенен айтысының варианты—тексти толық болмауына себеп, олардың бир-бири менен ушырасқандағы айтысы түрли ҳәрекети—жағдай менен байланысly болған, булар өз-ара айтысқанда бәркулла қосық пенен айтыса бермеген, бұл айтыслардың арасында қара сөз бенен сөйлеп әнгимелесулер де болған. Айтыстың айырым үзилис жағдайлары да болған. Айтыстың бираз үзилстен кейин тағы басланыу себеби менен жағдайы хат жүзине түспеген. Минне сонлықтан бұл жағдай сол айтысты өз кулағы менен тыңлағанлары үшін ғана түсиникли болған, ол заман өтиу менен екенишн әуладлар үшін айтыстың неден басланыу жағдайы хатқа түспегеннен кейин түсиниксиз болып шығады. Минне қарақалпақлардағы қыз-жигит, айтысы да тек айырым өгкир қатарлары сақланып

көп айтыстар хатқа түспей жоғалып кеткен. Бул айтыс, халық легендаларында сөз болғанына қарағанда, Әжинияз бенен Меңештің айтысы Қазақ—қарақалпақ ишінде үлкен ұмытылмас із қалдырған, бул айтыста өткендегі халықтар достығының изин көрийге болады.

Кулымбет шайыр (1852—1912) менен Әбиұбакирдин (1858—1919) айтысы. Қарақалпақ әдебияты тарихында Кулымбеттің бул айтысын „Кулымбет шайыр менен Әбиұбакир молланың айтысқаны“ деп атайды. Бул айтыс шайырлардың көп айтыстарының ишінде биринши мәртебе 1905-жылы басылып, баспа сөзде аты белгилі болған айтыс, бірақ әдебиет тарихында елеге шекем аты аталмай киятыр. Бул айтыстың аты „Әдебиет қазахия яки Әбиұбакир молланың сөзтери“ қазақ тилинде, екннши жыза (яғнай екннши шақа) әуел мәртебе басылыуы, нашири яғнай басыушы Негматжан Негматуллин, Орский, 1905, Қазанда“ деген ат пенен басылып шыққан

Әбиұбакир молла менен Кулымбет шайырдың сәлем хат арқалы айтысыуының китап болып шығыуы Кулымбеттің белгилі шайыр болғанын дәлиллейди. Қарақалпақлар арасында „Кулымбет қарақалпақтың әдиули шайыры, қосық айтса, жийылмаған айылы“ деген қатар халық аўзында сақланған. Бул шайырлардың айтысы 224 қатардан ибарат. Ал оның өмир баяны туўралы толық мағлыұмат жоқ. Шығармасының басылып шығыуына қарағанда ол XIX әсирдин екннши ярым-ында өмир сүрген шайыр болыуы тиіс.

Кулымбеттің шығармасы қазақ тилинде жазылған. Демек, ол өзиниң айтысып отырған шайырына елик-леп қазақша да қосық жаза алатуғын болған. Ол ўақыттағы қай бир шайырлар ушын ески өзбек, яки қазақ тилинде де жазыу үрдиске айланған.

Сол дәўирдегі қарым-қатнастар арқалы еки тилде шығарма жазыу дәстүр болған. Мысалы көп шығармалары ески өзбек—Чағатай тилинде жазылған болса, ал Әжинияздың Қыз—Меңеш пенен айтысыуы қазақ тилинде жазылған. Бундай жағдай сонғы ўақытлардағы шайырлардың шығармасында азлап сезилди.

Қарақалпақ шайыры Кулымбет пенен қазақ ақыны Әбиұбакир молланың бул екеуиниң қосық пенен жазылған еки сәлем хаты бул китапқа кирген. Шығарманың мазмунына қарағанда Кулымбет Қарақалпақстан-

нын Қонырат әтирапын жайлаған адам болыуы тийіс. Әбиұбақир Орынбор әтирапында Қобда сууының бойын жайлаған қазақтың Кердери деген урыуының адамы болған. Қулымбет шайыр сөзин былай баслайды:

Хұрметли сәлем жазаман,
Әбиұбақир моллага,
Бұлбилдин дауысы халыққа ашық,
Ормандағы гаргаға
Кимлер ашық болады
Бәрин саған айтайын,
Жыйнаған сөзим толады
Пар өгіз жеккен арбаға.

Демек, Қулымбет шайыр өзи қосық жазыу менен қатар халықтың ауыз әдебиятын жыйнап жүрген де адам болған. Қулымбет шайыр Әбиұбақир молланы тәрийплеп былай деп жазады:

Есиртемен сол жакта,
Орынбор деген қала бар.
Бир жағында қаланың
Кердери менен тама бар.
Ол Кердериниң мөканы,
Сары Көбда деген сала бар.
Кердериниң ишинде
Әбиұбақир деген бала бар,
Бизин жакта халары,
Форуглы бекке барабар.

Қулымбет Хорезм менен Орынбор арасындағы жол қатнас тууралы сол заманлардағы кәрұан жоллары „Табың жол“, „Изим жол“ деген жол, тағы да басқа географиялық атамалардан хабар береді.

Табың, Изим аркалы,
Бекиректи тапсырдым.
Жоғалтпайын ала бир,
Урық затым-карақалпақ.
Өзим атым Құлмайбет,
Хош болыңыз, ағалар,—деп

Қулымбет өзін таныстырып жаңағы жоллар арқалы сол кәрұанлар менен сәлем хат жибергенін хабарлайды. Әбиұбақир Қулымбетке жазған сәлем хатында қарақалпақлар үлкен бөрик кийеди деп, дәлдеклеп, қосық пенен сәлем хат жиберсе, Қулымбет шайыр оған екінши жазған хатында:

Болады бизиң халықтың үлкен бөрки,
Болады жаўырығында үлкен көрки,
Кийеди жаз ыссыда көлекке ушып,
Қыстың күни кийседе барды ерки, — деп жуўап

кайтарады.

Әбиўбәкир Қулымбетке елиниң қандай екенин, не менен кәсип қылатуғынын сорап қосық жазады.

Көп сәлем, Қулымбетгей карақалпақ,
Екеўимиз қарындаспыз, динге ортақ,
Қандайып сизиң журттық биле алмадым,
Молдалары көп келеди тили жалпақ.

Сорайын карақалпақ ким болады,
Қанша журт Хорезмниң айналасы,
Енесен арғы атамыз берман карай,
Қайсы улығы болады ел ағасы?

Қулымбет шайыр бул хатты жазғанда 60 жаста екени туўралы хабарландырады. Әбиўбәкирдиң Қулымбеттен киши екени туўралы айтады. Қулымбеттиң жазған хатына Әбиўбәкирден бес жылдан кейин жуўап келгени туўралы сөйленеди. Әбиўбәкирдиң сораған сораўларына жуўап кайтарады.

Сөйлеймен 29 хәрип пенен,
Тилимиз Бек ажарлы жалпақ емес,
Бар болса бизде бөрки, сизде тумак,
Жыртыққа тесик күлден әнтек емес.

Айлана бир айдык жол Хорезмниң,
Қазақ—карақалпақ ағасы бар...

деп Қулымбет соңғы жазған сөзинде халықлардың бөлиниўи, жер карталары туўралы, дәрйя, көллер туўралы, өзи билген түрли халықлар туўралы, өзбек түркмен, қазақ, қырғыз, естек және басқа халықлар туўралы мағлұматлар аңлатып жуўап жазады. Сөзиниң ең соңында:

Атаңыз оқымаған надан шығар,
Егерде биле ғойсам ыклым жүзип,
Сораған жуўапларын тамам шығар,
Алысқа жасым келди жанә жетип,
Қулымбет Хәләлхәй ағлам аған шығар.

деп қосығын пiткереди. Әбиұбақир аўыз әдебиатында үлкен орны бар қазақ ақыны болыўға тийис. Әбиұбақирдың татар молласы менен айтысқан шығармасы қарақалпақ ишине кеенен тараған.

Сонғы ўақыттағы қарақалпақ шайырларынан Аббаз бенен Садық шайыр өзлериниң жас гезинде бул шығарманы „Әбиұбақир менен ноғай молласының айтысы“ деп атап, Қарақалпақстанда ел аралап жүргенде басқа айтыслар қатарында көпке оқып берип жүрген.

Қудымбет шайырдың бул шығармасының тил тарийхы ушын сол дәуирдеги әдебиат тилиниң нормалары ҳақында күтә баҳалы материаллар береди ҳәм бул шығарма айтыс жанрының ишинде баспа сөзде белгили болған шығарманың бири және де бул қосы халықлар менен тарийхий қарым = қатнастардың барлығын дәлиллейди.

Сейфулғабийт пенен Қазы. — Мәўликтиң айтысы.

1913—14 жыллар арасында шайыр Сейфулғабийт Мәжитов Таллық дәрьясының бойынан Чымбай қаласындағы атақлы шайыр Қазы Мәўликке Сапура деген қыздың атынан сәлем хат арқалы түрли жумбақлар менен қосық жазып жибереди. Ол қосығын былай деп баслайды:

Қазы Мәўлик, тарипинди еситип,
Ғайбана дослықты изхар әйледим,
Дослық рабитасы мэккам болсын деп,
Бир неше саўалым таяр әйледим.
18 жасыма толып мәўсимим,
Неше саат екен еткен аямым,
Бәрисин билмеге кумар әйледим,
Наний алам күнде неше дем алуp,
Саат дақиқада неше тең келур?...

деп арифметикадан көбейтиў саўалларын береди. Сейфулғабийттиң берген саўалына Қазы Мәўлик көп ўақытқа дейин жуўап қайтармайды, барыўшы-келиўшилерден ол бир көлде мал бағып жүрген қыз шығар деп, Қазы Мәўлик айтқаннан кейин екннши рет:

Хатын айтты дейин кеўниң қалмасын,
Сөзти билген қәдирданлар тынласын,
Бәрин баяз еттим махбу қалмасын,
Ириштеге тизейин, көре бер елди.

Хат алып бир неше сөзтер сөзлерди,
Сапураны көп ишинен изледи,

Мараташ хатын дейип гөзледі,
Пәһим әйлеп өзін биле бер енді.

деп қосықтар жазып жибереді. Онан кейін Қазы Мәулик бұны жазған шайыр Сейфулғабийт екенін биліп, поэтикаға шебер екенін билдіріуі үшін Мәжитовтың сораған сорауларына қосықпенен жууап жазады. Жумбақпенен берілген есап сорауларын шешіп, жууап қайтарады хәм өткендегі әдебиет классиклеріне еліклеп “Салура” деген сөзді әліппе тәртібінс салып қосық қылады.

Ол гейде шайырлар үшін адам атларын, оның бас хәриплерін қосықтың хәр қатарының баслапыуын адам атының әліппе тәртібі менен баслап қосық жазыу, және қосықта жумбақ беріп хәм жумбақты қосық тәртібі менен шешіу, ал бері келе жумбақпенен есап—арифметиканың арттырыу жоллары менен айтыс шығармаларды жазыу оны қосықпенен шешіу шайырдың шеберлігін болып есапланған. Ал әліппе тәртібі менен жумбақтар береді. Ол әліппе тәртібі менен берілген жумбақтарды шешіу керек. Ол заманда әліппе тәртібі менен қосық шеберлік деп табылып, сол заман шайыры үшін пайда болған. Мысалы:

Сейфулғабийт қазы Мәуликке 3—рет хат жазғанда әліппе тәртібі менен жумбақ беріп, қосықтың кейін “мубарак” деген сөзбенен тамамланып отырады.

*Қапқа, *Әліп, зам қылып,
Хәмде “затқа” мубарак,
Маламаттан “мийим” алып,
“Уаудан”¹ офа мубарак,

Бір хат яздым изертлеп
Өткен айдың ишінде,
Хеш хабары болмады
Тоған айдың ишінде.

Қазы—Мәуликке Сейфулғабит былай деп жууап жазады;

Сабырдың “саат” алып санаға йеткер,
Фрактын “фе” алып фанаға йеткер,
Уаслидан “уәу” алып офаға йеткер,

¹ “қап”, “әліп”, “мийим”, “уәу”—араб алфавитіндегі “к”, “а”, “м”, “у” хәриптері, “хәмзад”—бөліу белгиси (Автордың ескертиуі).

Яки бизни хижранында зар әйле,
Рауа мауыздың „р“ алсан, рауа көринди,
Хуснидин „х“ алсан, рауа көринди,
Шулдур дәртіле дауа көринди,
Наданларға сейлемектин ҳар әйле.

Сейфулғабийттин әлиппе тәртиби менен жумбақ-
ларына қазы Мәўлик әлиппе тәртиби менен жууап жазып,
Сейфулғабийттин арифметикалық саўалларын былай
деп шешип жууап қайтарады.

Ая, дилбар саўалыннып жуўабы,
Хәм оқып, еситип тәкирар әйлә,
Хага болды, я билмедим есабын,
Қатасы не булыр, не мухтар әйлә.
Нисанды нисандын қалый демегил,
Сөзлемак ҳәр кишини қалый демегил,
Шигин данасыны салы демегил,
Зергерге зер таўып, қарийдар әйла.
Бызди ҳайран етти жолдын узағы,
Өзинди билдирип бизге бар әйла.

Бул еки шайырдың айтыслары онша терен мазмун-
ға ийе болмасада, қыссаханлар өз репертуарларында
қосық қылып оқып жүрди. Сол ўақытқағы әдебиет ти-
ли болған ески өзбек тили менен жазылған хәм ай-
тыстағы арифметикалық есапты шешийў бул еки шайыр-
дың айтысыўы қыссаханлар ушын жаңалық болып көр-
инген.

Аяпберген менен Мәтен шайырдың айтысы. Кара-
қалпақстанның Қоңырат қаласының арқа тәрелинде жаса-
ған Аяпберген менен Мәтен шайыр хәм сынасыў ушын
Аяпбергенге дәлқек қылып қосық жазады хәм заман-
ның үрип әдетинен шығып кетип урыўларды жаманлай-
ды. Оннан кейин Қыят-Ашамайлы елдериниң жигит-
лери, жаслардың сораўы бойынша Аяпберген Мәтенге
қосық пенен жууап қайтарады. Реалист шайыр Аяпбер-
ген Мәтенниң орынсыз сөзлерине өткир тил менен қо-
сық жазады. Ол қосықтың үлгилери:

Айтыссан, кел беря, қандай күшин бар,
Шайыр болсан меник менен не нсин бар,
Мен саған не қылтым, неден өшин бар,
Айыбым жоқ дегениң жалған емеспе?

Бүлген елге бүкир бала табылып,
Атқа ерип балхасы ябы шабылып,
Асманыў—заминниң асты қапылып,
Мәтен күртик шайыр болған емеспе?

Жигит болсан жамаң деме елатты,
Сен билмисен әдеп пенен уяты,
Жамаңласаң ашамайлы-кыятты,
Ҳаслымыз бир карақалпақ емеспе? деп

Аяпберген жууап қайтарады. Аяпбергеннің бул қайтарған жууабы қыссахан қосықшылар тәрәпинен көпшилик алдында оқылып кеннен тарап кеткен. Оннан кейин Мәтен қосық жазыуды қойған дейди. Мине бул жерде Аяпберген айтысқан шайырының әзиз жерлерин көре билген. Оннан кейинде Аяпберген айтыс темасына қосық жазған емес.

Садық шайыр менен Рам шайырдың айтысы (1926) Қарақалпақстанның “Жаңа базар”, “Аяқ хәули”, деп аталатуғын жерде, (хәзирги Кегейли районында) Садық шайыр менен Рам шайырдың ағы көпке белгили болады. Көпшиликте булар айтысыуды қәлемейди. Бир тойда Рам шайырға жигитлер ғыжак берип, Садық пенен айтысатуғын сөзин қағазға жаздырып тайынлап отырады. Садықты алдап хабарсыз тойға Рам шайырдың үстине апарды.

Бурынан тайынлап отырған Рам шайыр сөз баслайды, жыһылған көпшилик айтып атырған бақсы—жырауды қойып, шайырлар айтысынын үстине үймелесип топылысады. Сол уақытта Рам шайырдың қай бир дәлекек, кемситип айтқан сөзлерине шыдамай, Садық шайыр таарланбастан импровизаторлық пенен айтыс қосығын дауысқа салып айта баслады. Жыһылған көпшилик оған шакақ урып күлиседи. Садық шайырдың жазған айтысы мынадай қосық үлгиси менен келеди:

Кегейлиден шықтың Жаңа базарға,
Қараз бенен жууазларды жазарға,
Өлинди уксатып Худайназарға,
Әлемге лан урып келген усайсаң.

Рам шайыр бизиң менен жарыспа,
Өгиз болсаң, сыммас едін арысқа...
Тәсин ат үстине мидиң шәккийип,
Қойдың ешегиндей турсаң пәккийип.

деп түрли сатиралық өткир сөзлер менен түрли жақтан кемситип Рам шайырға жууап қайтарады. Садық шайырдың бундай қатты жууап қайтарыуына Рам шайырдың өзи себепкер болады. Бул айтыста Садық шайыр

үстем шығалы. Салықтың берген жууабы қыссаханлар тәрепинен көпке тарап кетеди. Арадан аз ұақыт өткеннен кейин Рам шайыр буган шыдамай “Жендим депсең, сен заңғар, деп қосық жазып талапланса да жетіскенлікке иіе бола алмады. Халық көпшилиги қабыл қылмады.

Әдебияттағы айтыс жанрынның, яғный шайырлар айтысының соңы Рам шайыр менен Садық шайырдың айтысы, десек болады. Шайырлардың әдебияттағы айтыс жанры өткенде актив жанр болса да, бизин заманымызда өшіп өне алмады, жоғалып киятырған жанрдың бири болды.

Шайырлардың айтыс жанрын ҳеш кимнің зейинне тимейтуғын етип сахналастырыу мақсетинде соңғы замандары карақалпақ совет драматургиясының негизин салыушылардың бири драматург Әбдираман Өтелов “Жездежан”, деген айтыс пәнен сахналастырды. Ол қосықтың үлгиси мынадай.

Қыз— —Хабар бер халыңнан, сөйле жайыңнан,
Мағар киятырсаң ауыл жағыңнан,
Қал жағдайың қалай болды, жездежан.

Жигит— Сорама, балдызим, бақтым карады,
Апаңнан айрылып бағрым жанады,
Шшим күйип оттай жанып барады,
Сол себептен дөлбе болдым, балдызим.

Әбдираманның бул айтысынан кейин карақалпақ әдебиятында айтыс жанры ушыраспады. Демек айтыс жанры өз дәуиринде қызмет етип, ҳазирги заманда қалып барагырған жанрдың бири. Бул жанр өткендеги халық жыршыларының, қыс таханлардың репертуарынан күшлі орын алған жанр болған.

VI бөлім

ТАРИЙХЫЙ ЖЫРЛАР

Қарақалпақ ауыз әдебиатында тарийхий жырлар жыраулардың ұзақ жыллар дауамында өз репертуарларында жырлауы, қайта іслеуі арқалы хәм халық шайырларының тарийхий темада шығарма жазуы арқалы ауыз әдебиатының тарийхий жыр жанры болып қәлиплескен.

Қарақалпақ халық жыршыларының барлығының репертуарында да тарийхий жыр гезлеседи. Хәр жыраудың жырлайтуғын тарийхий жырлары хәр қыйлы.

Тарийхий жырлар халықтың басынан өткен тарийхий уақыяларға толы, тарийхий жыр болып аталыуының себеби де соннан. Олар халық жыршылары тәрепинен хәр заманлардан бери жыр болып жырланып, қосық болып айтылып келген. Сонлықтан „жыр“ сөзин қосып, „Тарийхий жыр“ деп атауға хәқымыз бар.

Қарақалпақ ауыз әдебиатының тарийхий жыр жанры қысқаша мыналардан ибарат: Қарақалпақлардың, Едил, Жайық дәрьясының бойынан бүлгиншилликке ушырап, сол жерлерди таслап, Туркстанға, Жана дәрьяға көшкени тууралы жырланған тарийхий жырды „Ормамбет бийдің толғауы“ дейди. Ал Туркстаннан бүлип, Хорезм ойпатына көшкени тууралы Жийен жырау дәретип жырлаған жырдың атын „Поскан ел“ толғауы дейди.

Хорезмге, Әмиүдәрьяның бойына көшип келгеннен кейинги қарақалпақ халқының басынан көшкен түрли уақыялар жырланған тарийхий жырлар мыналар: Әжи-

нияздын „Бозатаў“ шығармасы, Бердак шайырдын „Айдос баба“, „Ерназар бий“, „Амангелди“ шығармалары. Қарақалпақ халқының пайда болуы тарихынан, оның урыуларының келип шығуы хақында оғада бай материал беретугын Бердак шайырдын „Шежире“ деп аталатуғын тарихый темала жазған шығармасы қарақалпақ халқының этногенезисин-келип шығуынан бай материаллар береді.

Қарақалпақ аңыз әдебиятының тарихый жыр жанры сонғы заманлары өмір сүрген халық шайырларының шығармаларына да өз тәсірін тийгизді. Бул традиция бүгінгі күнде де дауам етип қиятыр. Мысалы, Сыдық шайырдын „Заман“, „Ақ қапшық“, Әбдикәдир шайырдын „Қыз кеткен“, Аяпберген шайырдын „Бола баслады“, қазіргі атаклы халық шайырлары Аббаз шайырдын „Ақ бөгет“, „Әмиүдәрья“, „Халықты темир жолға шақыру“, Садық шайырдын „Дауыт көл“ ұсаған тарихый жырлары халық жыршыларының тарихый жырының үлгисінде жазылған, олардан тарихый ұақыялар сөйленеді.

Жоқарыда айтылған тарихый жырлар халық жыршылары—жыраулардың, бақсылардың, қыссаханлардың репертуарларында кеңнен орын алған. Сол айтылған тарихый жырлардың ишинен жыраулар репертуарында мыналарды толық көриуге болады: „Ормамбеттің толғауы“, „Посқан ел“, „Шежире“, „Айдос бий“, ал басқа тарихый жырлар жыраулар репертуарына кирмеген, және бир характерли нәрсе, Әжинияздын „Бозатаў“ шығармасы тек бақсылар тәрәпинен ғана айтылады. Шайырлар дөреткен тарихый жырлардың басым көпшилиги қыссаханлар тәрәпинен айтылады.

Ормамбет бийдің толғауы. Қарақалпақ жырауларының ишинде Ормамбет бийдің толғауын жырламаған жырау болмаған. Бунда сыртқы жаудың қысқысына шыдамай, елдің булгыншиликке ушырағаны туұралы сөз етиледи. Бул толғау қарақалпақ халқының аңыз әдебиятында неше әсирлерден бери халық аўзында ұмытылмастан жырланып келген.

XVI әсирдің ақырында қалмақ басқыншыларының қысқысына шыдамай қарақалпақлар Едил, Жайық бойларынан, Жаңа дәрьяға Түркстанға көшип посқан.

Усы тарихый ұақыялар Ормамбет бийдің толғауында жырланады. Жыраулар оны зарлы нама менен

кобызга қосып жырлайды. Жыраўлардың кобыз намасында „Ормамбеттин толғауы“ деген нама да бар.

Бұл толғаудың үлгисін халық дәстанларындағы ели – журтынан айрылған батырлардың ели менен хошласқан жерлеріндегі муңлы жырлардан, елиннің шабылғанын сапардан қайтқан әменгерине айтып, қайғылы халықтың зарланған жерлеринен көриўге болады. Мысалы:

Атан күйеў болған жер,
Енең келин болған жер.
Ийилип сәлем берген жер,
Ели-халқың шаз болып,
Не бир дәуран сүрген жер.
Сен анадан туўған жер,
Сен кеткен те елинди,
Жаўлар шапты мишекей.

“Қоблан” дәстан толғауларының үсы үни „Ормамбет бий” толғауында тарийхий ұақыялар менен тығыз байланысып жанғырады. Қарақалпақ аўыз әдебиятын изертлеўши мархум Н. Дәўқараев „Ормамбет бий” толғауындағы, тағы басқа көп ғана карақалпақ дәстанларындағы „ноғайлы” деген атама туўралы былай деп жазады:

„Алтын Орда ханлығы қулағаннан кейин, XIV—XVI әсирлерде көп кабиле, урыўлар өз ара аўқам жасасқан. Бул аўқамның аты „ноғайлы” болып аталған. Сол дәуирде ҳазирги карақалпақлардың ата – бабалары ноғайлылардың сиясий урыў биртеспелеринин қатарында болғаны мәлим. Сол ұақытта „ноғайлы” деген сөз урыўлардың барлық аўқамының жалпы аты болған”.¹

Қарақалпақ жыраўларының жырлаитуғын „Ормамбет бий” толғауы ханы Ормамбет бий өлгеннен кейин ноғайлы аўқамының тарап, бас – басына көшиўи жөниндеги тарийхий ұақыяларды сөз етеди. Бул ноғайлы сөзи карақалпақ дәстанларының биразында „Ноғайдың толы журтында”, „Аз ноғайлы елинде” болып басланады. Ноғайлы сөзинин казак дәстанларында ушырасатуғыны ҳаққында академик М. О. Әўезов былай деп жазады:

¹ Н. Дәўқараев. „Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы”, Ташкент, 1959, стр. 68.

„Батырлық жырының дәслепки вариантлары казак халқының урыуларының этникалық негизги пайда болған дәуірде дөрейди. Ол дәуірде олар Алтын Орда, Қырым ханлығының составында болған, күтә көп тараған ноғайлы деген жалпы ат пенен аталып жүрген“¹.

Және ноғайлы аўқамының пытырауы, қалмақлар басқыншыларының ноғайларға топылғаны ҳаққында академик В. М. Жирмунский былай дейди:

XVII әсирдин басында қалмақлардың топылыуы күшейди. Қалмақлар Волга дәрьясының аяғына шекем топылып келди. Жайық пенен Волганың арасында ноғайлардың жайлауын басып алды. Сол жердеги көшпели ноғайлардың биразын өзине бағындырды. Үлкен ноғайлар Ордасының пүткиллей кулауында бул ўақыя шешиўши роль тутты.

XVIII әсирдин басында қазақларға атланыс баслады². Қалмақлардың қазақларға болған бул топылыс дәуири қазақларда „Ақ табан шубырынды“ деп аталған. Ал сол дәуірдеги бұлгиншилик қарақалпқ халқының есинде, жыраўлардың жырында „Ормамбет бийдин толғауы“ деп жырланады. Мине, бул дәуир жөнинде қарақалпқ тарийхы бойынша көп изертленген, көп мийнет қыған профессор И. П. Иванов былай деп жазады.

„Ноғайлар улысының бирлескен түрде Орта Азияға көшиў жағдайларында отар бөлек ботып көшип, оннан кейин қазақ урыуларыни қосылып, оның менен бирлесип, қарсы ҳәрекет қылыуы керек еди... Бул қазақларға қосылыу процесси XVI әсирдин ақырында атақлы ноғай ханы Ормамбет өлгеннен кейин күшейди.. Ноғайлардың әзизтигинен кейин қалмақлар түслик-батысқа жылысты. Бул жердеги ноғайларды бурын өзине бағындырған еди. Булардың бир қатар улыслары Үргенч, Хийўа тәрепинне жылысты“³.

Профессор Иванов қарақалпқлардың XVI—XVIII әсирлерде ноғайлар менен территория тәрепиннен жақын болып, соңынан ноғайлы аўқамына киргени туў-

¹ М. О. Әуезов. Песни степей, 1941 г. стр. 17.

² В. М. Жирмунский. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка, Москва, 1960, стр. 46.

³ И. П. Иванов. Очерки по истории каракалпаков, Материалы по истории каракалпаков, Москва—Ленинград, 1935 г. стр. 30—31.

ралы жазады. XVI ғасырдың ақырында Орта Азияда усы „қарақалпақ“ деп аталған халықтың пайда болғанын айта келип, қалмақтардың топылығының нәтижесінде Хийуа, Ургенч тәрепінне көшкен ноғайлар бірлеспелериниң бир топар қәўимлери усы ҳәзирги қарақалпақлар болыуы керек деген пикирди айтады.

Ноғайлар хәм оның ханы (мырзасы) Ормамбет ҳақында қарақалпақтың тарийхы менен этнографиясын көп изертлеген Т. А. Жданко.

„Ноғайлар мырзасы Орыс бий хәм Ормамбет ҳәрекетлери XVI ғасырдың екинши ярымына жатады... Ноғайлар мырзасы Ормамбеттин ағы усы дәўирдеги (XVI ғасырдың ақыры) рус документлеринде ушырасады. 1874-жылы Эмиўдәрья экспидициясына катнаскан Л. Соболевке Чымбайға жақын жерде турыўшы қарақалпақ бийи Ережеп қарақалпақлардың өмири хәм ноғайлар ҳақында, ҳәзирги қарақалпақлардың бурын ноғайлы болып аталынуы туўралы мағлыўматларды сөйлеп береди“¹, — деп жазады.

„Ормамбет бий толғаўы“ былай болып басланады:

Асыў — асыў таўлардан,
Аса көшти көп ноғай,
Едил менен Жайықтан,
Жабыла көшти көп ноғай,
Ормамбет бий өлгенде,
Он сан ноғай бүлгенде,
Ормамбеттей бийлерден,
Ул қалмады, қыз қалды,
Алғыр қустың пәнжеси,
Үш қызының геңжеси,
Сарыша сулыу дер еди ..

Ноғайлының бийлериниң кеңеси толғаўда мынадай қатарлар менен сөз етиледі:

Ноғайлының елинде,
Кәдеди өскен қариясы,
Жигерли өскен жігити,
Жыйналып кеңес етеди.

Кеңестен соң ноғайлының бийлери Ормамбеттин қызы Сарышаның алдына келип, бул бүлгиншиликтин

Т. А. Жданко. Қарақалпақи Хорезмского оазиса, Труды Хорезмской экспедиции, Москва, 1962, стр. 483—484.

илажы не болады, не қылыу керек, деп мәсләхәт сораиды. Бийлердиң Сарышадан кенес сорағаны толғауда мынадай қатарлар менен бериледи:

! Әўҳардан туўған княқсан,
Сөнбейтуғын, шырақсан,
Ҳасылдан калған әуладсан,
Жақсылан калған зүриядсан,
Кенесин болса, бер, дейди.

Толғауда ел көшердеги Сарыша сулыўдын ишки кеширмелери мынадай қатарлар менен бериледи.

Ормәмбет бийдиң сол кизы,
Улдай көрген муңласы,
Боз ингендей бозлады,
„Ноғайлым“ деп жылды.
Көзиниң жасын булады.

Сарыша сулыўдын бул муңы-елинен айырылған халықтың муңы. Барған жерде де бул халықтың тынымы жоклығын, турмысының ауыр болатуғынлығын Сарыша алдан болжайды. Толғауда ноғайлылар аўкамының жайлаған, көшкен жери туўралы географиялық мағлыўматлар берилип, жер атларының аты агалады:

Саразбанлы Сары таў
Тәўке ханның журты еди,
Кокан деген уллы журт,
Ислам ханның журты еди,
Ел журтынан айрылып,
Етикли суў кешерсең
Қайғылы ескек есерсең,
Бул көшкеннен көшерсең,
Туркстанға барарсаң,
Оннан мәкан табалмай,
Оннанда арман кетерсең,
Мийримсиз аққан Жайқунның.
Ылайлы суўын ишерсең.

Ноғайлылардың Едил дәрьясының бойынан Туркстанға келип, онда да турып мәкан ете алмай, Жайқун дәрьясының бойына көшетуғынын айта келип, Сарыша сулыў болажақ өмирдиң машақатын:

Ағаштан болар үйиңиз,
Шатлауық болар шийиңиз.

деп баянлайды.

Ели — журттың таслап, басқа елге барғанда посып келген елге болған ел бийлеушілериниң елди бийлеу тәртіби, халықтың бийлерге төлейтуғын аўыр салғырты мынадай қатарлар менен бериледи:

„Салғыртым“ деп бир алар,
„Зәкатым“ деп бир алар,
„Тий пудым“ деп тағы алар,
„Арканым“ деп бес алар,
„Жер майым“ деп тағы алар,
Жылына сени бес шабар,
Бес шапканда нең қалар?

Толғаудағыдай Сарыша сулыў халық атынан сөйлемеген болыўы да мүмкин, халықтың әрманып, көрген хорлығын, муң-зарын халық атынан халық жыршылары жырлаўы да итимал. Тарийхта өткен Ормамбет бий, Сарыша қусаған адам атларының, тарийхый ўақыяның халық жыршылары тәрәпинен узақ жыллар даўамында жырланып, усы күнге шекем келип жеткени бизиң ушын әҳмиетли.

„Ормамбет бий толғаўының“ ел басынан кешкен аўыр жағдайларды көрсететуғын тийкарғы мазмуны, жыраўлар репертуарындағы көлемли тарийхый жырдың бири болып жырланып келеди. Эттең, бул толғаў толығы менен жазылып алынбады, түрли айтқышлар тәрәпинен қайта исленип, түпки негизиниң көп қатарларының бурмаланыўы да мүмкин. Деген менен, „Ормамбет бий толғаўы“ халқымыздың өткендеги тарийхынан, ҳақыйқат өмиринен көп мағлыўматлар береди. „Ормамбет бийдиң толғаўы“ өз алдына қобыз намасы болып шертиледи. Толғаўдың сөзинен намасын, халықтың тарийхын аңласақ, әсирден-әсирлерге өтип киятырған зарлы намасынан ертедеги ел көкирегіндеги шерди тыңлаймыз.

„Шәжире“. Қарақалпақ халқының пайда болыў тарийхына байланыслы, ҳәм олардың урыўларының бөлиниўлери туўралы әңгимелери „шежире“ болып аталады.

Қарақалпақлардың ескиден киятырған традициясы бойынша ҳәр урыўдан абырым саўатлы адамлар өз ур-

ыұының шежиресін жазып жүрген, бұл шежирелердің жазылған нұсқалары жоғалып кетіп, тек шежирені оқығанда тыңлаған адамлардың есінде легендалар ғана қалған. Бұл айтылған легендалар халық аузынан жоғалып кетпеуі мақсетінде Бердақ шайыр еситкен шежиресін қосыққа айландырып жазған деген сөздерде бар. Бердақ шайырдың жазған "Шежиресі," екі бөлімнен тұрады, оның бірінші бөлімі Шыңғыстың тууылығы тууралы болып, екінші бөлімі қарақалпақ урыуларының шығысы тууралы легендалардан тұрады. Ал, ұсы шежире легендаларында орта Азиядағы халықтардың байланысы, оның шығысы сөз етіледі.

Енес, Мәлік—еккі киші,
Пайғамбардың садабасы,
Енес—қазақтың бабасы
Соннан алаш болған екен.

Мәліктің ұғлы—Разы Ғақ,
Яшлығында қойды тууыпақ,
Кийген екен кара қалпақ,
Шуннан қалпақ болған екен.

Сахра халқы көшіп Ғезбек,
Шахри жерден Уатан тугпақ,
Қалпақтың ұғлыдур өзбек
Өзбек жекке болған екен.

Бердақ шайырдың "Шежире," шығармасы тарихый жырлардан есапланып, қарақалпақтардың этнографиясы бойынша оғада бай материал береді.

"Посқан ел". Жийен жыраудың "Посқан ел" атлы тарихый жыры—өткендегі қарақалпақ жырауларының репертуарынан кеңнен орын алған шығарма. XVIII әсирдің ортасында өмір сүрген қарақалпақ жырауы Жийен жырау Тағай улы бұл тарихый жырды шығарған, бұнда қарақалпақтардың Туркстаннан бүліп, Хорезмге қосып келуі тууралы сөз кегеді.

Жийен жырау Ғаққындағы, оның өмірбаяны тууралы болған мағлыұматтардың барлығы дерлік халық аузынан жазып алынған, ауызша айтылған мағлыұматтарға сүйеніп жазылған пикирлерден ибарат. Жийен жырау қарақалпақтардың мүйтен урыуы, абыз тийресінен болады. Ол жөнінде Өтеш шайыр өзінің Бердақ шайыр менен айтысқан қосығында:

деген қатарлар арқалы Жийен ҳаққында анық мағлыў-
мат береди.

Жийен жыраўдың „Посқан ели“ туўралы қалдыр-
ған мағлыўматлары илим жүзинде биринши мәртебе
1939—жылдан баслап белгили болды, баспа сөзлерде
дағазаланды. Жийен жыраўдың бул шығармасын
әдебиат изертлеўшилер „косық“ „поэма“ деп атап кел-
ди. Бул толғаўды „тарийхый жыр“ деп атаған дурыс
болады. „Посқан ел“ толғаўының жыраўлардың репер-
туарларында, халық аўзында ҳәзирги заманға шекем
умытылмай сақланып келиўи, оның халық турмысы
менен тығыз байланысқан, халықтың арзыў—әрманын
жырлаған кунлы шығарма екенин дәлиллейди.

„Посқан ел“ толғаўы—жыраў термелериниң қосық
үлгисинде жазылған, сондықтан бул шығарманы тарий-
хый жырдың толғаў түри деп атаған орынлы. Ал Жий-
ен жыраўдың өзін шайыр деп атамай, жыраў деп ата-
ған, дурыс болады. Ол „Қобызымды қушақлап“ деген
сөзди әлле неше рет қайталап, өзиниң жыраў екен-
лигин дәлиллейди.

Шығармаларының қосық қурылысы, қобызшы хәм
жыраў болып аталыўы оның нағыз халық жыршысы—
жыраў болғанына толық дәлил бола алады. Оның жыр-
аў деп атаған менен, жазба әдебиятының ўәкили емес
деген түсиник шықпайды. Жийен жыраў қарақалпақ
жазба әдебиятының ўәкили хәм оны баслаўшылардың
бири болады.

Оның жыраўлар тәрәпинен жырланған бул толғаў-
ында жазба әдебиятына тән болған айырым сюжетлик
қурылысты, персонажларды көриўге болады, өткен
әсирдеги қарақалпақ шайырларының көбиси хат, саўат
таныған адамлар болған, олардың шығармалары жазба
түрде дәретилип, шайырдың өзи тәрәпинен аўыз еки
түрде де таратылған. Өз шығармаларын өзи жазып,
халыққа өзи жырлап бергенликтен, оларды жазба әд-
ебиаттың ўәкили деў менен қатар, халық жыршылары
деп те атай аламыз.

Қарақалпақларда жазба әдебиат халық шайырлар-
ынан басланады. Хат таныған шайырлардың дәптерин-
ен оның өз шығармаларын өзгелер де көширип ядла-

ды. Бул кәрада жазба әдебиат пенен баспа сөзди шастастырмау керек, булардың екеуи еки түрли нәрсе.

Бурын қарақалпақларда жазыу-сызыу болмаған деген кәте пикирлер орын алып киятыр, қарақалпақларда хат жазыу өнери болған. Басқа еллер менен дүзилетуғын шәртнамалар, қазы хатлар, сәлем хатлар, уәқиғнамалар, өнер кәсип рисалары, қыссалар, араб хәрибинде қолдан жазылып, қолдан көширилип жүрген. Усыған сүйене отырып, „Посқан ел“ди де қолдан жазылған деп айта аламыз.

Жийен жыраудың „Посқан ел“ толғауы қарақалпақлардың бурын Түркстанды мәкан еткени тууралы сөз етеди. Қазак ауыз әдебиатын изерглеген илимпаз Е. Исмаилов сол дәуирде Туркстанда Жийен деген жыраудың болғаны тууралы хабарлайды.

„Қазактың да белгили батырлар жырын ең әуели Жийен, Шалгийз, Сыпыра жырау сыяқлы жыраулар шығарып таратса керек“¹.

Мине усыған қарағанда Жийен жырау Түркстандағы қазақлар хәм қарақалпақлар арасында атақлы жыр-ау болып аталып жүрген.

Жийен жыраудың „Посқан ел“ толғауы қарақалпақ халқының тарийхынан бай мағлыұмат беретуғын күтә бақалы материал, әдебиаттың тарийхий жырлар жанрының ең көлемли шығармаларының бири болып есапланады.

Ол өзиниң мазмунын көп жыллар дауамында жоғалтпай келген, „Посқан ел“ тарийхий жыры-толғауы-қарақалпақ халқының өткендеги ауыр турмыс жағдайын көрсететуғын айна сыяқлы болып сезиледи.

Жийен азапты халық пенен бирге көрген, халық пенен бирге посқан. Толғаудағы барлық болған уақыяның ишинде болған. Ол халқының өмирин жақсы билген, ол халықты ата мәканын таслап көшиуге не нәрсе мәжбүр еткенин былай тәриплейди:

„Ата журты Түркстан,
Онда да паян етпеди,
Он еки айда тапқаны
Қыс азыққа жетпеди...“

1. Е. Исмаилов. „Ақындар“, Алматы, 1956, 44-бет.

... Көз жиберип карасак,
Минэйым атлы жетим кыз
Кийипти жақсы кийимди,
Колға алып жаракты,
Белин беккем буўынты,
Өткендеги өшлерин,
Душпанлардан алыпты,
Душпанның гүли солгай деп,
Қатарласып жол тарттық,
Душпаннан алып өшлерин,
Жетим кыз жетти мурадқа.

Жийен жыраўдың „Посқан ел“ шығармасы карақалпақ халқының басынан кешкен үлкен бир белесті сәулелендіретуғын тарийхый жыр. Карақалпақлардың сол дәўирдеги тарийхын билдіретуғын тарийхый документлер ҳәм жазыў естеликтери жоқтың қасында. Мине, сонлықтан бул шығарманың карақалпақ тарийхы ушын әҳмийети оғада зор.

Қарақалпақ әдебиятының, оның аўыз әдебиятындағы тарийхый жыр жанры соңғы замандағы халық шайырларына да келип жетисті. Қарақалпақ шайырлары соңғы заманларға карақалпақ халқының басынан болып өткен тарийхый ўақыялар, аўыр тарийхый жағдайларын өзиниң тарийхый жыр шығармаларында халық өмирин жырлап жазып қалдыра берген.

Бул әдебият процессиниң бизиң заманымызға дейин даўам етип келгенин көремиз. Соңғы заманлардағы бираз халық шайырлары халықтың басынан өткен жағдайды қосық қылып жазып халыққа оқыл берип жүрген.

Бул шайырлардың басым көпшилиги қыссаханлар болған. Бул қыссаханлар қысса китапларын оқыў менен қатар өз ядынан шығарма жазып, көпке оқып берген. Олардың шығарған шығармаларының көлемли түри тарийхый жыр болған. Бул шығармалары тарийхый ўақыялардан толып атырған мағлыўмағ береді. Бул ҳаққында профессор П.П. Иванов былай дейди:

„Ондай шығармалардың бақалылығы мынадан ибарат: олар халықтың басынан кеширген ўақыялардың әҳмийетине халықтың өзиниң көз қарасын көрсетеди, ҳәм солай етип Хийўаның сарай тарийхшыларының бизге мәлим рәсмий түрдеги сынама түрде жазылған курғак ҳәм тенденциялы хабарларынан күтә әҳмийетли, ал бир

қатар жағдайларда да хәтте керек болған өзгеріслерди киргизеди.¹

Демек, карақалпақ халық шайырлары зәрүрли болған жағдайға өзиниң көз қарасын халық тилегин билдиретуғын тарийхқа материаллар береди. Бизинң бир қатар әдэбият тарийхшыларымыз шайырлардың тарийхий ўақыяларға арнап жазған қосықларын „поэма„ деп келди. Ол шығармаларды „поэма“ дегеннен гөри „тарийхий жыр“ деп атаған дурыс болар еди. Өйткени ол поэманың характеринен бөлек турады.

Халық шайырлары тарийхий жырды өзи жазып, өз аўзы менен оқып берген. Бул жырлар соңғы замандағы әдэбиятымыздың өсиўине, поэма жанрымыздың пайда болып раўаж алыныўына тийкар болды, десек дурыс болады.

XX әсирдин басларында өмир сүрген халық шайырлары өзи жасаған дәўирден өз шығармаларында тарийхий излер қалдырды. Биринши жержүзилик урыстың салдарынан карақалпақ халқының басына аўыр күнлер туўды. Әмиўдәрьяның суўының турақлы ақпаўы тәсиринен жап арналарда суў болмай, жер шөлистанға айналды, халық егин еге алмай ашаршылыққа ушырады. 1914-жылдан кейин халықтың басынан кешкен ўақығаларды халық аўзында „Ашаршылық жылы„ „Тырыспай жылы„ „Атшоқай жылы„ „Ақ қапшық жылы„ „Ояз өлген жыл„ „Жаўгершилик жыл„ „Қамал жыллары„ „Мәрдиқар жыллары„ деп атайды.

Мине усы дәўирде жасаған халық шайырлары шығармалар дөретип, қыссаханлық роль атқарған гейпара шайыр қыссаханларға тоқтап өтемиз. Олар тек тарийхий жырды жазып ғана қоймай, қысқа қосықлар да жазған. Өз қосығын көпшиликке оқып берген. Демек, булардың репертуарлары қысса китап, тарийхий майда қосықлардан ибарат болған.

Сыдық шайыр (1857—1917). Сыдық шайыр қысса оқыйтуғын хош ҳаўаз, той-тамашаларда иркилместен қосықты ядтан шығарып айта беретуғын адам болған. Сыдық шайыр Тоқпан улы Карақалпақлардың Қоңырат арысы уйғыр урыўынан болады.

Оның әкеси медресе питкерген молла болып, бала

1. П.П. Иванов. *Новые данные о каракалпаках.* Советское востоковедение, 1945, М.-Л, том. 11, 79. стр.

оқытқан адам болған. Қарақалпақ дәстүрінде бұрын оқыған адамның балаларын мақсым деп атау дәстүр болған, сондықтан Сыдық шайырды халық Сыдық мақсым деп атап жүрген. Сыдық мақсым Хожели қаласында Уснатдин ақунның медресесінде оқып билим алған. Сыдықтың әкеси Тоқпанның Ағдулла кул, Сейтжан, Нурымбет, Сыдық деген төрт баласы болады. Сыдық 4—5 ке шыққанда әкеси Тоқпан өлип, Сыдық тууысқан ағасы Нурымбеттің тәрбиясында болады.

Сыдық шайырдың тууып өскен жери Әмиүдәрьяның түслик тәрәпи Сарай көл, Найман ауыл деген жер болады. Хийуа ханы қол астында күн көриү кыйын болып, Әмиүдәрьяның аркасында кетип Карасыйрак жаптын аягы Есебий, Ақ маңгыт деген ауылға келип қоныс басады. Ол хәзирги Кегейли районының арқа тәрәплери болады. Ол Саз қуы, Бес қуы деген көл етеклерине барып балықшылық қылады. Ол өмиринин соңғы жыллары Бекимбет деген байдан ярым танап жер сатып алып, жер егип дийханшылық етеди, Сыдық шайыр жас ўағында Хожели қаласында медреседе оқып жүргенде қысса китапларын көпшиликке оқып бере баслаған еди. Көбине ол онда мунда көшин жүрген дәўирде малсыз-мүликсиз, жерсиз-суўсыз өмир сүргенде оның күн көриси көпке қысса оқып беріу болған. Ол соңғы жыллары өз ядынан шығарып қосық жазатуғын болған, ал халық шайыры Садық Нурымбет улы Сыдық шайырдың тууысқаны болып есапланады.

Садық шайырдың әдебиятқа қызығыўына ағасы Сыдықтың тәсири тийген. Сыдық шайырдың шығармалары ең биринши мәртебе Төрткүл қаласында 1940-жылы „Қарақалпақ халық творчествосы“ деген китапта басылып шықты.

Сыдық шайыр жоқарыда айтылған ауыр-ауыр халық басынан кешкен өмирди жазып хәм айтып, заманның картинасын көрсете алған адам.

Қарақалпақлардың 1873-жылы бир тәрәпи Россия қол астына, бир тәрәпи Хийуа қол астына екиге бөлингендеги ел бийлеу тәртиби туўралы өзинин „Заман“ деген шығармасын жазады.

Журтымыз еки бөлинди,
Пуҳара тозып бүлинди,

Кими қармаққа илинди,
Ийшаңлар кәткуда болды.

Гилең бузықтар дусласқан,
Залымлар менен бас қосқан,
Гедейлерден жырақ хашқан,
Бир әлапат заман болды.

Сыдық шайыр хан қол астында ел бийлеу тәртібин айта келип, Россия қол астындағы сөл замандағы хәкимлердің ел бийлеуінде өз шығармасында сүүретлейди:

Қорық болды бийқар тоғай,
Бажбанлары болды бийжай.

Бирі келе р төремен деп,
Қоржынды көремен деп,
Меншиклер соң беремен деп,
Азғыны көп заман болды.

Ақ қапшық. 1913—14—жыллары Қарақалпақстанның Шымбай әтираплары суусыз болып, халық ашаршылыққа ушырайды. Патша хәкіметі халық ашаршылыққа ушырағаннан кейин келер жылы пахтаның зүрәтінен пахта алыуға несийеге халыққа ун береди.

Бул ун Россиядан қапшыққа салынып келеди. Бул жылды халық ашаршылық „ақ қапшық“ жылы деп ат береди. Мине сол жылға Сыдық шайырдың „Ақ қапшық“ деген шығармасы жазылып, ол тез көпшиликке тарап кетеди.

Жүөри ниспеди, бәри көк болды,
Ерте еккен тары зордан сөк болды,
Жаз жыйғанын қыс басынан жеп болды,
Халық әнтада болды, жылы ақ қапшық.

Жарма суық болды, түйири болмады,
Сол жылғы дәнеде үйири болмады,
Адамлар сып сыйдам, бүйири болмады,
Күн-күннен узайып кетти, ақ қапшық.

Сыдық шайыр сол ашық заманда өлмес аўқат ушын ат шоқай қазып, қумлықтағы жабайы өскен қызыл тарыны жыйнап ишип, адамлардың көрген азабын өз көзи менен көрген.

Бул „ақ қапшық“ жылынан кейин адамлар түрли шөпті жегенліктен елде аўырыушылық пайда болып,

бул жыллары „тырыспай“ деп аталып кетти. Мине усы жагдайлардың хэммеси Сыдык шайырдың шығармаларында өз картинасын қалдырған. Халық туўған жерин таслап, Әмиўдәрьяны өрлеп көшкен.

Әбдикәдир шайыр (1870–1928). Әбдикәдир шайыр Қарақалпақтың мәнжули урыўынан болып, ол Шымбайда „Лар бойы“ деген жерде өмир сүрген. Ол ески мектепте оқып, хат таныған. Кишигирим қосықлар жазған. Сол 1914-жыллары халық суўсыз ашаршылыққа ушырап қыйналған, заман теңсизлиги оның шығармасында изин қалдырған.

Сол ўақыттағы ел бийлеген хәкимлер Шымбай әтирапына суў әкәтиў ушын елге белдар салып, Қыз кеткен каналын қаздырыўдың хәрекетине кириседи. Қыз кеткен арнасының сағасын хәзирги Тақия тастың тусынан Қыз кеткен деген жерден алмақшы болады. Бул жердің „Қыз кеткен“ болып аталыўы туўралы халық аўзында мынадай легендалар бар.

„Бурын елди хан бийлеп турған заманда бир жәрлы қызы өзиниң сүйген жигитине тийе алмай, өзи сүймеген адамға зорлық қылып бермекши болғанда ол қыз Әмиўдәрьяга кетип өлген. Мине сонлықтан бул жерди „Қыз кеткен“ деп атап кеткен“,— дейди.

Узаққа созылған ашлық, аш-әптада халық ушын Қыз кеткен арнасын қазыў күтә қыйынға түскен. Техниканың нашар гези, жарлы халықтың қолында дурыс-лы бели де болмаған. Сонда да халықты арнаны қазасаң, деп айдаған. Мине усы болған тарийхий ўақыяда адам өлип, халық қырылған аўыр жагдайда Әбдикәдир шайыр „Қыз кеткен“ деген тарийхий жырын жазып, өзи қыссаханлық қылып оқып берген. Бул шығарманы басқа қыссаханалар да көширип алып, халық алдында оқып жүрген.

Қыз кеткен арнасын баслаўдан нәтийже болмаған. Қыз кеткеннің сағасындағы тасты қопарып аламан дегенше, егис мәўсимн өгип кеткен. Бурынғы ашлықтың орнына ашаршылық тағы да күшейтип, ел әптада болған.

Әбдикәдир шайырдың бул „Қыз кеткен“ деп аталған тарийхий жыры 84 қатардан ибарат. Бул шығарманы 1934-жылы Аббаз шайыр қыссаханлық етип қысса оқып жүрген жеринен оның өз аўзынан жазып алады.

Әбдикәдирдин „Қыз кеткен“ шығармасынан мынадай қатарларды келтирейік:

ҚЫЗ КЕТКЕН

Шөл болды Шымбай қатасы,
Йығлады сағыр баласы,
Бұл құданың бір бәлеси...
Пуқара қосын жегалмай,
Жүөери. қауын сгалмай,
Жапларынаи суу табалмай,
Нан табылар гүман болды.
Хәкимлер хәм палды салды.
Әнжиралға қағаз салды,
Қыз кеткеннен саға алды,
Буныи сууы гүман болды,
Алынбады саға тасы,
Бул да әлапаттың басы.
Белдарлардың напы, асы,
Булдар катып, зая болды.

Әбдикәдир бул аұыр қазыұда өзи болып халық өмирин өз көзи менен көрип қосық жазған. Ал бирақ бул қосық хат жүзине түрли айтыұшылар тәрепинен өзгертилген түрде қолға түсти.

Бирақ сонда да Қыз кеткен арнасын қазып, жерге суу жеткизиұдин талабында болған халықтың ҳақый-қат өмирин бул шығармадан көриұге болады.

Қарақалпақ халқының Қыз кеткен арнаны қазып, өз халқын абат етиұ әрманы тек Совет власты тусында ғана иске асты. Совет заманында жаңа техника менен бул арна қазылып, Қарақалпақстанның арқа тәреп-лериниң жапларында суу ҳарлап ағып, ел, халық-лар абат болды.

VII Бөлім

ҚЫССАХАНЛАР—ШАЙЫРЛАР

Қыссаханлар менен шайырлар қарақалпақ халық жыршыларының бір топарына кіреді. Қарақалпақ қыссаханлары қарақалпақтардың жазба әдебиатының характерли ұәкиллери, олардың бәри сауатлы адамлар болып, өзиниң әдебий дәретпелерин хатқа түсирип жазуы арқалы дәреткен. Олар да ел аралап, басылған китаптарды оқып хәм шайырлардың шығарған мақтауларын, айтысларын хәм халық қосықларын дауысқа салып айтып жүретуғын, көпшиликке тамаша беретуғын сөз өнериниң ийеси—халық жыршыларының бири халықтың қыссахан хәм қосықшылары болды.

Қыссаханлар қарақалпақтарда жыраулар менен бақсылардан кейинги сөз өнериниң шеберлери. Бул арабша қысса „повесть“, парсыша „кван“ (хан) деген еки сөзден куралып, қыссахан болған. „Кван“ „китап-оқыу“ яки „оқыушы“ мәнисинде, мысалы, „газетхан“—газета оқыушы, „әзейимхан“—палкерлик қылушы (оқыушы) Мына төмендеги сөзлерде усындай мәнистен куралған.

„Сазенде“—саз шертиуши, „гойнде“—қосық айтыушы, „сазенде-гойнделер“, яғний саз шертип, қосық айтыуды кәсип қылушы адамлар. Демек, қыссахан китап оқып кәсип қылушы адамлар деген сөз. Ал „қысса“ сөзи арап тилиндеги мәниси әнгимени, уақыяны сөйлеп бериуши мәнисине ийе болады.

Қарақалпақ қыссаханлары қыссаны оқый баслаған-да қыссахан қара сөзи—насырын „алқысса“ деп баслайды, демек, мынау айтатуғын сөздиң мәниси дегенди

түсіндірмекши болады. Ал соңғы ўақытлары қыссаханлар қысса оқығанда „Ал қысса“ деген сөздің орнына „алгезез“ деген сөз бенен алмастырылған.

Қыссаханлық Өнери Орта Азия халықларына тарағанына көп заманлар болған. Бұған бир дәлил өзбек әдебияты классиклериниң ўәкили *Зухритдин Мухаммед Бабур* (1483-1430) заманында қыссаханның болғанынан мысал келтирейик: „Әйди көрген ишикида бисяр ғаўға киладир әди, сисатбила бирнеше оқ аттым, йик яр бир қаза оқы Қимаийн мырзаның қыссаханига етгаш бек таслим қылып.“¹

Бул үзинди де Мухаммед Бабурдың атланыста жүргенинде Айды қорған деген меканда көп ғаўға көтерилгенде абай саясат пенен бирнеше оқ атқанда бир әжел оғының Қимаийн деген мырзаның қыссаханына тийип өлгени туўралы сөз етиледі.

Бул қыссахан сөзин уллы әдебият классиги Наўайының шығармаларында ушыратыўға болады. Мысалы:

Бу ажайиб ким алар дағы дейдилар
Қыссахан қызлары магар дийдилар.²

Бул қыссаханлық өнери қарақалпақларға соң таралған. Көбине қыссаханлар ески дин мектебинде оқып саўат ашқан даўысы жақсы оқыўшылардың ишинен шыққан. Бирақ ески мектептеринде сабақ ҳеш түсиниксиз ески араб тилинде жүрген, сонлықтан оқыўшылар билим алмаған, саўатсыз қалған. Олар тек өзине түсиниксиз „әптүйек“ пенен „Куранды, кушақлап өмирин өткизген.

Арадан узак жыллар өткеннен кейин көплеген прогрессив жәмийетшиликтиң раўажланыўы менен әдебият сабағы баспада басылған, олар шағатай тил деп аталатуғын Орта Азия халықларының сол ўақыттары әдебий тили яғный ески түрки тилинде болған. Бунда өзбек әдебият классиклериниң шығармалары әдебият сабағы болып оқытыла баслаған.

Бирақ әдебият сабағы ең алдын бурын шәриятты пропаганда қылыўшы Суўфы Аллиярдың мистикалық идеядағы шығармасынан баслаған.

1. Записи Султана Бабера, Казань, 1857, стр. 335

2. Е. З. Бертельс. „Алишер Навой,“ Ташкент, 1949 г, стр 84-85

Бул ҳаққында Орта Азияның тарихын тексерген профессор П.П. Иванов былай деп жазады:

„Шайырлардың ишинде өз шығармасын диний сюжетке курган Суўфы Аллияр еди

Суўфы Аллияр Катта қорғанда туўылған (1733-жылы өлген). Оның қосықлары көп таралған. Суўфы Аллияр өзиниң қосықларына тек ғана мистикалық философиялық түс берген, исламның доматикасына арнаған.¹

Ески қарақалпақ дин мектептеринде әдебиет сабағы ушын биринши мәртебе балаларға суўфы Аллиярдың кітабы оқылып, көп жыллар қыйнайтуғын еди.

Мине усы Суўфы Аллияр кітабын балалар көп ўақытлар оқығанлықтан бул кітап ески тил болсада, ески араб тилинен гөри түсиникли болып, оқыўшылардың биразы бул әдебиет сабақлары арқалы азмазлап хат таңыў баслаған Бул кітаптан кейин Наўайы менен Физуўлының шығармалары оқылған.

Балалар өзин оқытқан молладан жасырып қысса кітаптарын қолдан көширип, хат жаза баслаған. Мине булардың ишинен той мерекелерде қысса кітабын оқып беретугыи жаслар шыққан. Қыссаханларда өзлерине шәкиртлер таярлаған. Қайбир атаклы қыссаханлар шәкиртлерин ертип, шәкиртлер менен бирге даўыс қосып қысса оқыған.

Қарақалпақ қыссаханларының оқытуғын дәслепки негизги репертуары илим жүзинде шығыс романлары — халық кітаптары деп аталатуғын лиро — эпос — ашықлық дәстанлары: „Хўрлизапран“, „Ләйли — Мәжнүн“, „Фарҳад — Шийрип“, „Юсуф — Зилиха“, „Тахир — Зухра“, „Санаўбер“, „Ғарип ашық“ қыссалары болған. Бул қыссаларды „жеті ашық“, — деп ат берген. Булардың қысса оқыўы коллектив хорға усаған.

Қыссаханларда жыраў бақсыларға усап булардың қай бирейи қыссанын тек өзин ғана оқып жүрсе, оның қай бирейлері, талантлылары өз ядынан қосық шығарып айтатуғындай болған. Ал қыссаханның бундай түрлерин бизиң заманымызда шайыр деп ат береді. Қарақалпақлардың көп шайырлары, мысалы, Қазақбай, Аяпберген усыған шайырлар өзиниң шайырлық өнерин ең алдын бурын қыссаханлықтан баслаған.

1. П.П. Иванов. „Очерки по истории Средней Азии“, Москва, 1958, стр.219.

Карақалпақ халық шайыры Аббаз Шымбай қаласында атақлы қыссахан болған Қәуендер баладан қыссаханлық өнерін үйренгені тууралы сөйлеп береди. Қыссаханлардың репертуарлары басылып шыққан қысса кітаптарынан басқа халық шайырларының қай-біреулерінің шығармалары яғни әдебиеттағы айтыс жанрлары менен мақтау жанрлары қыссаханлардың турақлы репертуары болған.

Әдебиеттың мақтау жанры қыссаханлардың сүйіп айтып, оқып беретұғын турақлы репертуары болып келген. Карақалпақ ауыз әдебиетіндегі бір айрықшалық сөз күші менен журттан озған шешенді, халықты басқарған басшыны, байрақтан озған жүйректі, гүресте жыққан палуанды, журттан шыққан сулууды мақтау бурыннан киятырған дәстүр болған.

Халық шайырлары өзи жасаған дәуірдегі халық пеен бирге кууанып, көркемлик мақганышқа өзіннің катнасын билдирип шығармалар дөреткен. Бурыннан киятырған ауыз әдебиетіндегі мақтау (тәрип) элементін үйренип, оны дауам қылып жетилдирип, жоқары көтерип, әдебиетта мақтау жанр қәлибине дейін жеткерген, оны өсирген, өршигкен әдебиеттағы мақтау жанрының халық шайырларының бурынғы дерсклерінен мысаллар келтирейік:

Халық ауыз екі әдебиетінде жаңа түскен келинді хәм сулууды мақтаған мынадай қатарларды көриуге болады.

Үйден шықтың қуман алып,
Екі бетің гүл-гүл жанып,
Қаршығадай қыяланып,
Саллаған кимнің ярысаң?

Өткен дәуірде халықтың ауыз әдебиетінде сөз өнерінің рухый азық екенін түсінген „Жақсы сөз — жан азығы“, „Жақсы сөзге жан семиреди“ деген халық мақалларында бул жағдай толық дәлил болады.

Ал әдебиеттағы мақтау сөзи де бурынғы дәстанлардағы батырларға рухый азық деп билген. Халық шайырларының дөретпелеріндегі мақтау жанрының түп сағасы өткендегі халық дәстанларынап басланады. Буған ауыз әдебиетіндегі дәстанлардағы мақтаулардан мынадай мысалларды көриуге болады. Батырлар

кыйын кыстау жерлерде „Мэргин жолдасы ат, өзи-
ниң минген атына марапат хошамет берип, мақтаган
катарларды көриүге болады „Алпамыс“ дэстанының
Жибемурат жырлаган вариантында Алпамыстың Бай-
шубары мынадай сөзлөр менен мақталганын көрөмиз:

Омырауып көрсен есиштей,
Мойны ети бесиктей,
Келеплеген жипектей,
Кекили сулуу жәниуар,
Базардағы мақпалдай,
Секили сулуу жәниуар,
Ойга тиккен отаудай,
Сауыры сулуу жәниуар,
Молла кыйған кәлемдей,
Кулағы сулуу жәниуар,
Ормстан келген ләгендей,
Туяғы сулуу жәниуар.

Тағы сондай „Қоблан“ дэстанының қарақалпақ вер-
сиясы Есемурат жырау жырлаған вариантында Қоблан
өзиниң торы атын мақтап, былай деп хошәмет береді:

Астыма минген торы атым,
Жауларға жетпей пәрийдим,
Ийене намыс келгенде,
Айнасын Қоблан сеннен деп,
Сизлерге намыс келмейме.
Ырғы, ырғы, торы атым,
Азыу тиси төрт ели,
Жардағы қояп секили,
Жаз күни пискен алмадай,
Көзин сулуу жәниуар,
Қызлардың өрген шашындай,
Жалық сулуу жәниуар

Қарақалпақ дэстанларындағы батырдың минген атын
мақтау жалпы дэстүр болса, ағ сол дэстанларда бас
қақарман қызларды көркем сөз күши менен сыпатлап,
мақталып отырады.

Бул қызларды мақтаулар барлық дэстанлар ушы
тураклы үлги. Буған мысаллар келтирейик: „Алпа-
мыс“ дэстанындағы қой бағып жүрген Әшимкәл Тай-
шаханға көшип келген Байсарының қызы Гүлпаршын-
ды былай деп сыпатлап мақтап береді.

Камшы янлы бармагы,
Гүмис янлы тырнагы,
Устаға барсаң, сандал бар,
Сандалды көрде, төсін көр,
Моллага барсаң, қалем бар,
Қалемди көрде, қасын көр.
Шершиге барсаң, қинжи бар,
Қинжини көрде, тисин көр,
Қар үстине қар жауар,
Қарды көрде, етин көр.
Қар үстине қан тамар,
Қанды көрде, бетин көр.

„Алпамыстан“ басқа дәстанларда да қызларды мақтау жалпы характерге ийе. Бундай өткір тил менен мақтау табиғатпенен салыстырып мақтайды. „Қырық қыз“ дәстанындағы Гулайымның сулулығы былай деп сүретленеди.

Тереннен шыққан құндыздай,
Ерте туып кеш батқан,
Өмири зая жулдыздай,
Көргеннің ишин жандырып,
Сүймей мийрин қандырып,
Дәуран сүрди Гулайым,
Қарсы даудан қайтпады,
Қайтарып сөз айтады.

Қарақалпақ шайырлары өткендегі ауыз әдебиятындағы мақтау элементін дауам еттирди, әдебияттың мақтау жанрын өз шығармаларында пайдаланып, оны жоқары көтерди. Халық шайырлары мақтауды негізгі темалардың бири қылып алып, оны кәлиплестірип, әдебияттың мақтау жанры қалбине жеткерилди.

Өткенде қарақалпақ шайырларының мақтау жазбағаны аз. Булардың ишинен өткен әсирде өмир сүрген қарақалпақ шайыры Омар Сүгіримбет улының гейпара шығармалары да қызларды мақтау түріндегі шығармаларға үлгі бола алады.

Күйгелек киби көзлери,
Хұр киби бақар жүзлери,
Шийриннен шекер сөзлери,
Гүлзийба қыз гүл яқтыды.

Қарақалпақ халқының атақлы шайыры Әжинияз Қосыбай улы әдебияттың мақтау жанрына көл үлес қосқан шайыр.

Өзи қазақ даласында жүріп, бала оқытып жүргенде Әжинияздың хожайыны Молла Хожбая деген адам „Сениң елин қандай ел?“—деп сорағанда, Әжинияз шайыр Хорезм ойпағы менен қарақалпақ елин мақтап былай деп сүйретлейди:

Жайлауым Үргеніш, аркасы—теңіз,
Жауырымы қақпақтай маллары семіз,
Рухсатсыз бір-бирине салмас із,
Бирлікпен Қоңыраттай еллерім барды.

Табылады ізлегеннің керегі,
Көлінде бар қасқалдары, үйрегі,
Қуғлары, газынын нүтін бүйрегі,
Дүньяның аңлары елімде барды.

Сөйлескенде шекер етер сөзінди,
Көргенде бийдімәр етер өзінди.
Бақары тойдырар екі көзінди,
Мәйлі-Зиләйхадай қызлары барды.

Әсіресе Ашамайты-қыятта,
Қолдаулы-Мүйтениуі барлық Қоңыратта,
Қытай хәм кенегес және маңғытта,
Қащлары көлемдей қызлары барды.

Әжинияз шайыр қарақалпақ қызларын мақтаған бірнеше қосықтар жазды. Олар „Қырмызы“, „Садаға“, „Қатша“, „Бір пәри“ атлы қосықтары мақтау жанғының ең жақсы үлгілерінен болып саналады.

Бірнешепі сұсты менен өлтірген,
Жылға әйлеп өлтіргенді күлдирген,
Салланып жүргенде жолды толтырған,
Көдем басқан аяқтары қырмызы.

Әжинияздың қызларды мақтаған шығармалары шығыс поэзиясының тәсірінде болғанлығынан дәрек беретұғын фактілер сезіледі. Оның „Әй Әліп“, „Бір пәри“ шығармалары бұған мысал бола алады.

Өткендегі халық ишіндегі шайырлардың жазған мақтаулары қыссаханлардың негізгі репертуарлары болса, ал қыссаханлар үшін тек ғана мақтау жанры менен шұғылланған айырым шайырларда болған.

Өткен дәуірдегі көп ғана халық шайырлары өздері әдеп қыссахан болып, сон ала шайырлық дәрежесіне жетісіп, олар қыссаханлар репертуары үшін ғана шығарма жазған шайырлар мыналар:

Қоразбек шайыр (1855—1910). Қоразбек шайыр Разбек улы туұралы толық мағлыұмат жоқ, бирақ оның күшлі лирик шайыр болғаны туұралы халық аўзында толып атырған аңыз-әнгимелер бар. Қоразбек шайырдың жазған қарақалпақ сулыұ қызларын хәм басқа халықлардың қызларында мақтаған, олардың характерин тәриплеп жазған 328 катардан ибарат мақтау „тәрип“ деп аталған шығармасы соңғы жылларға дейин қыссаханлар тәрепинен жырланып келди.

Бул шығарма қарақалпақ қыссаханларының той-тамашаларда қысса китапларын оқый баслағаннан бурин усы тәрипти оқыған. Бул тәрип 1933-жылы Тахтакөпир районында қыссахан Кәўендердин шәкирти атақлы қыссахан, қарақалпақ халық шайыры Аббаз Забыл улының аўзынан ел аралап қысса оқып жүрген жеринен жазып алынды¹

Қоразбек шайырдың өмирбаянына тийисли болған мағлыұматлардан мысал келтирсек, соңғы жылларда Бердақ шайырдың шығармаларын жыйнау бойынша болған экспедицияларға қарағанда, Қоразбек шайыр Бердақ шайырдың урыұласы болып шықты. Фарғабайдың бурынғы өлген ҳаялынан бир баласы Нурмақтың Қоразбек, Оразбек деген еки баласы болады. Оның Қоразбек деген баласы хат таныған молла болды.

Ол Бердақ пенен Арал теизиниң түслик тәрепинде „Гедей“ хәм „Ақ там“ деген Ақдәрья бойындағы макаиларда Бердақ пенен бирге көп заманлар өмир сүреди. Бердақтың шығармаларының хат жүзине түсиўине Қоразбек жәрдем етеди. Бердақ қартайғанда Қоразбек Бердаққа жәрдем етип турады. Қоразбек шайыр 1906—1910-жыллары Түркменстанның түслик тәрепи Гүрген дәрьясына жақын жерде өледди.

Тәрип шығармасының ишинде ханзадаларды мақтау, басқа халықлар үстинен сықақ қылыу қусаған катарлар ушырасады, бундай бурмалаушылықлар айырым айтыушылар тәрепинен қосылған болыуы да мүмкин.

Қоразбек шайыр көп халықлардың қызларын харак-

¹ К. Айымбет улы. „Қарақалпақ әдебиятының нусқалары,“ колжазба, ӨзССР Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының китапханасы, ин. А—3, № 1107—37, 32—бет.

терлей келип, қарақалпақ елинің қызларын мақтайды. Ең күшли шеберлік пенен жазған жери шығарманың соңғы жақлары қарақалпақ қызларын мақтау болған. Өткен әсирлерде шайыр, шешен, дилуар қызлардың сөзге шеберлигине қарай Хийуалы қыз, Мехтерер қыз, ярым патша деген атаққа ийе қызлар болған. Бұл қызлар тууралы шайыр былай дейди:

Алхасия камалға келген,
Хауазасы журтка толған.
Қызлары ярым хан болған,
Ашамайлы-қыяттады.

Ашық-машыққа көз тутар,
Жудалақтың жәбри өртер,
Қызлары күсбегі, мөхтер,
Қабасаңда, сақудадур.

Қоразбек шайырдың сол уақыттағы қарақалпақ урыуларының хәрқайсысынан өз алдына бөліп мақтаған сулму кагарларының көркем үлгилери мына қатардан көринеди:

Шашы суу түбинде кундыз,
Шам шырақтай көзи жулдыз,
Жанында басқа қызыу-кәниз,
Қытай менен қыпшақтады.
Көзде өрдек пенен газы,
Тауыс киби жылға назы,
Қоллаулының кухар көзи,
Ақ қалада, аяқтады,
Түрмеси тияла шашақлы,
Шашағы қижи моншақлы,
Узын бойлы кең кушақлы,
Кууаныш жарма бойынла.
Жорға жүрис ат минбеген.
Яр менен ойнап кулмеген,
Бир яқшы қызды алмаған,
Та өлгенше ярмағдады.

Қоразбек шайырдың бұл тәрип мақтау шығармасы қарақалпақлардың жайлау жери, олардың кәсиби, жер атлары қарақалпақ урыулары хакқындағы толып атырған этнографиялық тарийхый мағлыұматлар береді. Қоразбек шайыр өзиниң әдебий лақабын молла Ғарип деп атаған.

Мине усы бурынғы дәстүр бойынша оннан соңғы өткен Аялберген шайырда өзиниң лақабын „Ғәрип“

деп жүргизген. Бизинше, бурып қысса оқыған шайырлар ушын „Фәрип“ деген жалпы лақап болыуы мүмкин.

Қоразбек шайыр өзи жасаған дәуірдеги әдебияттың мақтау жанрын өсирген шайырдың бири. Минне сонлықтан Қоразбек шайырдың қыссаханлар ушын үлкен репертуар берген, мақтау жанрын кеңейткен шайыр деп атауға болады.

Қазы — Мәулик (1885—1950). Қазы — Мәулик (Мәүдид) Бекмухамбет улы Бухарада медреседе оқып, билим алған, хат сауатлы адам. Ол Шымбай қаласында өмир сүрген, оның барлық шығармасы дерлик қыссаханлар ушын репертуар болған. Ол сол уақытта 4—шн „Китабий“ яки „турки“ деп аталатуғын ески өзбек тилинде жазған. Бунның шығармаларын қыссаханлар жақсы сүйип оқыған. Ол өзиниң тууған жери Чимбай қаласын былай деп мақтаған.

Әй, яраңлар, енди бир сөз баслайын,
Еситианз тариқини Шымбайдың,
Бершо кыз-жауанлар уақғын хонлайын.
Бир баяз әйлейин елин Шымбайдың.

Онғөртинши айдың рәушан жүзлери,
Қаш тийинде ойнар қара көзлери,
Шекерден ләзиздур айтқан сөзлери,
Шийрин шекер қызлары бар Шымбайдың.

Барсам қыдырыспаға аның елине,
Будбил етип қондырарлар гулине,
Жүзиң түссе қызларының жүзине,
Ядыңыздан шықпас ели Шымбайдың.

Шайыр Қазы Мәулик өзиниң қосықларының көбин қызларды мақтауға арнаған. Ол сулууды сүйиушилик дәстанларындағы геройлар менен салыстырып мақтайды. Ол мақтау қосықларының үлгиси төмендегише болып келеди:

Әй, яраңлар, шәхири Шымбай ншинде,
Бир пәри дүньяға келген усайды.
Хәрким көрге ол дилбарды түсинде.
Кеулине жүз әрман епген усайды.

Яғмутта Зияда, шаўдырда Уғыл,
Ургениште Енежап жүзлери гүл-гүл.
Хийўада Шәсанем шашлары сүмбил,
Олардан зияда болған усайды.

Қызларды мактау қосықларының бул үлгилерин басқа да қарақалпақ шайырлары дауам етти. Хәзирги заман халық шайырлары да қызларды мактау қосықларын көп жазды. Мысалы, халық шайыры Аялберген Гүлжәсел деген қызды мактағанда онын қосық үлгилери бурынғы халық шайырларының қызларды мактаған қосық үлгисинде келип отырады. Мысалы:

Тәрип етсем ол дилбарды,
Шашлары сүмбил яндыды.
Пәхм әйлесен нәзик белин,
Бағ ишинде гүл яндыды.

Шымбай әтирапындағы барлық қыссаханлар Қазы Мәуликке үлкен хұрмет пенен қараған, өйткени, ол қыссаханлар Қазы Мәуликтің шығармасынан тәрбия алып, қыссаханлық өнерин арттырған. Белгилі Қазақбай шайыр менен Аббаз шайыр Қазы Мәуликтің шығармаларын узақ жыллар оқып жүрген.

Қазы Мәуликтің шығармаларын мереке тойларда қысса жолына салып, көпшиликке оқып бергечи арқалы Қәуендер деген қыссаханның данқы көпке жайылды.

Қәуендер бала Хожанияз улы (1896 – 1917). Ол өзиниң қысса оқыуға шеберлиги арқалы көп қыссаханларды изине ертип жүрген. Оларға қысса оқыу техникасын үйреткен. Қарақалпақ халық шайыры Аббаз шайыр „Қәуендердин изине ерип жүрип, қысса оқыу өнерин үйрендим“ дейди. 1917- жылы Қәуендерди түркмен баспашылары Шымбайда атып өлтирип кетеди.

Қыз – жигитлер Қәуендерди соншелли жақсы көрген. Қәуендерди баспашылар өлтирип кеткешпен кейин оны қосық қылып жырлаған.

Қауаша паядан пая боларма?
Басыңа телпегің сая боларма?
Қаплары қыйылған Қәуендер бала,
Душпанның оғынан зая болар ма?

Баспа сөздин жоқ гезинде Қәуендер қыссахан Қазы Мәуликтің шығармаларын хатқа түсирип, көпшиликке оқып беріуде онын қосқан үлесі оғада үлкен. Сол қазы-Мәулик Шымбай қаласында жасап турған дәуірде

„Ғәрип ашық“ қыссасы менен Қазы Мәўликтің шығармаларын ҳақы алып қолдан көширип берип отыратуғын айырым адамлар болған. Ол көширилген нускалар айырым адамларда елеге дейин сақланған.

Қазы Мәўлик „Ғәрип ашық“ дәстанын қайта ислеп жетилдирип, толықтырып жазып шыққан. Оның даналары қолдан көширип көбейтилген.

Ол Қазан, Ташкент қалаларында басылып шыққан қыссаларды алдырып хәм шығыс әдебияты классиклериниң шығармаларын көпшиликке таратыў мақсетинде Шымбай қаласында биринши мәртебе кітап дүканын ашқан.

Қазы Мәўлик медреседе оқып жоқары билим алған, азғана күн Шымбайда қазы болған, мине сонлықтан оны қазы деп атап кеткен. Оның қазылық кәсібинен гөри әдәбиятты таратыў бойынша еткен хызмеги көп болған. Ол өзи медреседе оқып билим алғанлықтан хәм шығыс әдебиятты көп оқығанлықтан, оның шығармаларының тили ески өзбек (шағатай) тилине еликлеп қосықлар жазған. Ал оны оқыған қыссаханлар хәзирги сөйлеў тилине бейимлеп оқыўға тырысқан, бирақ сонда да ески тилден көри толығы менен алғанда хәзирги қарақалпақ сөйлеў тилинде жазылғанын көремиз.

Қазы Мәўликтің шығармасының басым көпшилиги сүйиўшилик жырлары. Ол ески шығыс әдебияты менен ғана шекленип турмай, халықтың аўыз әдебиятының үлгилеринде жақсы билген хәм сол аўыз әдебиятының үлгиси менен қызлар қосығының жолы менен қосық жазғанын көремиз. Ол қосықтың үлгилери төмендегише болып келеди:

Кегейли бойына ақ гүл нитипти,
Ақ гүлди эралап ярым кетипти,
Жамаи екен Кегейлиниң бойлары,
Жас ғана ярымды хайран етипти.

Такыя тиктим „Зингер“ машын ийнесне,
Кеше кеткен шул ярымды сағындым,
Ярым мениң хасла жоқдур ийнеси,
Кеше кеткен шул ярымды сағындым.

Қазы Мәўликтің үлкеи лирикалық бир шығармасы „Ол неге дәркар“ деп аталады. Ол қосықтың үлгиси:

Арық ақсақал болып арна қаздырсаң,
Ақсақал, болысқа бұйрық жаздырсаң,
Аты-қауазыңды жұрттан оздырсаң,
Бір сәуғиәлі ярсыз ол неге дәрқар..

Бұл „Ол неге дәрқар“ деген ұзын мақтау қосығы негізгі мазмұны „сен қандай адам болсаң да, семья болмаса, сүйіп алған қаялың болмаса, бәрі бийқар“ деген мазмұнды береді. Қазы Мәулік өзінің қысқа лирикалық қосықтарын „Гәззел“ деп атайды. Ол гәззеллери „Қушайды“, „Ғеш сөзім йокдур“, „Недур ғунайым“ болып келеді. Бұл гәззелдің үлгілері мынадай:

Дәрұзада турын мойным талдырдым,
Хәсирет ышқысына мени яндырдым,
Қолаген мийманым өзің алдырдым,
Алған мийманымша ғеш сөзім йокдур.

Өзи бир дилбардур жақан сәрүәри,
Сийнесинге лағая маржан ғауғары,
Мен өткен көшеден хәргиз ол пәри,
Өтсе хәм өтпесдур, недур ғунайым.

Ақлымды лал өтті шамша қыз пәри,
Мен ана бендемен Ләйлиу—пәхары,
Мени ол яр өзгелердин қатары,
Көрсө хәм көрмесдур, недур ғунайым.

Қазы Мәуликтің қызларды мақтаған қосықтарының ишінде „Перийзат“ деген қосығының үлгілері мынадай болып келеді.

Ая, дилбар, намаз жума қешеси,
Енеден дуньяға келдиң, Перийзат,
Бул аламға келип кетти нешшеси,
Ким яқшы, ким яман билдиң, Перийзат.

Қайсы күни көрдиң гүлдек йүзлерин,
Шул күни тотия қылдым излерин,
Қыйық етип қашып билан көзлерин,
Қанжар билан бағрым тилдин, Перийзат.

Рам шайыр Арзы улы (1898—1960). Рам шайыр Арзы улы Қарақалпақстанның Кегейли районының (бұрынғы Жаңа базар) әтирапында тууылады.

Рам шайыр ески мектепте оқып, хат-сауатын ашады. 1920-жыллары қысса кітаптар тауып алып, ел аралап қысса оқып, қыссаханлық өнері менен күн көреді. Ол

да басқа қыссаханлар қусап Қәуендер қыссаханның қыссаханлық техникасын үйренеді.

1926-1927-жыллары мұғаллим курсында оқып мектепте мұғаллим болып бала оқытады. Мұғаллим болып жүріп те қыссаханлықты дауам қылады. Ол өзінің бұрынғы оқып жүрген „Ғәрип ашық“, „Әуезхан“, „Юсип—Ахмет“ қыссаханларының үстінде өз репертуарын кеңейту мақсетінде қазақша „Гүлшара“, „Махмутжан“, „Тауды тасты жел бузар“ деген қол жазба қыссаларды да оқыйды.

Рам шайыр соғын ала өз ядынан юмор, сатиралық қосықтар жаза баслайды. Ол өзінің екен салысын жеп кеткен үйректерге арнап „Үйрек“ деген қосық жазып, көпке оқып беріп жүреді.

1926-жылы Рам шайыр Садық шайыр менен айтысып, Садықтан жеңіледі, оннан кейін Рам шайыр қосық жазуды қояды. Рам шайырдың негізгі кәсіби қыссаханлық болады.

Қазақбай шайыр. Қазақбай шайыр Хожанияз шайырдың баласы, қарақалпақтардың Қоңырат арысы, қабасан урыуынан. Ол Арал теңізінің түслик тәрәпи Өгіз кум деген жүрде мекен еткен. Ол Атақлы Қәуендер қыссаханның көп шәкіртлерінің бири болған, Қыссахан адам. Ол ауыллық мектепте оқып хат танып, „Зийнел әреп“ хәм „Ғәрип ашық“ қыссаларын оқып, қыссаханлық қылып жүрген. 1916—1920—жыллары ол өзі жасаған дәуірдегі болған ұақыяларды қосық қылып жазып, халыққа оқып беріп жүрген. Оның сол дәуірдегі жазған қосықтарын „Шымбай пристовының өліуі“, „Музаппат келгенде“, „Яұмыт келгенде“, „Шымбайда болған урыс“, „Мойнақтағы урыс“ усаған қосықтары жоқары көркемлікке ийе болмаған менен, тарийхый болған ұақыяларды билдире билген.

Қазақбай шайыр тарийхый қосықтардан басқа суұпы-ийшанларға қарсы сатиралық қосықтар жазып, оқыған қысса кигаптарының арасында көпке оқып, айтып беріп жүрген. Оның „Суұпы“ деген қосығында өзі суұпыман деп халықты алдап жүрген суұпыларды әшкаралайды.

Аяғында геунип-мәси,
Кайткыл сөзиннен хәси,
Қатғы сойлесп болма хәси,
Тәмси қарап жүрген суұпы.

Ғалаканы узын таслап,
Әдепкн пейлинди баслап,
Келнплердн бөксеснн услап,
Пнрден кайтып жүрме суўы.

Қазақбай шайырдың негизгн кәснбн қыссаханлық, қысса китаптан қысса оқыў ҳәм шайырлардың қыссаханлар ушын жазған қосықларын оқып берген. Ол Аббаз шайыр менен бирге қыссахан Қәўендер балаға қыссаханлық өнернн үйрсннн ушын ернп жүрген.

Қазақбай шайыр 1928 – жылы С. Мәжнтов .. „Еркін Қарақалпақ“ газетасына қосық жазып тұр деп, қосық пенен жазып жнберген сәлем хатына Қазақбай былай деп жуўап қайтарады:

Нәўпнршнспн урыуым Қонырат,
Тәлнмнн жоқ әдсбннат,
Бул заманның түрн змнат,
Хәр түрлн жол айтнп жнбер.

Қазақбай деп яздың хатым,
Ебнн жорық салтанатым,
Енднгн хат болар латын,
Буны маған айтнп жнбер..

Мен еспттнн сыртыңыздан,
Ашық болдым затыңыздан,
Мархаматлық қылып маған,
Бнр қолыңды созып жнбер.

Қазақбайдың шайырлық өнерннен гөри қыссаханлық өнерн басым болды. Ол ел аралаған атақлы қыссаханлардың бнрн едн. Қосықты аўзыннн ебн бар, хош ҳаўазлы даўысы бар жаслар айтады. Қосықшылардың жырлайтуғын репертуарлары қысқа жайдары қосықлар ҳәм мнннет жырларынан нбарат болады.

Бақсы-жыраў жоқ жерлерде көпшнлнктнң сораўы бойынша қосық айттыўшы балалар қолында сазы болмаса да, өзнннң даўысы менен қосық айтнп мереке атқарады.

Буләрдың қосық айтқаны ушын көпшнлнк тәрнпннен бернлген сыйлық орамал болып аталады. Қосықлардың айтатуғын қысқа түрнн жайдары қосық, ал узак түрлернн арнаўлы қосық деп атайды.

Қосық айтатуғын қосықшының көпшнлнгн жай мнннет адамлары болған. Айтқыш қосықшылар жыраў,

баксылар қатарында үлкен құрметке ийе болған. Хайт, мерекелерде қосықшы балалар қызлар минген арбаның алтақтасына мініп қосықтар айтқан.

Қосықшылардың айтатуғын қосығы қысқа шуұмақтардан тұрады. Қосықшылардың дөреткен намалары баксы, жырау намаларының қатарында музыка мәдениетіне өз жәрдемин тийгизген. Қосықшыларда айырым фигуралар аз болады. Қайбір шайырлау қосықшыларда болады. Олар қосық айтыу менен бірге халық қосықтары үлгісінде қосықтар жазған шайырларды ушыратыуға болады. Олар Жанабай палұан, Әүсәмурат шайыр, Избасар-булар қосық айтыу менен бірге қосық жазған, ал бірақ қысса кітабын оқымаған шайырлар.

Жанабай палұан (1883—1925). Жанабай палұан Қаратай ұлы Қарақалпақтардан шыққан ең атақты палұан болған. Ол қоңырағ арысының қабасан деген урыуынан. Оның өмір сүрген жері бұрынғы Жаңа базар деген мекен, қазіргі Кегейли районының әтірапы болады. Ол атақты Қосым палұанның ақлығы, Қосым палұан халқында халық аузында сақланған „Саған кимнің сөзі бар Қосым палұан, әкеннің екі қырлы пышағы бар“ деген нақыл сөзге шекем сақланған.

Халық легендасында: „Қосым палұанның әкесі ағаш ұстасы болған, оның ағаш жонатуғын жоңғысы екі жүзлі болған. Сол ағаш ұстаның ағаш жонатуғын жоңғысын Қосым палұанның пышағы деп, адамлар астартап айтқан екен“.

Жанабай күтә жарлы адам баласы болған. Ғарры шешесін асырау ұшын киси есегінде дийхан жүрген. Ол ұақытта қарақалпақтың сөйлеу тілінде дийхан деген сөздің мәнісін „жалшы“ мәнісінде ийе болған.

Жанабай палұан ең дәслеп Құдайберген дегенге дийхан болып есегінде жүреді. Оннан кейін Әбдімурат сары хәм Юсуп қазы дегенге дийхан жүреді. Ол сол дийхан болып жүргенінде кишигірім тойларда түреске түсе баслайды. Ол ержете келе атақты палұан дәрежесіне жетеді. Изине көп палұанды ертіп жүрген. Ол дуұтарды жақсы шертетуғын сазенде хәм қосық айтауғын талантқа ийе болған. Жанабай палұанның даңқы пүтін Хорезмге жайылады.

Жанабай қысқа қосықтар шығаратуғын шайыршышылық талантқа да ийе болады. Оның „Ақсүңгіл“

деген арнаулы қосығы кең таралған. Ол „Ақсүнгіл“ қосығының үлгиси мына төмендегіше:

Ақсүнгіл дейдилер сенің атыңды,
Қазаяқлы дерлер қаслы затыңды,
Алтынға қапайын айтқан гәпінді,
Мүбәрек жамалың көрдім, Ақсүнгіл.

Жаңабай палұанның қосықтары „Палұан қыз“, „Дәрибийкес“, „Бада қыз“, „Баққал“, „Жумамурат зергер“, „Қазы ийшан“, қ. т. болып есапланады. Ол „Жумамурат зергер“ деген қосығында халықты алдап, қақысын жеген Жумамурат деген зергер кisinin үстiнен күледi. Халық дәстүрінде халықтың қақысын жегенликтен зергердің қәбири бөлек болады. Халық аузында „Зергердің қойымшылығындай“ деген нақыл бар. Жаңабай халықты алдаған көп зергерлердің үәкили ретінде Жумамурат зергерге қосық жазған.

Жаңабай палұанның „Қазы ийшан“ деген қосығында ол Юсип қазының есигінде дийқан жүргендегі ауыр азабы сөз етіледі. Жаңабайдың бұл қосығы 1934-жылдан бастап қарақалпақ әдебиятының оқыу кітаптарына кірді.

Бұрында қарақалпақ байлары жердің тоңы кетпестен бұрын қатты жерді айдатып, дийқанларға азап-лар берген. Бұл жағдайлар Жаңабайдың қосығында былай сүретленеді:

Ақтубаның аққан суы ылайды,
Қазы ийшанға шатқан бизді кудайды,
Екі дийхан қосылысып жылайды,
Дийхан аштан өдер болды Қазы ийшан.

Аванда айдадым шаңлы арбаңды,
Сөскеде жеткердің суйық жармаңды...

Жаңабай палұанның бұл „Қазы ийшан“ қосығы өткендегі киси есигіндегі күн көріс ушын өз күшін жаллаған қарақалпақ жарлы балаларының шын қақы-қат өмирін көрсетеді. Жаңабай палұан халықтың сүйген палұаны, сазенде хәм қосықшысы болған.

Әуезмурат шайыр (1863-1938). Әуезмурат шайыр Қоңырат арысы қазаяқлы урыуының қырық садақ тий-ресинен болады. Хат, сауаты жоқ, жай дийқан болып, дийқаншылық пенен күн көрген адам. Ол жер егип жүріп, өзі қосық шығарып дауысқа салып, жырлап жүрген қосықшы. Оның тууған меканы Хожели менен

Гөне Үргенчтин арасындағы Қара терең хәм Куйрықлы деген жерлер болады.

Ол өмирикин сонғы жыллары Гөне Үргенч қалаында өткізген. Гөне Үргенч әгирапында үлкен жап-лар қазылғанда қазыўшылар арасында сол қазылған капалларға арнап қосық жазып, өзи соны қазыўшыларға оқып берип жүрген. Ол жас ўағында Қара терең, куйрықлыны жайлаған ўағында шығарған „Көк өгиз“ деген қосығы халық аўзында халық қосығы болып айтылып кеңнен тарап кеткен. Ол „Көк өгиз“ қосығының айырым қатарлары мынадай болып келеди:

Аўылдан тийедим шағырдың тисин,
Куйрықлыға барып оқыдым песин,
Көк өгиз бардың да, батпаққа турдың,
Шуў, десем, мойныңды артына бурдың,
Ашыўланып тап аўзына бир я урдым,
Кәлейма қайтарып турдым, көк өгиз.

Әуезмураг шайыр қалың жай қара пуқаранын ишинен шыққан күшли шайырдың бири болған. Бирақ бунның қосықлары жазылып алынса да, баспа сөзде дағазаланбады.

Избасар Фазылов (1908—1961). Избасар Фазылов карақалпақлардын Қарамойын урыўы, сабалақ тийресинен, оның туўылған жери хәзирги Тахтакөңир районы Батпақ өткел деген жер. Ол жаслай-ақ ата-анасынан жетим қалып, қой баққан. Сол қой бағып жүргенде қойына қасқыр шаўып, жас бала қасқырды қайтарыўға күши жетпей Кәллибек деген баярының бир қойы харам өледи. Бай харам өлген қойының ҳақысын қойшысынан талап етеди. Избасардың харам өлген қойға төлейтуғын ҳеш заты болмайды. Оннан кейин Избасарды қой бактырмай қуўып жибереди. Избасар хәркимнің есигинде жүрип күн кеширеди.

Совет власты орнағаннан кейин Избасар Шымбайдағы балалар үйине кирип тәрбия алып оннан кейин оқыў орындарына кирип, билим алып, күшли шайыр дәрежесине жетеди.

Избасардың қой бағып жүрген ўағында өзиниң ядынан шығарып айтқан қосығы пүткил қойшылардың айтатуғын қосық репертуары болып көпке тарап кетти. Избасардың бул „Қара қой“ деген қосығынан үзинди келтирейик:

Қылаўлы Қәллибек, қойың қара қой,
Есигинде мен бир жетим бала гоӣ,

Алған менен байымассан, тоймассан,
Керек болса жарты ҳақымды ала ғой.

Избасардың бұл қосығы—Октябрь революциясы алдындағы қарақалпақ шопандарының ҳақыйқат шын өмирі. Оның бұл қосығы тек Қарақалпақстанда ғана емес, 1935-жылы жазыушылар делегациясының қатарында Азербайжанға барғанда Избасар өзинин қойшы болып жүргендеги „Қара кой“ қосығын рабочийлар арасында өзинин саз дауысына салып оқып берип, бұл қосық Әзербайжан халқына да мәлим болды. Избасар Фазылов ел алдында жай қосықшы болып, совет заманында оқып сауат ашып, қарақалпақ совет әдебиятының ўәкили дәрежесине жетисги.

Биз жоқарыдағыдай қосық өтшеминде қосық шығаратуғын қайбир шайырлардың шығармаларынан мысаллар келтирдик. Шынында да бұл шайырлар айтыўға қолайлап өз шығармаларын дөреткен.

Дауыслап айтыў ушын шығарған әдебияттың қысқа қосық түри қосық деп аталады. Русша „песня“— дейди, бұл песня деген сөзге „қосық“ деген сөз туўра келеди. Қосық оқылмай, дауысқа салынып айтылады. Ҳәзирги бизин қолланып жүрген әдебият терминимиздеги қарақалпақ совет жазыушыларының шығарған поэтикалық шығармаларында қосық деп атап жүр. Ол бизинше дурыс емес. Ҳәзирги жазыушыларымыздың барлық шығармалары дауысқа салынып айтыла бермейди.

Тек халық шайырының ўәкиллери ғана бұрынғы традиция бойынша өз шығармаларын дауысқа салып оқыйды. Мине сонлықтан Ҳәзирги совет жазыушыларының поэтикалық шығармаларын қосық деп атаудың орнына басқа термин қолланыў дурыс болар еди. Жоқарыда аты аталған халық шайырларының шығарған дөретпелерининң шынында қосық деп аталуы өз ўақтында дурыс болған, себсеби олар тек ғана дауысқа салып айтылған.

Қарақалпақ қыссахан шайырлары аўыз әдебиятын дөретипши авторлардың бири. олар шын пухара халықтың ортасынан шыққан, халық өмирин үйренип, халықтың арзыў-әрманын жырлап, халыққа хызмет қылғаны ушын оларды халық шайырлары деп атайды, өйткени ол шайырларды халық таярлап берген.

VIII бөлім

ҚАРАҚАЛПАҚ СОВЕТ ФОЛЬКЛОРЫ

Уллы Октябрь революциясы пүткіл адамзат дүньясына жаңадан жол ашып, жаңа өмір, жаңа дүнья, жаңа заман дәретти.

Пүткіл адам баласының әсирлер бойынша әрман еткен теңлік заман туўды. Бундай теңлік заманды адамлар өзинин күн көрис өмір тиришилигинде сөз өнери арқалы ойға тоқып, әрман қылып, қыял арқалы теңлік заманды орнатып, шын демократияны орнатып пуқара халық өзін—өзи бийлеўди әрман қылған еди. Мине мийнеткеш пуқара халықтың ойлаған ойы менен кеўилиндеги әрманың Октябрь социалистлик революциясы иске асырды, пуқара халықтың тилеген тилеги менен мүддеси орынланды. Пуқара халық мәмлекет басына шығып, өзін—өзи бийледи, совет власты орнады, бул дүнья жүзинде ең биринши шын демократияны совет властын орнатыўға коммунистлер партиясы басшылық қылды. Бул коммунистлер партиясының басшысы көсемимиз В. И. Ленин еди.

Совет властының биринши күнлеринен ақ қарақалпақ халық жыршылары, жыраў менен баксылары, қыссахан менен шайырлары, халық қосық айтыўшылары советлик әдил ызамаңи, партиямыздың басшылық ролин, В. И. Ленинди жырлай баслады. Олардың дәреткен, советти жырлаған фольклоры өткендеги қосық үлгилери менен жырлана баслады. Халық жыршыларының жырлаған жыры, шығарған қосығы мийнеткеш халықтың көптен күткен әрманы еди. Ал халық қосықларының дәслепки дәрәй баслаған әпиўайы қатарлары көсемимиз Ленинди жырлаўдан басланған еди, ол қатарлар:

„Ленин бизиң атамыз,
Саясында жатамыз“,

— десе, оннан бери келе бурынғы халык дәстан-лары менен термелерин жырлап жүрген Курбанбай жырау партиямыздың басшылық ролин, Ленинниң образын мынадай қатар менен қобызға қосып жырлап берди:

Тәжибай ұлы Курбанбай
Деп атайды атымды,
Тауып айтқан сөзимди
Тыңлағанға ақылды,
Партияның басшысы
Уллы Ленин ақыллы..

Жана, әдил заманды дәретіңге басшылық еткен
В. И. Ленинниң шөлкемlestириушилик ролин, ол ба-
хыт дүньясының сағасын ашқан уллы Ленин деп, Есе-
мурағ жырау мынандай термелер менен жырлады.

Мәўжирип ақты дәрьямыз,
Сағасын Ленин ашқан соң,
Жағасы қалың ел болды,
Елмиіз қолхоз болғансон.

Қарақалпақ халық жыршыларының бири болған халық шайырлары совет властын, оның әдил ызамын партиямыздың басшылық ролин Ленинди жырлауға өзиниң шайырлық талантын жумсады. Соның ишинде Аббаз шайыр совет властының дәсленки күнлерин мынадай қатарлар менен тәриплеген.

Ленин баба болған ақыға шыңырау,
Үгітлерин керек бизлерге тыңлау.

— деп совет властының пукара халыққа берген тен-лигин былай деп қосық қылып жырлап, жыйылған көпке оқып берди:

Хәркимге ықтыяр берди дарқанды,
Жерсізге жер берди, урды арқанды.
Бурынғыдан қалай болды, жолдаслар,
Хүкметке сүйегели арқанды?

— деп уллы Октябрь революциясының тенлигин жыр-лап, совет фольклорың дәреге баслады. Қарақалпақ

совет фольклорының тийкаргы авторлары, совет фольклорын дөретиўшилер тийкарынан карақалпақ халық шайырлары болды. Олар өткендеги аўыз әдебиятының үлгиси менен қосық жазып, бай совет фольклорын дөретти. Олардың шығармаларындағы үлкен характерли нәрсе: өткен дәўир менен ҳазирги дәўирдин артықмашлығын көрсегнўлеп ибарат болды.

Бул халық шайырларының әдебиат—фольклор дөретиўинде өткендеги фольклордин үлгиси—тарийхый жыр, әдебиаттын мақтаў жанры, қосық жанры ҳәм дәстаншылық жанрын даўам қылыўдан ибарат болды. Карақалпақ халық шайырлары өзиниң шығарма дөретиў тәжирийбесин, өзиниң шайырлық талантын күнделикли партия менен хўкиметимиздин сиясатын иске асырыўдан, партиямыз бенен хўкиметимиздин қәўли-қарарларын орындаўға мийнеткешлерди шақырыўдан, оны кеңнен пропагандалаўдан ибарат болды.

Карақалпақ халық шайырлары карақалпақ совет фольклорының дөретиўшилери болғанлықтан, олардың ҳәр қайсысын, олардың барлық шығармаларын айырым фигура ретинде кейинде сөз етемиз.

Карақалпақ совет фольклорының авторлары өткендеги аўыз әдебиятының үлгиси менен ҳазирги дәўирди жырлаған, еки дәўирди көрген, қосық жазған көркем сөз бенен өнериниң усталары ҳазирги күнде халық шайыры деп аталады. Себеби бул талант ийелерин бизге халық таярлап берди. Совет дәўириндеги халық шайырлары—аўыз әдебиятының шеберлери карақалпақ халық жыршыларының топарына киреди. Ҳазирги карақалпақ халық шайырларының барлығы да еки заманда еки дәўирди көрген адамлар.

Ҳазирги халық шайырлары бурын әдебиатты өнер қылып, қосық жазып, қысса оқыған адамлар. Олар шын мийнеткеш халықтың ортасынан шыққан. Булар шайыршылық өнерин Уллы Октябрь Социалисттик революциясынан бурын баслаған.

Советлик дүзим халық шайырларының әрманын ҳәртәрепдеме иске асырды. Сонлықтан да бул талант ийелери, советтиң әдил нызамын, бахытлы заманды-жырлаўға өз талантларын жумсады. Өткендеги дәўирди өз көзи менен көргенликтен олар халықтың өткен өмирин бүгинги күни шайырлық сөзи арқалы бизге жеткереди. Еки дәўирди салыстырып, халыққа турмыс-

лык нәсиятын берди. Советлик дәүирдин артықмашлыгын көрсетти.

Совет властының биринши күнлеринен-ақ бул талант ийелери болған халық шайырларына ғамхорлық етиле баслады. Партия менен хұкметимиз олардың шығармаларын баспа сөзде дағазалаўға ғамхорлық етти. Шығармаларының баспа сөзде дағазалаңыўы олардың творчестволық жақтан өсиўине үлкен жәрдемин тийгизди.

Хәзирги заман халық шайырлары өзиниң дәслепки шығармаларын өткен әдилсиз заман менен хәзирги совет заманың салыстырыўдан баслады. Коммунистлер партиясының сиясагының туўры экенин, совет властының әдил ызамаң көзи менен көрип, өзиниң хәм қалың пухараның көптен күткен әрманын жазып, көпке жырлап берди. Бул жөнинде қарақалпақтың атақлы шайыры Мәжитов қарақалпақ халқының өткендеги өмирин „Тозған заман“ деген шығармасында:

Кызғанышлы болған екен,
Биздеп бұрын озған заман.
Бабаларға дүс қылыңты,
Сонындайын азған заман. деп сүүретлесе,

және шайыр С. Мәжитов еркинлик күсеген әрманын, мийнеткеш алықтың аяңышлы өмирин былай деп сөйлеп береді:

Бұрынғы халға карасак,
Не бир күнлер өтип кеткен.
Жарлы елдин соры кайнап,
Зәдри—заққым жутып кеткен.

Дүньяға неге келдик, деп,
Келип көп азап кәрдик, деп,
Қашан болар еркинлик, деп,
Болмай күтип—күтип кеткен.

Шайыр еки дәүирди салыстыра келип, қарақалпақ халқын хан бийлеп турған дәүирде қарақалпақ халқының кеширген өмирин, оның қыйын жағдайын және Коммунистлер партиясының алып берген теңлигин „Қарақалпақ“ атлы шығармасында төмендегише сүүретлейди:

Өткен дәл барма есиңде,
Не төрдің хаптар тусында,
Аталдың халықтың ишинде,
Еси жок аўан қарақалпақ,
Ханлардың дәуірінде саған,
Жетиппе еди сан қарақалпақ?.

Сол шығармада халықтың өткен өмирин сүүретлей келип, қарақалпақ халқының алған теңлигин былай көрсетеди:

Қара күнің батты сениң,
Абырайыңды жапты сениң,
Коммунистлер тапты сениң
Дәртіңе дәрман қарақалпақ.

Атақлы қарақалпақ шайыры Аяпберген Уллы Октябрь революциясын үлкен қуаныш пенен күтип алды. Ол қарақалпақ халқының алған теңлигин үлкен „Бола баслады“ деген тарийхый жырында жазып, мийнеткеш қалың нуқараға келген бахытты пафос пенен дауысқа салып оқып берди.

Аяпбергеннің „Бола баслады“ шығармасында совет заманы былай сүүретленди;

Заманымыз енди болды абадан,
Қәмбағалға раўбет жете баслады,
Октябрьге болды дүррият заман,
Кетти басымыздан қайғы-ғам, думан

Совет властының биринши күнлеринен-ақ гедей дийқанларға теңлик жегисип, бурын егиўге жери болмай, күн көриўде аўыр азаптар көрген жарлы бийшараларға совет заманында күн көриўге жеңил болғаны, совет ҳүкметинин оларға қылған ғамхорлығы Аббаз шайырдың „Жолдаслар“ атлы шығармасында бир шуўмақтың өзінде шеберлик пенен былай берилген:

Хәркимге ықтыяр берди дарқанды,
Жерсизге жер берли, урды арқанды,
Бурыптыдан қалай болдың, жолдаслар,
Хүкметке сүйсегли арқанды.

Совет заманында халық талантлары, халық жырышысы, халық шайырларының таланты өсиўине кең жоллар ашылды. Жоқарыда атлары көрсетилген шайыр-

дап баска да Қазақбай, Байәдил, Әуезмураг, Аразмед, Әбдиуаит, Сәңкибай, Халмураг, Қошқар, Сағынбай тағы да баска түрлі миллет үәкиллеринен шыққан қарақалпақстанлы халық шайырлары жаңа совет заманын мактап шығармалар дәретти.

Сейфулғабит Мәжитов (1865—1938). Қарақалпақ әдебияты тарийхында әдебиятқа үлкен үлес қосқан үлкен фигуранын бири Ол әдебият дәретийү майданында еки дәүирди басынан кеширген көркем сөз устасы. Ол халық шайыры сыпатында әдебият исин баслап, қазирги заман жазба әдебияты үәкили дәрежесине жетискен халық шайыры.

Сейфулғабит Мәжитов өзиниң шығармасын аўыз әдебиятының үлгиси менен баслады. Оның аўыз әдебиятының үлгиси менен жазылған толып атырған көп шығармаларынан мысал келтирейик:

Тутпақ керек бабалардың ақылын,
Атың сонға қалсын деген нақылын,
Сайлап тутын жигиттин де қасылын,
Бир үәдеден дөнбейтуғын мәрт жақсы.

(*„Мәрт жақсы“*)

Жигит болсаң халық исине так тур,
Аўыр жүкти өз мойныца арт жақсы,
Өресте мың қойды бир серке баслар,
Дәртин болса ер жылаўын тарт жақсы.

С. Мәжитовтың дәслепки қосықларының көпчилиги дидактикалық үлги менен жазылған, оның „Даў болмасын“ деген қосығы төмендегише болып келеди.

Қисниң үәжин сорап ал,
Сонғы жағы даў болмасын,
Көрмеген жерди аңлап бас,
Қурып қойған аў болмасын.

Адамды тап, басыңды қос,
Ойлан, өзінде болса ес,
Сегиз өлшеп, бир жола кес,
Изи өкинши, қаў болмасын,

Сейфулғабит Мәжитовтың миллети татар, атақлы қарақалпақ шайыры. Ол 1865-жылы Қазан губерниясы, Арша кантоны Өртем аўылында жарлы семьясында туўылады.

Әбдулракиптің Мәжит деген баласы отырған жерінде түрлі жетпеслік себеп болып, Сейфулғабит деген он жасар баласын изине ергіп, отырған мекенін тастап, Қазақстанның Ақ төбе деген жеріне көшіп келеді. Мәжит ол жерде Орынбордан Орға Азияға жүк тасыйтуғын кәрұанлардың жүк тасыйшылық хызметіне орналасады. Онда бираз турғаннан кейін кәрұанларға илесіп, Қарақалпақстанға көшіп келип, Таллық дәрьясының бойына орналасады.

Ол гезде Сейфулғабит он еки жасар бала еді. Баслауыш мектептерде оқып, бираз хат таныған. Сонлықтан әкеси Таллық волостының хат көширетуғын шакирти етип береді. Ол усы хызметти атқарып жүрип, карақалпақ халқының өмирин, ауыз әдебиятын жақсы үйренді. Атақлы Нурабылла жырау менен тығыз байланыста болған. С. Мәжитов Қоңырат қаласында Татарстаннан „Шора“ журналын алдырып оқып, оған қосықлар жазып турған.

Татар әдебияты аркалы рус классик әдебиятын оқып, оннан үлги алған, журнал аркалы Крыловтың шығармалары менен танысқан. Оннан үйренип, тымсаллар жазған. Бірақ оның тымсал қосықларының үлгилерин Крыловтан еркин аударма деседе болады:

Неге көп уйықлайсаң бийшара дийқан,
Көп уйықласаң нәубетли исин қалмайма.
Жаз кедди үстиңнен былтырғы өткен
Абырой барда уйқыңды ашсаң болмайма.

Атызда бийдайдың қаншап пискени,
Қармақ болып сынып, жерге түскени,
Доңыз жеп, қалғанын дауыл шашқаны,
Абырой барда уйқыңды ашсаң болмайма.

деп С. Мәжитов қарақалпақ дийқанларына қарата хакыйқат өмирин сүүретлеп береді хәм сүрен таслайды. Революциядан бурынғы жыллардағы қарақалпақ дийқанларының өмирин хәртәреплеме сүүретлейді.

С. Мәжитов өзиниң шайырлық өнерин қарақалпақ халық шайырларының үлгисин үйренип, халық шайырларының қосық үлгисинде шығармалар жазыудан баслап, жазба әдебияты дәрежесине көгереди.

Ол бурынғы халық шайырларына усап өз заманындағы шайырлар менен айтысып, әдебияттың айтыс

жанрында да қалем тербетеді. Міне сондықтан С. Мәжитов өзінің әдебиі творчествосының дәлелік дәуірінде қарақалпақ халық шайырлары сыпатында танылып, келе-келе жазба әдебиятының ирі үкілдері сыпатында қарақалпақ әдебияты тарихында үлкен фигура болып табылды.

С. Мәжитов қарақалпақ ишінде өз заманы үшін ең сауатлы хәм халықты сауатландыруға умтылған адамның бири болады. Басқа халықлардың жаңаша мектеп ашып, бала оқытудың жаңа усулларын билип, қарақалпақ арасында да усундай мектеп ашыу керек екенлігін сөз етип Нөкіс болысы Иният болысқа мектеп ашыу керек деп 1907-жылы сәлем хат арқалы арза қосық жазып жиберди.

Мәсләхәтым билан ол хал болмаға,
Ғәрип едди туурық жолға салмаға,
Орышадан тағы хисса алмаға,
Имжани жоқ бир қарарда турмаға.

Ұалаят ағасы Иният болыс,
Бир арзым бар пәзерине салмаға...

Сейфилғабит Мактымқулының хәм Күнхожаның шығармаларын жақсы үйренип, Әжинияз, Бердақ шайыр менен бирге болып, өз көзи менен көрген адам. Сол уақыттағы шайырлар үшін дәстүр болған шайырлық бенен айтысу үшін 1914-жылдары Шымбайдағы атақлы шайыр Қазы Мәуликке сәлем хатлар жазып, қосық арқалы жумбақлар берип айтысқан. Еки шайырдың бул айтысы қысаханлар тәрәпинен халық ортасында жырланып жүрди.

1925-жылы Орта Азия халықларының миллет шеғарасын белгиленгеннен кейин Орта Азия халықларының балаларын өз ана гилинде оқыту, оларға оқыу китаптарын дүзиу иси қолға алынды.

Қарақалпақ мектеплери үшін оқыу китабын жазу үшін С. Мәжитов Ташкент қаласына шақыртылады. Ол Ташкент қаласында 1925-жылы Қарақалпақ мектеплери үшін араб әлиппесинде „Әлиппе“ хәм „Егеделер сауаты“ деген еки сауат ашыу китабын бастырып шығарады. Оннан кейин әдебиаттың түрли жанрлары бойынша шығармалар дәретиу исине қатты киристи. Ол „Қопалы“ деген лақап пенен қосықлар жазды. 1927-

28-жыллары Төрткүл қаласында Областылық „Еркін Қарақалпақ“ газетасының жууаплы секретары ұазый-пасын атқарды. 1928-жылы үлкен әдебиат хрестоматиясын дүзди. Оған „Қарақалпақ әдебиатының жыйынтығы“ деген ат қойып, Төрткүлде бастырып шығарды. Мине сол жыллары „Ерназар ала көз“ деген үлкен, үш сериялы, үш күн дауамында қойылатуғын музыкалы драма жазды. Бул драма 1856 жылғы Ерназар қолдаулы басқарған халық көгерилисин анық сүүретлейтуғын драма еди. Бул драманы Әбдираман Өтепов „Таң нуры“ группасы тәрепипен сахнаға қойды. С. Мәжитов Ә. Өтеповтың драматург болып жетисиуінде устазлық етти.

С. Мәжитов бул драмасынан басқа да „Жигит болдық“, „Соңғы селтең“, „Айгүл хәм Тайман“, „Сабақ“, ал 1935 жылы „Бағдагүл“ пьесасын жазып, сахнаға қойды. Сол ұақыттағы драматургиямыздағы ең жоқарғы пьесаның бири болып есапланды. Сол драманың ишинен айырым персонажлардың образынан мысаллар келтирейик:

Сенсиз жасау мүмкин емес,
Кең жақан болды тар қолес,
Көз алдымда елес, елес,
Сүүретин түр толып тасып.

С. Мәжитовтың „Соңғы селтең“ пьесасы Қарақалпақстандағы граждандар урысына арналып жазылған пьеса еди. Ол өмириниң соңғы жыллары қарақалпақ халқының өткен өмиринен „Тазагүл“ („Қара жүреклер“) — деген пьеса жазып, баласы Рахим Мәжитовқа естелик ушын сыйлыққа берди хәм Рахим Мәжитовтың аты менен сахнаға қойылды. Пьесаның бас героины Тазагүлдің образы былай сүүретленеди.

Раўаж алды батыллықтың базары,
Ҥақлы базарынан сауда таппадым.

Ол балалар ушын жазған оқыу китапларын балалардың тили менен қосықлар жазып дүзди. Мысалы: „Эллипедеги“ „Мышық“ деген қосығы былай болып келеди:

Ҥәй, яранлар, хабар берин,
Бизден тарғыл мышық кетти.
Үш күннен берман көрнбей,
Несийбеси қайда жетти?

Бир күшигим-аты жоллы,
Бир мышыгым болды қоллы,
Екеу ойнап оңлы-соллы,
Қайсы бала алып кетти.

Ол жазған оқыу кітаптарында қарақалпақ балаларын оқып, билим алыуға шақырды.

Алдында туған турғанда,
Билим базарын курғанда,
Далбай былғап шақырғанда,
Ақ суңқардай илиуге кел.
Хәй жоралар, биз мындамыз,
Қосылайық оқыуға кел.

С. Мәжитов алған билиминди куры өзінде сақлама, елге хызмет қыл, елге билиминди тарат деп, жасларды үгитлейди.

Суңқар болып илгениңди,
Бил жаздырма көргениңди,
Мунда келип билгениңди,
Ел ишинде шашыуға кел.

С. Мәжитовтың дәслепки шығармаларының басым көпшилиги поэзия болды. Оның лирикалық, тәбийғатты сүүретлеген қосықлары көркем жазылды. Балалардың гүз басында, оқыу басланардағы тәбийғат былай сүүретленеди:

Ашық қауалы кешлери,
Кеуилге жаккан сеслери,
Жаздың сайраған қуслары
Кетти, жыллы жакка ушты.

Қуллы дөнген ағашларды,
Мағар қыстын сусты басты.
Казанның қырауы түсип,
Жапырақлары жерге түсип.

С. Мәжитовтың балалар ушын дүзген хрестоматиясында балаларға төрт мәўсимди қосық пенен түсиндиреди.

Төрт мәўсимни алды бәхәр,
Жан хәз етер бәхәр келсе.
Гия өнип көлге, шөлге,
Қуслар сайрап, қонар гүлге,
Дәрт енер муңды кеуилге,
Дауыслары сәхәр келсе.

С. Мәжитов қарақалпақ қызларына оқыў керек,
жаңа заман келди, тәрбия алыў керек деп оқып билим
алыуға шақырады.

Өткен дәуір артта қалды,
Таза бір дәуір көз алды,
Бір қайырли мийман келди,
Қарсы шық меҳмана, қызлар.

Бағда тезип замана ерип,
Сайран етип гүлди терип,
Билим менен зийнет берип,
Гаранып безене, қызлар.

С. Мәжитов „Еркин қарақалпақ“ газетасы редак-
циясында отырып, ауылдағы халық шайырлары менен
тығыз байланыста болады. Ол Нәўпирдеги Қазакбай
шайырға сәлем хат аркалы қосық жазып жибереди.

Жолды оңға бурып жибер,
Суўлар аксын сарқыраған,
Гүллер шықсын жарқыраған,
Қаршығадай ансыраған.
Пәнже салып бурип жибер,
Қазакбайжан дәртін болса,
Аяға кәдем ұрып жибер,
Әдебият майданы кең,
Нама атын түрип жибер,
Жағдайын айтып далаңың
Пайдасы үшін нұхаранып

Сейфулғабит Мәжитов 1924-жылы пүткил халық-
тын көсеми В. И Ленин қайтыс болғанда Ленинге ар-
нап қосық жазды. Оның бул қосығынан бирнеше
қатарлар келтирейик:

Төрезиге салсаң жақанның бәрін,
Жекке басым келген Ильяның улы.
Адамгерлік, еркиншилик жолында,
Толық баға берген Ильяның улы

Қай философ шығып, орнатты жолың,
Қайсы дана сөзді гәрипке қолың?
Владимир Ильич Ульянов (Ленин),
Бәршесінен өткен Ильяның улы.

Орын алып жақсінде хәр Ұсиятын.
Болар коммунизм деген мұрадың,
Тилде құрмет невен сөйленген атын,
Мәңгилекке қалған Ильяның улы.

Салған жолы өзи туұры, өзи кең,
Ғарипке кәсерге қолайлы теп тең,
Журт жайрады бийшарадан кетип муң.
Тилегин сол еди Ильяның улы.

С. Мәжитов прозада ески дәстанлар үлгиси менен „Сүйин хәм Сара“, „Кулмурат“ хәм „Он тоғыз“ атлы проза менен қосық аралас романдар жазған еди, бир-ак, бул романдар баспа сөзге шықпады, тек қолжазба ретинде оқылып жүрди. Мәжитов халық шайыры қатарынан өсип, атақлы қарақалпақ совет жазыушы болып қәлиплести. Оның қарақалпақ әдебияты тарихында тутқан орыны оғада үлкен.

Аялберген шайыр (1880—1936). Қарақалпақ халқының атақлы шайыры, қосықшы қыссаханы, халық жыршысы Аялберген Муұсаев өзиниң хош ҳауаз дауысы, қысса китабын оқығандағы шеберлиги бойынша халық жыршысы сыпатында көпке танылған, халықтың сүйген шайырларының бири болған сөз шебери.

Аялберген халық алдында қосық, қысса оқыуын жаслай—ақ баслаған. Ел гезип қосық айтыу, үлкен тойларда, келиншек түскен жерлерде бег ашар қосықларын айтыу, қысса оқып, той атқарыу оның кәсиби болған. Аялбергенге узақ жерлерден ат жиберип, шақыртып алып, тойларда қысса оқытқан. Бир тойдан еккинши тойларды атқарып, Аялбергенде көп ўақытларға дейин үйине келиуге мүмкиншилик болмайды екен.

Аялбергенниң әкеси Муұса жарлы, жекке қоллы адам болған. Ол балам ер жетсе өзиме жәрдемши болар аў—деп үмит қылса да, Аялберген ел аралап, үй хожалығына айланыса алмаған.

Аялберген өзиниң шайырлық өнерин Октябрь революциясынан көп бурын си төрт жасынан баслайды. Оның дәслепки қосығы „Суўшы бала“ деген шығармадан басланады. Еки жас өспирим баланы узақ жерге апарып тары егиу ушын бийикке қол серппе менен суў шығарып, жер суўғарыу ушын апарып таслайды. Бул аўыр мийнетке Аялберген шыдаса да, қасындағы бала шыдамай қашып кетеди. Аялберген соған қосық шығарады. Бул гәп Аялбергенниң өз аўзынан еситилди.

Аялбергенниң бул қосығы қосықшылар арқалы елге тарап кетеди.

Аяпберген өзи жасаған аўылда курбы — курдасларының сораўы бойынша гейбир адамлардың өмириндеги өмирге жат минезлерин, қылықтарын көрип, юмор хәм сатиралық шығармалар дәреге баслайды. Аяпбергеннің бул шығармалары басқа да қыссаханлар арқалы көпшиликке тарап отырады.

Аяпбергеннің шығармаларының көпшиликке, халыққа жаққанлығы сонша, Кутлымурат хәм оның баласы Жумамурат қусаған қыссаханлар оның қосықтарын халық алдында зуўлатып оқып бериўди кәсип қылып жүрген. Олар Аяпбергеннің шығармасын зуўлатып оқыў арқалы „Зуўлабий“ деген атаққа ийе болған.

Аяпберген жаслай аўыллық мектепте оқып хат таңыған. Көп балалардың ишинде әдебиятқа бейим зейинли бала болып, ол шығыс әдебияты классиклериниң шығармаларын оқып, өзиниң ой—өрисин арттырады.

Ол дәслеп қысса оқыўды кәсип қылады. Қысса оқыўды кәсип қылғаны соншелли „Санаўбер“, „Зейнел Әрси“, „Хүрли—Запыран“, қыссаларын көп заманлар оқыў арқалы олар оған яд болып қалады. Қыссаның ишин ашпай оның сыртына карап, қолына кесе алып, кесе менен бетин желлип, қыссаның басынан баслап аяғына дейин ядтан айтады екен. Аяпберген қысса оқығанда оның тыңлаўшылары жалықпаған, оның даўысы қоңыраўдай сымдырлап, қыссахан намаларын гүрли толқынға ырғаққа салып, түрлендирип айтқанда оның толын атырған тыңлаўшылары силтидей тынып, Аяпбергенге кулақ асқан.

Аяпбергеннің қыссаханлық хәм шайырлық қылған дәуиринде өзи менен зәңгилес, кәлемлес хәм аўыллас әдебияты сүйген, әдебият дәретинде ойласатуғын әдебиятшылар көп еди. Олардан қазақ шайырлары Сәңкибай хәм Сағымбай, атақлы шайыр С. Мәжитов, жаслардан Әбдираман Өтепов, аўыл мұғаллимлериниң ишинен азмаз қосық жазып жүрген Жақсымурат Балжанов, Байадил усаған шайырлар Аяпбергенниң кәлемлес жолдаслары еди.

Мине сол шайырлардың хәм жазыўшылардың Аяпбергенге соңғы ўақытта заманды жырлап өткир қосық жазыўға жәрдеми тийди. Аяпберген талапты арқалы көп шайырлардың алдыңғы қатарында болды.

Аяпберген халықлар дослығын сүйген шайыр. Ол өзи менен заманлас қазақ шайыры Сәңкибайға арнап

қосық жазады. Аяпбергенди көрген, оның қосық оқыу техникасын үйренген Аяпбергеннің қосықтарына еліктеп, Аяпбергеннің қысса напасы менен қосық айтыушылардың үәкиллерин Мойнақ, Қоңырат, Шоманай әтираптарында хәзирде ушыратыуға болады. Аяпберген Қарақалпақстанда совет власты орнаудан—ақ өз талантын халықтың әрман қылған тилегин жырлауға жумсады. Аяпберген дәслепки уақытлары өзинин жасаған аұылының өмир картинасын жазыл жүрген болса, совет властының биринши күнлеринен баслап, жаңа заман темасында қосық жаза баслады. Соның менен қатар советлик курылыс ислерине актив катнасты.

Ол аұылдағы сауатлы адамлардың бири сыпатында Соркөл волостының атқарыу комитетинин жууанлы секретары хызметин атқарды. Сонынан колхозласыу дәуиринде өз аұылынан колхоз шөлкемлестирю ишине катнасты. Колхозының атын, „Шөлкем“ койып, оған өзи ағза болды.

Аяпберген өзинен бұрынғы өткен карақалпақ халық шайырларының шығармаларын жақсы үйренди, олардың әдебиат жанрларын дауам қылды. Аяпберген шығармаларынан айтыс, тарийхий, жыр, мақтау, юморлық шығармаларды көриуге болады. Аяпбергеннин мақтау жанрында карақалпақ халқының мекан еткен жерин мынадай қатарлар менен мақтайды:

Аржақ-бержак болып, еки сан болған,
Бөлм, бөлм еллер карақалпақта.
Үйрек ушып, гәнкылдасып ғаз қонған,
Айдын, айдын көллер карақалпақта.

Шаруалары көшип атау жайлаған,
Бийе сауып, қатар кулын байлаған,
Қулап, кийиклери секирип ойнаған,
Қыа, қыа шөллер карақалпақта.

Өткендеги халық шайырларының мақтау жанрларының үлгиси менен сулыуларды мақтау Аяпберген шығармасында да ушырасып оғырады. Ол көп қызларға арнап қосықлар жазған. Ол қосықтарының ишиндеги ең көркеми „Гүлхәсел“ деген қызға арнап жазған қосығы болады. Оның қызды мақтаған қосықтарының үлгиси мынадай болып келеди:

Кызлары бар кыя-кыя қаслары,
Ийин жабар өрм-өрм шаптары.
Шашбаўында гәўҳар ҳасыл таслары,
Перийзаттай қызлар карақалпақтады.

Аяпберген ески өзбек тилиндеги әдебиат китапларын көп оқығандығы себепли сол дәўирдеги дәстүр болған сөз ақырындағы „ды“ „дур“ „миш“ усаған қосымталарды қосықларында қалдырмай жазған. Яғный өзбек әдебиат классиклериниң тәсири Аяпбергенде күшли болған.

Аяпбергенниң көп шығармаларын соңғы ўақытлары айрым баспаға таярлаўшылар оның қосық ырғағын бузып, даўысқа салып оқыўға болмайтуғын дәрежеге дейин жеткерген.

Аяпбергенниң „Бола баслады“ шығармасы тарийхий жыр жанрына жатады.

Тарийх бир мың үш жүз отыз ушинде,
Заман ҳәр тәрепке дөкс баслады.

деп ол 1914—жылғы пүткил дүньялық империалистлик урыстың басланыўына ҳәм 1916 жылғы карақалпақлардан қара жұмысқа—мәрдиқарға адамлар алынғанын, оннан кейин Карақалпақстанда совет властының дәслепки дәўирин тарийхий жыр қылып сөйлеп береді.

Аяпбергенниң бул тарийхий жыры карақалпақ халқының басынан өткен шын ҳақыйқат өмириниңк артинасы ҳәм соның менен берге халықтың көптен күткен әрманы күшли қатарлар менен сөйленген.

Журт жылатқан залым патша жоқ болды,
Салғырт салып, пухараны жеп болды.
Заманында урыс жәнжел көп болды,
Оннан соң ҳүррият бола баслады.

деп шайыр, өткендеги халық өмирин сүўретлей келип, мийнеткеш халыққа уллы Октябрьдиң қуяшы түсип, карақалпақ халқының алған теңлигин, елиниң азатлыққа жеткенин былайынша деп сөйлеп береді:

Октябрьде болды ҳүррият заман,
Кетти басымыздан қайғы ҳәм думан,
Заманымыз енди боладә абадан.
Кәмбағалға нәўбет жете баслады.

Ол совет властынын дәслепки күнлери партиямыздын халықты басқарып шөлкемлестиріу іслерин, мәжиліслер ашып үгіт—нәсійхат іслерин жүргизиулерин мынадай қатарлар менен сүўретлейди:

Келди айланып мийнеткештин нәўбети,
Бирлік пенен мәжиліс ашқан сұхбети.

Аяпберген шығыс әдебият классиклерин оқыған, өз заманы үшін „көзи ашық“ саўатлы адамлардын бири. Ол қарақалпақлардын өткендеги атақлы шайырларының шығармаларын жақсы билген. Олардын қосық үлгисинен пайдаланып, олардын традициясын даўам қылған шайыр.

Аяпберген Қарақалпақстанның узақ аўылында өмир сүрсе де, халықлар көсеми Уллы Ленини совет властын шөлкемлестиріуши, оның негизин салыушы сыпатында танып, Ленин ҳаққында өлмес „Ленин“ шығармасын дөретти. Ол өзиниң билгенинше уллы Лениниң образын былайынша сүўретлейди:

Әлиу етин, жолдаслар, болса кәтеси,
Дүньяға бир келди өзи Лениниң,
Ленин еди мийнеткештин атасы,
Көзге сүрме басқан изи Лениниң.

Мәжиліс курды, халық инанды сөзине,
Мийнеткешлер ерин шықты пзине,
Таза жол шығарып дүнья жүзинс,
Байларға оқ атты өзи Лениниң.

Жуўмақлай келе Аяпберген шайырды еки заманды көрген, өткендеги халық шайырларының традициясын даўам еттирiуши, айтыс, тарийхий жыр, мақтау жаурлары менен шығарма дөретиуши, аўылдағы турмысгы әлиуайы жай тил менен көп ғана юморлық шығармалар дөретиуши, соңғы ўақытлары өзиниң шайырлық талантын советги жырлауға, жаңа заманды мақтауға жумсаушы совет фольклорын баслаушылардын бири, бурын қыссахан, оннан кейин шайыр сыпатында танылған.

Оның дөреткен сөз қазналары мектеп оқыу китапларына сабақ болып кирип оқытылады, әдебият изертлеушилердин мийнетлеринде көптен бери аты аталып киятыр. Аяпберген Муўсаевгың шығармалары рус,

өзбек тилдеріне аударылыу арқалы да союзлық масштабқа белгилі болды.

Аяпберген қарақалпақ халқының ҳақыйқат халық шайыры.

Аббаз шайыр (1898-1970). Аббаз шайыр Дабыл улы қарақалпақ халқының ең түпкіріндегі пухара адамдардың ортасынан шыққан ең атақлы халық шайырларының бири. Қарақалпақ халқының өмирин жақсы билген шайыр. Мине сонлықтан оның қосықларының ҳәр қатары халық өмириннің картинасы болып, салмақлы мәниске ийе, көркем болып келеди.

Аббаздың атасы жаслай өлип, анасы менен қалады. Хожалық мойнына түсип, ол жасынан орақ орып, күнликшилик қылады. Жас уақтында Аббаз Тахтакөпирде Айымбет ийшанның медресесине кирип оқыл, азлап билим алады. Бирақ жоқшылықтың салдарынан дауамлай алмай медресесин таслап кетип, Аббаздың бул ауыр күнлери оның шығармаларында „қысқа жип гүрмеуге келмеди сирә“ деген қатарлар арқалы бериледи, оның „Билимлен“ деген қосығында:

Талай күнлер өтті менин басымнан,
Атам өлип қалып едим жасымнан,
Анам гөрип бир айрылмай қасыман,
Бәрха манлайымнан сыйналы жүрди.

Аббаз талап ізлеп Қарақалпақстан бойынша бармаған жери болмады, Қолына бел алып, қазыуға жалланды. Қолына орақ алып, анасы менен бирге басқалардың „ақ егинин“ орды. Талап ізлеп Араг балықшыларының арасына барып, балықшыларға да жалланды. Қара таудан жаяу өтип, Төрткүл, Шорахан этирапына барып та қиси есигинде дийқан жүрди. Аббаздың қиси есигинде дийқан жүриуи оның „Өткен заман“ шығармасында былай деп сөйленеди:

Нешше адамға дийқан жүрдим,
Зорлық зомбылықты көрдим.
Тауық шақырғанда турадым,
Умытпастай бир дәрт болды.

Аббаз шайыр өзинен бурынғы сауатлы Қоразбек, Әжинияз шайырлар қусаған адамдардың өткен ислерине еликлемекши болады. Қазақ даласына барыуды,

сөйтип ол жақта мектеп молла болыўды тилейди. Өйткени Қоразбек шайырдың Гүрген дәрьясы бойына барып түркменлер арасында бала оқытып, ел гезип қайтқаны туўралы әнгимелерди Аббаз бирнеше мәртебе қызғын тыңлаған еди. Соңдай-ақ Әжинияз шайырдың қазақ қызы шайыр Меңеш пенен айтысқанлары тәсир етегуғын еди.

Сөйтип Аббаз 1919-жылы 21 жасында Сырымбет тәўип, молла Мәтеке, молла Әлибек қусаған тоғыз моллаға ағ қошшы болып ерип, Қазалыға қарай ешекке минип жол тартады. Бул моллалар „ол жақта тайын дүнья бар“ деп Аббазды қызықтырады. Булар Қазақстанға барса, ескі мектептің орнына жаңа мектелер ашылып буларға жұмыс табылмайды.

Олар жол жүргенде көл азаптар көргенін, Қуған дәрьясынан өтип, ал Сыр дәрьядан өтпўге дарғаға төлеўге ақша болмай моллалардың тарыққанын Аббаз шайыр өзиниң „Қырға шыққан тоғыз молла“ деген шығармасында жазады. Ол бул „Қырға шыққан тоғыз молла“ деген қосығының әўелги қатарларын „Сәнеўбер“ қыссасының қатарларынан баслайды.

Мен нәйлейин нәзик қылым байланды,
Яр жамалын көрмес болдым, нәйлейин,
Бизлер жүрген бағдып аўзы байланды,
Яр жамалын көрмес болдым, нәйлейин.

Онан кейин өзиниң ядынан шығарған қосықларды даўам қылып жазады, ол өзиниң тәғдирин мынадай қатарлар менен көрсетеди.

Кеўилім дар болды, түстим кәпеске,
Тасладым өзимди бәлентке-пәске.
Байладым өзимди ҳәрмүшкил иске...
Жазып шығарайын иште ҳәўиримди,
Жигирма бир жасқа келген дәўиримди.
Атаиың дәўлети баста болмаса,
Сапырып өткермек иси аўырды.

деп Аббаз не қыларын билмей дағдырады. Аббаз бул сапарында өзи менен жолдас болған адамлар туўралы, жол жүрип көрген билгенлери туўралы мағлыұматлар береді. Өзиниң жолдасларының атларын атап, олардың турмыс жағдайларын күлдирги сөз иретинде былай деп сүүретлеп береді:

Сол күн барып жаттық Жаңа дәрьяға,
Жүріп жете алмадық қазақ шаруаға,
Жаңа дәрья ата-баба жери екен,
Куран оқып жаттық ата-бабаға.

Мәтеке, Сырымбет, молла Әлибек,
Көп шыққан адамсыз дүзде не керек,
Аталар басынан өткенін айттың,
Болармекен тақан менен пән шөрек.

Бұлар ұзақ жүріп ауқатын түйесіп, аш-әптада болады, миніп шыққан ешегине беретұғын „ешек-жемін“ жеуге мәжбүр болады. Аббаз бұл жағдайды былай деп жазады:

Көрген билгенімди хатқа жазаты,
Енді шықсақ құртлар бизди Қазалы,
Басынан кешпеген адам не билсин,
Қалқа салған ешек жеми мазалы.

Олардың жарлылығы соншелли, тоғыз молланың ортасында суу ишетуғын кесеси болмайды. Сырымбет моллада бір ғана кесе болған. Ол да сынып қалады.

Аман сау дәрьядан өтпін болған соң,
Сырымбет молланың кесеси сынды,—дейді Аббаз.

Аббаз бұл талапты қойып, аш-әптада елге қайтып келеді. Сөйтіп өзінің бұрынғы күнликшилик хәм қысса оқыу талабына кириседи. Аббаз шайыр өзінің шайыршылық хөнерин қысса оқыудан баслаған.

„Күнликшилик талағқа қосымша талап регинде енді көдирең кендирлерди орып, жыйнап, кендирден қабық шығардым. Ол дәуірде халыққа кендирдин қабығы арқан етпү ушын керек еди. 25 түйдек қабықты сол Кууаныш жарма бойынан Чимбайдың базарына пияда арқалап келди. Чимбайдың қаласында китап дүканын ашып тұрған Қазы Мәулик деген кисиден бир дана „Ғәрип ашық“ қыссасын сатып алдым.

Ол уақытта пулға китап табыу қыйын еди. Шайыр Қазы Мәулик мениң әдебиат китабын оқыуға ықласымның бар екенін сездиме, яки маған жәрдем қылғысы келдиме, я болмаса мениң басқа ақшамның жоғын билдиме маған „Ғәрип ашық“ қыссасын жыйырма тыйыныма арзан бақа менен берди. Бұл мениң үлкен кууанышым болды.“

Аббаз шайыр ел ишинде қысса оқып қәрежет топ-лап, тапқан ақшасына енди емин-еркин китаптар сатып ала баслайды. Әсиресе қыссаханаларға ири репертуар берип отырған Қазы Мәулик пенен жақыннан таныс болады. Оның шығармаларын көширип алады. Аббаздың оқыған қыссаларының ишинде Орта Азия халықтары ушын ортақ болған чағатай тилиндеги қысса китаптары менен хәм қазақ тилиндеги „Қыз жиілек“ қыссалары болған.

Аббаз шайыр ең дәслеп қыссаны оқыу техникасын хешқандай устаздан үйренген емес. Ол соң қыссаханлық хәнеринен аты шыққан Қәуендер балаға шәкирт болып изине ереди. Қәуендердің қасында Қазақбай, Балтабай қусаған басқа да қыссақанлар болады.

Қәуендердің шәкиртлеринин ишинде Аббаз өзиниң хош дауысы менен басқалардан артық болады. Қыссаханлар топарласып той-мерекелерге барғанда, қыссаханлар гезек пенен қысса оқығанда, тамашагөйлер Аббаздың оқыуын көбирек талап қылатуғын болған.

Аббаз Қәуендерден қысса оқыудың толық техникасын үйренип алып, өз алдына жүрип қысса оқыу иси-не кириседи. Аббаз шайыр қысса китаптарын оқып жүрип, өз ядынан қосық жазса да, ол жаңа заманды бирден түсинип кете алмады.

Октябрь революциясы алдындағы Қарақалпақстандағы узаққа созылған жауғершилик, ашлық, қымбатшылық, тырыспай эпидемиясы, алағатшылық заман, қағаз ақшалардың хәртүрли болуы усындай алай-түлей заман Аббазды дағдыртады.

Аббаз Қарақалпақстанда совет власты орнағаннан кейин жаңа заманға түсине баслады. Оның дәслепки шығармасы „Жолдаслар“ деген қосықтан басланады. Совет властының дәслепки күнлеринде советтиң әхмийети түсиндириуге шыққан партия—совет басшылары аўылларда мәжилис ашып, өзинин сиясий сөзин „Жолдаслар“ деп баслаған. Бурынғы урыўлық қатнастағы „ағайинлер“, „халайық“, „жәмәэт“ деген сөздин орнына жаңа мазмундағы „жолдаслар“ деген жаңа сөз Аббаз ушын жаңалық болып көрингенликтен, ол өзинин дәслепки совет заманына арнаған қосығын „Жолдаслар“ деп баслаған.

Аббаздың бул шығармасы эпийайы болуыны қарамастан терең идеялылығы менен жоқары бақаланды.

Сол 20-жыллардағы ауыл хожалығының, дийханшылық ислерин жолга қойыу ҳадал мийнет ислеу, жаңа совет властына жәрдем егиуге ҳәммеси шақырыушы қосық болады.

Қосықта автор суусыз, жерсиз адамларға жер берип, жарлы-жақыбайлардын маңлайынан сыйпаған совет властын мақтап, оның даңқын жоқары көтереди. Аббаз бул қосығында халықлар көсеми уллы Ленинниң атын, даңқын былай деп сүүретлейди:

Ленин деп айтады ҳүкимет басы,
Карл Маркс дейди онын устасы,
Айырплан, автомобиль – арбасы,
Алысынды жақын етти жолдаслар.

Аббаз шайыр бул шығармасы арқалы класс душпанлары менен гүресууге халықты үгитлейди:

Ҳүкиметтин көзи қаллап, бадырак,
Жамай жауы болса табылар соран.
Мойны жуған бай, ийшвилар қалмасын,
Хәр ауылдан ізлең тум-тустап қарап.

Мийнегкешлерге ғалаба мийнет қылын, ҳүкиметтин берген жериңе төгин төгин, мол зүрәәтли етип, оннан пайдаланып, елимизге пахта егип берип, мәмлекетке пахта керек, деген үгит-нәсийхат сөзлери Аббазды усы қосығында жаңлап еситиледи.

Зая қылмаң ғауашасын, гөрегин,
Билесен бе ҳүкиметке керегин.
Аз болса да пулын бермей алмайлы,
Аларсаң барым деп қадақ шерегин.

1928—1929-жыллары ауыл хожалығын ғалаба колхозластыруу дәуиринде Аббаз шайыр да өзиниң өткир сөзи менен мийнеткеш халықты колхоз, артель болыуға шақырды. Бул ҳүрмеги иске Аббаз да ат салысты.

Сөз айтаман мен дийқанға,
Еситкенлер қалмаң таңға,
Гелей, бадрақ гражданға,
Артель болып уйымласын.

Ол ўақыттағы дийқанларда жер егиуге техникасының төмея екенлиги, дийқанлар барынша биригип, мий-

нет қылыўдың кереклигин төмендеги қатарлар менен түсиндиреди:

Терис пикир курсың енди,
Есит артель бөл дегенди,
Кимде пазна, кимде сүнде,
Артель болып уйымласың,

Кимде өгіз, кимде сыйыр,
Кимде арба, кимде шығыр,
Қорға салып уйымласың.

Аббаз қарақалпақ совет фольклорының баслаушыларының бири болды. Ол атақлы халық шайыры сыпағында 1939-жылы Қарақалпақстан жазушылар союзының екінші съезинде делегат болып қатнасуға шақырылды.

Еки дәуірди көрген, еки дәуір гүясы Аббаз шайыр тарихый жыр үлгисинде көп шығармалар дәретти. Өзиниң жазған тарихый жырларын өмиринип ақырына дейин халық алдында дауысқа салып оқып жүрди. Аббаз шайырдың қарақалпақ халық жыршыларының өткендеги өмири жана замандағы жырау бақсылардың жаңарған өмири оның соңғы жыллары жазған „Қайғысыз жасады халық абадан“ „Сүүенли каналы“ шығармасында және қайталанады:

Ленин көсем патшалықты жыққан соң,
Октябрьдин тапы бизге атқан соң,
Досларым күшейип душпан пнткен соң,
Қайғысыз жасады халқым абадан.

Шайыр Қарақалпақстанның 20 жыллығы хәм 25 жыллық тойларына арнап жазған шығармалары тарихый жыр жанры менен жазылып, бул еки шығармасында қарақалпақ халқының басынан өткен бұрынғы замандағы ауыр ауқалы тарихый сөз етилип, хәзир қарақалпақ халқына коммунистлик партияның басшылығы менен алып берилген теңлиги хәм советлик дәуірдеги Қарақалпақстанның социалистлик мәдениятының өсип баратырғанын атма-аг көрсетеди. Аббаз шайырдың булардан басқа да „Әмиў дәрья“, „Тақияташ“, „Ақ бөгет“ шығармалары тарихый жыр үлгисинде жазылған.

Аббаздың көп ғана көлемлі шығармаларының басым көпшілігі тарихый мәніске иіе болып отырады. Міне сондықтан Аббаз шайыр өткендегі халық шайырларының дөреткен тарихый жыр жанрын дауам етіуші хәм ол тарихый жыр жанрына жаңа мазмун беріп шығарма дөрете билген атақлы шайырлардың бири.

Аббаз шайыр да өткендегі шайырлардың дөреткен әдебияттағы мақтау жанрында да қосықлар жазып бере билди. Оның дөреткен шығармалары өткендегі шайырлардың шығармаларынан принципі айрылып турады. Ол бұрынғы шайырлардай сулулардың сулулығын мақтау менен ғана шекленбейди, сулулардың сулулығын, бүгінгі өмірі менен, социалистік қурылыстағы мийнети менен байлашыстырып сүретлейди.

Бұл шайырдың новаторлығы болып есапланады. Ол совет қызларын мақтағанда оның шығармасының мазмуны бүгінгі талапқа сәйкес келип отырады. Аббаз шайырдың мақтау жанры менен жазған шығармалары „Шәугүл“, „Оразгүл“, „Қыз бенен келиншек“, „Бес қыз“, „Ақсүйрик“, „Бийбисәнем“, „Мийрихан“, „Әмийна“ тағы басқалар.

Қолына кетпен алып пахта отаған мийнет адамы— Шәугүлди былай деп тәрийиплейди.

Жыйналған атызға бир пеше қызлар,
Қызларды үгітлеп, жүз әлұан назлар,
Урғанда кетпенди гәўқарға месер,
Ис питкермей тынары жоқ Шәугүлдин.

Колхоз атызында ҳадал мийнет қылған көп қызлардың ишинде ҳәзиргі заман мийнет адамларының өмірін Аббаз шайыр „Оразгүл“ деген мақтау қосығында мынадай қатарлар менен береді:

Жигитлер, бир қызды тәрийп етейин,
Жемисли ағаштай қәдди бойлары,
Халық ушын тууылған, айғнай қәйтеин,
Көпке жигымталлы дийдар жамалы.

Ауыл хожалығында искер атанып,
Атызға барғанда кетпенин алып,
Қапталынан өткен ұақта жең салып,
Епкини сәўирдин ескен самалы.

Уллы Ұатандарлық урыс дәуірінде шайыр үлкен күш жумсап, көп шығармалар дөретті. Колхоз ағыздарындағы хаял-қызлардың еткен қадал мийнети қаққында, сол арқалы фронтқа берілген жәрдем қаққында мақтау, үгіт-нәсіят шығармалар жазды. Бул шығармаларында аңыз әдебияттың мақтау жанрын шебер пайдалана билди. Ол „Қыз бенен келиншек“ атлы қосығында:

Питпей де қалмайды барлық әрманын,
Табылмай қалмайды дәртке дәрманын,
Фронтқа жиберген сүйген арысланын,
Қәдін бойларына лалазар болар.

Қарақалпақ халқының келин қызлары,
Қызыл армияның сәрби қазлары,
Мұхаббат досықтың нағыз қарлары,
Қәдін бойларыңыз лалазар болар.—деп көрсетті.

Фронттан жеңіс пенен қайтқан жауыпторге арнап жазған „Көрисейік, қолыңды бер“ деген шығармасында совет халқының Ұатандарлық урыстағы жеңіс қуғаншынын шайыр мынадай мақтаулар менен сүйретлейди.

Қуслар қарсы алып тұр, қуу менен газлар,
Қуудан қыз дауысындай шыққан қауазлар,
Үркер менен шолпан, барлық жұлдызлар,
Аспанда ай қуғаншын тұр көз бенен.

Аббаз шайырдың қызларды мақтаған қосықлары Уллы Ұатан урысы дәуірінде оның творчествосынан кең орын алған болса, Уллы Ұатандарлық урыстан кейінги халқтың тынышлық дәуіри, пидәкерлік пенен халық хожалығын қайта тиклеуге өткен дәуірінде мақтау қосықларын көптеп дөретті. „Мийрихан“, „Бийбисәнем“ қосықларында колхоз атызларындағы ислеп жүрген үлгіли қызлардың образын береді.

Сом полаттан жаратылған билеги,
Коммунизм қурыу мәксет, тилеги,
Шадланын шауқилдеп соғар жүреги,
Иске кирискенде Бийбисәнемнің,

Айтыулы ардақлы Ұатанның қызы,
Партияның илгир нағыз он көзи,
Жарысқа шақырған бір аңыз сөзи,
Мың түменге арлап Бийбисәнемнің,

Аббаз шайыр Қарақалпақстанның ұзақ түпкірінде өмір сүрген болса да, 1939-жыллардан бастап Ташкент, Москва қалаларына саяхат жасап, совет халқының пидәкерлік мийнет пенен дәреткен мәдениетте өз көзі көріп, оған шексіз кууанған еди. Бул нәрсе оның шығармасының буннан да былай рауажланыуына үлкен себепши болды. Аббаз шайыр қарақалпақлардың өткендеги мәдениетсызлық өмирине ренжийди. Бул Аббаздың „Мүзейде“ қосығында анық көрсетилген.

Көп аядым налан ата-бабаны,
Ылашығын жалқап салы сабаны,
Тап қырманы жаңа алып болгандай.
Дийўалға сүйепти ағаш жабаны.

Бел хәм кетпен, шотлар менен баатаны
Ески турмыс-тыштабанның ұлтаны,
Жети насырым бири қалмай төгилди,
Көзим көріп, тақан салған қалғаны

Мине, усы жыллардан бастап Аббаз халқымыздың алдында турған түрли сиясий компанияларға, егис мапазларына, социалисттик жарысқа арнап шығармалар дәретип, күнделик өмирге актив қатнасып отырды.

Аббаз шайыр Москваға барып Ленин Мавзолейин көріп „Мавзолей“ деген лирикалық қосық жазды. Аббаз бул шығармасында қарақалпақ усаған мәдениеттан артта қалған халықларға алып берген теңлік туўралы хәм халықлар көсеми Ленин туўралы былай дейди:

Туркыңды көргенде тасты дарманым,
Тириңде көрмедим жалғыз әрманым.
Уйқыда жатыр деп етти гүманым,
Мавзолейге кирген ўақта, көсемим.

Қараңғыдан ағырып ең таңымды,
Алып едим куусырылған жағымды.
Мүмкин болса берер едим жанымды,
Азатлыққа алып шыққан көсемим.

Аббаз Москваны көріп, оның қабат-қабат салынған жайларын, мәдениеттең түрли тараўларын көріп, оған таң қалып, Қарақалпақстанға келип, өзіннің көргенбилгенни халық алдына шығып Москваны тәриптеп, қосық етип жырлап берди:

Ортасынла жатыр көсем,
Ленин тири. өлди, десем,
Жатыр екен барыт көрсем,
Өлген жок деп билип келдим,

Кулак салып жан досларым,
Москваны көрүп келдим.
Еситсеңиз, яр досларым,
Көрүп мийрим канып келдим.

Мине усы жыллардан басып Аббаз шайырдын әдебиет дәретиўшилиги иси хәўиж алды, халық шайыры деген хұрметли атаққа ийе болды. Оның шығармалары өмирдин хәр тәренин қамтып, шығармаларының тематикасы кеңейди.

Аббаздың шығармаларында халық шығармаларына тән болған юмор хәм сагира темасына жазылған шығармаларды көплен ушыратыўға болады. Ол жалқаўларды хәм колхозды басқара алмаған айырым колхоз басшыларын аямай критикалады.

„Баҳадыр“ дәстаны. Қарақалпақ совет әдебиятының ақсақалы Аббаз шайыр дәстаншылық жанрының үлгисин бойынша дәстан дәретип, әдебиетқа үлкен үлес қосты. Дәстан тарийхий жыр, муң-шер жырлары, жоқлаў, терме, мақтаў хәм нақыл, мақаллардың бай дидактикалық түрлерин ишине қамтып, шеберлик пенен жазылған. Демек, шайыр аўыз әдебиятының байлығын узақ жыллар үйренип, өз әдебиятының байлығын өз шығармасына қоса билген.

Шайыр аўыз әдебиятының жокарыда айтылған жанрларын толығы менен пайдаланып, өткендеги халық шайырларының әдебиет традициясын даўам қылыў менен шекленбей, хәзирги жазыў әдебиятына тән болған шығарма дәретиў дәрежесине жетисти. Ол бурын өзиниң ойын өзи сөйлесе, ал оның соңғы шығармаларында түрли персонажлар, толық образлар дәретиў арқалы сөйлейди. Аббаз Дабылов шеберлик пенен аўыз әдебиятының бай дәстүрин жазба әдебиетқа ушырстыра билген шайыр. Бул шайырдың әдебиет дәретиўдеги новаторлығы болып есапланалды.

Аббаз шайырдың бул дәстанынан қарақалпақ халқының өткендеги басынан кешкен өмир картинасы айқын көрипеди. Ол қарақалпақ халқының өткендеги аянышлы өмирин айта келип, аянышлы өмирден қутқарған,

жақтылықка шығарған тек гана совет власты екенін сөйлеп береді.

Дәстан өткен дәуіріндегі шын мийнеткешлердің, азап-ақырет көргенлердің ұәкилі иретінде Алданғор деген жарлы адам дүньядан қайтқанда, оның Шынар-гүл деген хаялының халық алдына өз муңын шағып көпшілікке өзінің аұыр қалын айтыудан басланады, Шынаргүлдің бул зарынан халықтың өткендегі өмірін оқыұшының көз алдына елеслетеді. Шайыр Шынаргүлдің тилинен тарийхий жыр арқалы пухаға халықтың өмірін былай деп сүўретлейди:

Не пайда байлардың бахты болсада,
Хан менен султанның тахты болсада,
Ай, күнлер соларға жақты болсада,
Бизди бир жулдызға ахыў зар етти.

Және Шынаргүл қостары Алданғор өлгендегі өзінің басынан кешкен аұыр жағдайды, муңын-шерин мынадай қатарлар менен сөйлеп береді.

Не пайда бар қысқа айланған жазыма,
Ким қарайды мениң ахыў зарыма,
Шебине шертпеген қайғы сазыма,
Зулпымады тарқатып, соған тар сити.

Шынаргүлдің жесир алы басланды,
Бир басыма жақынлатыш аспанды,
Кейиндеги он төрт жасар Арысланды,
Жетим ханасына сазыұар етти.

Шайыр өткендегі аұыз әдебиятына тән болған муң-шер жырларының бири—киси дүньядан қайтқанда оның (мархұмның) тири ұақтындағы кеширген өмірін поэтикалык сөз бенен сөйлеп беретугын, шебер айтқышлар арқалы өлгенди жоқлайтуғын жоқлаў менен Алданғордың өмірін көшке баянлап, Шынаргүлге жоқлаў айтқызады

Жарлылық көп басты, кеттин тойыпбай,
Бұл жаман шатианда бир жап сойылмай
Қәмейше «рдыбын қайнап қойылмай»
Суйық болып жармаң кетти, қостарым.

Боз ағауды гүмбирлетип тиге алмай,
Арқыратып арбаға ат жегеалмай,
Тухым тауып, бир кийтак жерге еге алмай,
Дурыс толмай дорбац кетти, қостарым.

Дәстанда Шынаргүл өзінің қостары Алданғорды жерлеуіге шамасы келмей, көпшилікке өзінің қалың айтып, мұның шағады. Жыйылған көптен жәрдем сораған қатарлар төмендегіше бериледи:

Қараңғыда қайғы сазын
Шерткен менсі болар мекен,
Бір жесірдің муңлы-зарын
Еситкендер тыңлар мекен?

Шынаргүл жыйылған көпке басына түскен аұыр жағдайды айтыу менен қатар агадан жаслай жетім қалған баласы Арысланның келешегінен үміт қылып халыққа жырлап сөйлеп береді:

Қашан кетер сийне дағы
Арысланның жаслай ұағы,
Жаман шатланың шырағы,
Бір дүзелип жанарма екен?

Дйтылған сөздің сабағын,
Ашыларма екен қабағым,
Менің төгілген табағым,
Және қайтын толарма екен?

Шынаргүлдің сөзін еситкен мийнегкеш пухара халық Шынаргүлге рәхими келип жәрдем береді. Халық дәстүрі бойынша жарлының басына аұыр жағдай тууғанда, жарлы адамлардың Шынаргүлге қылған жәрдемін бай тил менен бере билген. Шынаргүл мийирман ана сыпатында баласы Арысланға ендиги күниміз қалай болар екен деп, жас баланы сынап көріу үшін төмендегі сөзлерди айтады:

Жаңа өспирим нәубәхәр,
Тал шыбықтай бураласаң,
Анаң салғыл бір нәзер,
Ақыл таппай тубаласаң.

Үйінде затың болмаса,
Минерге атын болмаса,
Берерге асың болмаса,
Енді қайтып жүре аласаң.

Жас Арыслан ананың сөзіне түсінеди, Шайыр өз геройын жаслай-ақ ойға зийрек, табанлы, ақыллы етип көрсетеди. Жас Арыслан муңлы болған анасының

кеўилин алып, енди маған исене бер, халык қатары
адам боламан өлген атамдай мал бақпайман, келе-
шек өмирди қалай қурыў туўралы мийнет қылып күн
көристин жолларын анасына сөйлеп береді:

Қайғы менен капаланба,
Жесірмен деп жапаланба,
Иплас пикирге таланба,
Ақ сүт берген меҳрибаным.

Сизге мен әден сақлайман,
Емген сүгимди ақлайман,
Қудлық пенен мал бақпайман,
Қурысын менни ата кәрим.

Он төрт жасар жас Арыслан атам өлип, жетим
қалдым, деп муңаймайды, шайыр болажақ геройның
ойын оятып, оның халық қатарына теңелип, адам бо-
лып, басқаға кул болмай, жарыққа шығып, көп пенен
бирдей өмир сүрнү әрманын айтады. Сол заман ушын
ат сайлап миннү, тойларда гүресте палұан болыў, саз
шертип сазенде болыў—ер жигиттин белгисиниң бири
болса, Арыслан да сол заманда елден жигит болыў
әрманын сөйлейді:

Аты шыққан палұан болсам,
Бир саялы нәрұан болсам,
Астымда менни бар болса,
Алламыстай Байшубарым.

Келди жигитлик шамалы.
Бармақлары тар қыпалы,
Ала мойнақ шархивалы,
Болса менни саз дуўтарым.

Шынаргүл өз баласы Арысланға келешекте халык
қатарында жүрiудiң жолларын афоризм сөзлери менен
айтады. Хәр нәрсениң қәдирин бил дейди.

Ел гезгенди ел демеген,
Кирип барса, кел демеген,
Жазийрада шөллемеген
Шараптың қәдирин билмес.

Адам болсаң, адамлар менен қатнас, сыйласықлы
бол, хәдден асып кетпе, деп үгит айтып, хәр нәрсениң
қәдирин бил, ашшы-душшыны татпаған, турмыс аза-

бын көрмеген адам хешнәрсениң қәдирин билмейди,
деп, Шынарғұл баласына берген ақылын және де қай-
талайды:

Баға бермей ақ, қараға,
Түспей қараңғы жыраға,
Мүтәж болмай тас шыраға,
Ғәуһардың қәдирин билмес.

Шарғашылық ойламаған,
Қызыл кумды жайламаған,
Қара көлди жыйнамаған,
Қошқардың қәдирин билмес.

Мақлайына түк питпеген,
Шүлликпен ағаш гертпеген,
Қолы менен көгертпеген,
Мийўениң қәдирин билмес.

Шайыр өз дәстанының бас геройы Арысланды дүнья
танып, жақсы-жаман билгеннен кейин келешек өмир-
индеги әрманын Арысланның тили менен сөйлетеди.
Арыслан көкирегіндеги әрманын өз анасына Шынар-
гүлге сөйлеп береді.

Анажан, бетимди желпип бир шамал,
Кеселеп алдымнан өтпип турыпты.
Кеўлимниң ханасын асып бир қыял,
Бар тула бойымды тутып турыпты.

Байлар хызметинде арба айдадым,
Жете алмадым мен шетине пайданып,
Зорға өткерип балалықтың майдашып,
Жигитлик қамаалы жетип турыпты.

Кемшияқты көрип едим мен жастан,
Және жетимликти өткердим бастан,
Жүгим аўыр еди қырық багпан тастан,
Сод бүгнә ийниммен түспип турыпты.

Арыслан дер: қыдырсаң бағ арасына,
Дәрт кетерме қонса гүл арасына,
Бир сәуер яр тауып барсам қасына,
Шын кеулим тап соны күтип турыпты.

Дәстанда Арысланның ер жетип үйленіўи ҳаққында
сөз болады. Шайыр сол замандары қыз алыў, қыз бе-
риў, қыз айттырыў, қуда болыў, қалың мал төлеўдин.

нормалары, заманның үрип-әдетлери, салты тууралы болған марлұматларды сөйлөп береди.

Дэстанның ендиги сюжет желиси, Арысланның үйлениўи ҳаққында болып, бурынғы дэстанларға тэн болған ер жигиттиң басындағы қарама-қарсылық тууралы болса, ал бул дэстандағы сюжет желиси Арысланның үйлениўиндеги тосқынлықлар тууралы сөз болады. Бул дэстанның бурынғы дэстанлардан айырмасы, батырлардың үйлениўиндеги қарама-қарсылықлар урыў таласы ел бийлеў, батырдың үйлениўинде екнши бир елдин ханы араласып жүрсе, ал бул „Баҳадыр“ дэстанында бай менен жарлы арасындағы талас-тартыслар тууралы болады. Байлар байлығына, малына сүйенсе, ал жарлылар тапқырлық, сөзге шеберлик, сазенделик, ақыл ҳәм сөз күшине исенеди. Хешнәрсеге укыпсыз әкесинин байлығына исенген бай бала ы Артықты Арысланның қызын аламан, деп жүрген қызын алыўға талап-ланған бай баласының образы былай деп бериледи:

Оттай үшик сары еди,
Өзи жылап қабырға,
Және серке сан еди.
Бай баласы демесең,
Әйтеўир тири жан еди.

Баласының атын қойған Артық дел,
Қыз жылап жүр қалай зорлық тәртип деп,
Ақылсыз, ақмақлық жағы тағы бәр,
Бет-аўзында саў жери жоқ, жыртық деп.

Шайыр бул арқалы сол заманның тәртип-дэстурине қыздың наразы екенин билдиреди. Дэстанның унамлы бас геройы Арысланды ҳәм оның досты Азатты, олардың портретлерин, мүшелерин келисиги келген палўан екенин, мынадай қатарлар менен сүүретлейди:

Көк пашшайы гүмбездей,
Еки көздин жанары.
Гәўҳардан соққан әйнектей,
Тәп берип тур гуреске,
Сүңгийтуғын үйректей,
Ортаға шықты екеўи.

Дэстанда геройдың биреўи-жарлы қызы Қырмызы ақылға зийрек, тыянақлы етип көрсетиледи. Ал оның әкеси Тәжимбет малға қызып, өз теңи емес Толыбай-

дын баласына қызы Қырмызыны зорлайды Шайыр
оған наразы болып, жарлы қызы Қырмызының портре-
тин мынадай қатарлар менен мақтап көрсетеді:

Қыздың аты Қырмызы,
Шәсеменнің дәл өзі,
Екі беттің алмасы
Қағазға қан тамғандай....

Дәстанда көпгі көрген, тәжирийбелі, тилге шешен,
дилұар хаял—қызлар туұралы да сөйленеді. Шайыр сол
дилұар қызларды басқарыушы, оларға жол үйрестіуші
қыз жеңгелерінің үәкилі иретінде Қырмызының жең-
геси Дурдананың толық образын дөрете алған. Дур-
дана арқалы өткендегі теңсізлік заман мынадай қатар-
ларда бериледі:

Шөл жерде шенгелге бұлбил қонарма?
Қызыл гүлге гарға қонып боларма?
Қонса да, қондырған адам оңарма?
Усындай іслерге күйін жанамыз.

Қыз әкеси Тәжимбеттің малға қызығып, қызын өз
теңине бермегеніне, ақты—қараны айыра билмегеніне,
өз қызының мұнды—зарын тыңламағанына қыз жең-
геси Дурдана нарийза болады. Тәжимбеттің ақылсыз
адам екенін мынадай қатарлар менен сыпатлайды:

Сәлем-тәжимді билмеген,
Хешбир сәрдарға ермеген,
Сөз кәнінен гүл термеген,
Бір ләтте пәм, ладан екен.

Иши геуек, бос турғандай,
Нап салмаған дәстүрхандай,
Қапырықта ыссы урғандай,
Дәнесі жоқ, сабан екен.

Дәстанда Арыслан хәм Қырмызы ақыллы, ойлы,
зййрек сыпатында көрсетилип, олардың бір—бирине
болған муҳаббаты мынадай айтыс формасында бери-
леді.

Арыслан:—Мойны бир гез Арал теңиз қууындай,
Көулим тасқан Әмиүдәрья сууындай,
Ауызынан шыққан дем алтын пуйындай,
Ләбке ләб қойғанда шийрин пал керек.

Кы р м ы з ы :—Сен гәүһәр шам, болсаң мен дәстә болсам,
Сен бәленгәте турып, мен пәстә болсам,
Бағ ишине кирип, шәмен байласам,
Мен бағдың ишинде гүл дәстә болсам,

Зулпым гар әйлер ем Арыслан болсам,
Жайлауың болар ем яки ғаз болсам,
Сууык самал бет-аузына тийдирмей,
Ыкласым соныңдай бәхәр, жаз болсам.

Шайыр дәстанда той-тамашалардағы турмыс салтын, тойдағы гүрес тутыу, ат шабыу, жаслардың қайт-та тойдағы кийетугын кийимдерин, толып атырған той тамашаның дәстүрлеринен көп мағлыұмағлар берип, шебер тия менен сүүретлейди.

Арыслан менен Азат тойларда гүрес тутып, пал-ұанларды жығады. Булар басым болғанлықтан, тақыр жерден шаң шығарып, урыс-қағыс, төбелес болады. Жәпжел класслық характер алады. Бәрибир халықтың қоллап кууатлауы арқалы Арыслан менен Азат класслық гүресте жедип шығады. Бирақ душпанлары Азат пенен Арысланды куұдалайды. Қашыуға мәжбүр болады.

Олар халықты паналайды. Қашқанда қайда барады? Шайыр бул жерде шеберлик пенен ұақыяның жели-син кульминацияға шығарып, оқыушының дыққатын Уллы Октябрьдің ағқан таңына бурады.

Дәстанда Арыслан менен Азат Қарақалпақстанда совет властының орнаған күнлеринде совет власты ушын гүрескен ғайраткер сыпағында көрсетиледи. Шайыр Арысланның тилинен жаңа орнаған жаңа заманды, жаңа өмирди, совет властының түскен қуяшын тәбийғат көриниси менен сүүретлейди:

Тастырып Әмиўдин суўын шайпалтып,
Шаңкәй бозлақ шалқып суўды ишип тур.
Ғанландырып дарақларды шайқалгып,
Таң алдында таң самалды ешип тур.

Шөллер гүлге айланды нәўпир суў келип,
Ғаз ғаңқыладан сынсып, суўға куў келип,
Тигилди ортаға кызыл туў келип,
Желб-чреп саясы халыққа тусип тур.

„Баҳадыр“ дәстанының ендиги жағында Қарақалпақстанда совет властының дәслепки күнлери хәм кол-

хозластырыў дәўири, отызыншы жыллардағы халық өмири сөз етиледі.

Аббаз шайырдың „Бағадыр“ дәстапы қарақалпақ совет фольклорына бай жеміс берген көлемлі әдебиат мийрасы. Халықтың өмир тарийхын әдебиат тили менен сөйлеп берген дәстан Яғнай ол халық өмириниң айнасы. Дәстанның басланыўынан-ақ халықтың өткендеги өмири көз алдыңнан елеслеп өтеди.

Қарақалпақ елинде,
Кеп салалы жеринде,
Әмиўдәрьяның бойында,
Басынан мийнет кетпеген
Шекпери днзге жетпеген,
Жыламай күни кешпеген,
Өмиринше жери жоқ
Арқаланбай көшпеген.

Аббаз шайырдың бундай сюжетли дәстан дөретиўи оның халық өмирин жақсы үйренгенін, шайырлық талантынын жоқары екенін көрсетеди.

Аббаз шайыр қарақалпақ аўыз әдебиатынын ең көлемли жанрының бирі болған дәстаншылық жанрды усталық бенен бизиң заманымызда даўам еткен, үлкен творчестволық мийнеги арқалы „Бағадыр“ қусған күтә көркем дәстанды дөреткен сөз шебери.

Садық шайыр (1900—1971). Қарақалпақ халық шайыры Садық Нурымбетов қарақалпақ халық жыршыларынын ишинде өзиниң шайыршылығы арқалы көпке танылған шайырлардан болады. Оның туўған, өсип өнген жери—Қарақалпақстанның бурынғы Чимбай уезди, Жана базар волосты, ҳазирги Кегейли районының әтирапы.

Садық шайырдың шайыр болып жетисиўине, қосыққа қызығыўына өзиниң әкеси менен туўысқан ағасы, төкле шайыр Сыдық Токпан улы себепши болды. Сыдық шайыр өзиниң ияиси Садықты жас ўақтынан-ақ аўыллық мектепке берип, хат танытқаннан кейин қысса китапларын оқыўға үйретти.

Садық шайыр өзиниң шайырлық өнерин қысса китапларын оқыўдан баслады. Ол қысса китапқа жақсы қызықты, сл ишинде қысса оқыў менен қатар өз ядынан қосық шығарыўға талапланады. Садық дәслепки шығармаларын қызларды мақтаўдан баслайды.

Оның дәслепки шығарған мақтау қосықларының бири 1920-жылы жазған „Тиллахан“ деген қосығы болып есапланады.

Бул қосығы аркалы ол қыздың сулыұлығын айта келип, оның мал орнына сатылып баратырған тәғдири ҳаққында сөз қылады:

Кулпы көйлек, аяғында ғажарың,
Юсна-Злийхадай хусни-ажарың.
Қызып өтти канг көпирден базарың.
Қыз болып жетилген ұағың, Тиллахан.

Басында орамал, түрме шашағың,
Мийрим-шәппәәтке толған құшағың.
Бизлер менен замандас боп жасадың,
Бухары қағазлай жүзиң, Тиллахан.

Көп қызға теңермен жалғыз басыңды,
Қанзтқа мөлзәймен қалем қашыңды,
Мын түменге койса бир тал шашыңды,
Маған салса бермес едим, Тиллахан.

Өткендеги қарақалпақ қызларының қалың малға сатылып, қул болған тәғдириңдей Тиллахан қыздың да ең ақырында бұрын еки қатыны бар байға, қатын үстине, малға сатылғанына шайыр аяныш көз бенен қарап, өз аянышын мынадай қатарлар менен береді:

„Еки ҳаял үсти“ деп нала етерсең,
Қәпестегі тотыдан да бетерсең,
Бас алып қашпасаң енди нетерсең,
Бахтың ислемеди сениң, Тиллахан.

Бирақта сум атаң көзин жаслапты,
Секин айтқанына кулақ аспапты.
Он сыйыр, бир жүрмел, алты баспақты,
Секи берип алып отыр, Тиллахан.

Кута-қудағайға көде, төс кетти,
Жалбарынып жалынғаның бос кетти.
Плажын жоқ, сеннен ақыл-ес кетти,
Ат басындай әрманқың бар, Тиллахан.

Шайыр әдебияттың мақтау жанр үлгиси менен қосық жазыуы кем-кемнен мазмуны кеңейип, рауаж алды. Ол мақтау жанры менен қатар кишигирим қосықлар да дәретти. Өзинен бираз бұрын өткен Аяпберген шайыр қусап, өз ауылындағы гейбир адам-

лардың минез-құлқындағы кемісліктерді көрсетіп, күлдіргі қосықтар жазып, оны көпшілік алдында қосықшы сипатында дауысқа салып, оқып беріп жүрді.

Оның бұл юмор-сатиралық қосық шығарыу өнері кем-кемнен ысылып өсе бастады. Сол дәуірдегі адамдардың минез-құлқындағы жәмийетке жағат характерлерінің керексіз жақтарын көрсеткен қосықтарының үлгілері „Есетсең“ (1922), „Жанаберген“ (1923) деген қосықтар болады. Садық шайырдың 1920-жылдарғы деген майда қосықтары келе-келе оның мазмұны кенейіп, қәлемі ысылып, кем-кемнен рауаж ала берді. Шайыр майда қосықтардан өтіп, сол уақыттағы ағыз әдебиатында актив жанр болған әдебиеттің айтыс жанры менен де қосық жазыуға киристі. Ол өзінің заманласы ағылласы, шайыр Рәмберген Арзы улы (1898—1960) менен 1926—27-жылдары үлкен бір тойда көпшіліктен сорауы бойынша поэтикалық сөз бенен ядтан қосық шығарып айтысады.

Шайыр айтысты қолына қәлем алмай, саз дауысқа салып, қосықтың дизгінің төгіп, дөш ойланып турмастан ядтан айтады. Садықтың дауысы менен сөзіне дәмме журт қызығып, шакақ урып, күліп тынлайды.

Мине сол күннен бастап Садық шайырдың шайырлық данқы ұзақ жерлерге дейін барады. Ал биірақ шайыр әдебиеттің бұл жанрын ең алдында күшли бастаса да, соңғы жылдары айтыс қосықтарын жазбады.

Шайырдың „Пахта қаққында айтыс“, „Тағыда айтыс“ деген шығармаларының аты айтыс болып ағалған менен, оның мазмұны пүткіллей басқаша. Шайырдың „Айтыс“ деп ағ қойып жазған шығармалары әдебиеттағы екі персонаждың сөйлескен, айтысқан дуэтке ұсал отырады. Өткенде гейбир шайырлар бір-бири менен айтысып жүрген болса, қәзіргі атақлы қарақалпақ халық шайырлары Аббаз бенен Садық өзінің алпыс жыллық тойларында бір-бири менен айтысыудың орнына бирин-бири мақтап, бір бирінің рухын көтереді.

Мине бұл жағдайлар жаңа заманның, жаңа тәрбияның шайырларға тийгізген тәсірлерінің нәтижесі деп түсініуге болады. Садық шайыр Аббаз шайырдың 60 қа шыққан тойына арнап жазған „Шайырсаң“ деген

қосық жазып, онда Аббаздың басынан еткен бұрынғы замандағы қиыншылық жағдайы сөз егиледи:

Тахта көпір, Қара ой-тууылған жери,
Талай масак теріп, жууырған жери,
Не ағдал кешпеді басыннан сенің,
Ашлықтың зәхәрін шеккен шайырсаң.

Қыссаханлық өлеринді асырып,
Кітап оқып, түп уйқынды қашырып,
Сөзинкі тыңлатып, досты шақырып,
Отырыспаның гүлі болған шайырсаң.

Тағыда ол „жаңа заманда шағлап қосық жаздың, Уллы Октябрь халық жыршыларына, шайырларға бахыт берді“, — дейді.

Бірдей болып гаррыға да, жасқа да,
Ерінбедің тилиннен дур шашпаға,
Сенің ушын қанша айтсам да азғана,
Сөздің маржанларын терген шайырсаң.

Партиямыз бул бахытқа гез еткен,
Шеберлік исинді хәмме сөз еткен,
Өз ағамыз бир тууысқан өзбектен,
Ең атақты хұрмет алған шайырсаң.

Аббаз шайыр да өз гезегинде өзинің қәлемлесі,
досты, заманласы Садық шайырдың алпысқа шыққан
тойында оның шайырлық даңқын жоқары көтеріп,
қосық жазды.

Халық ушын торладың түрлі сөз бенен,
Қыялап көп қарап, алғыр көз бенен,
Әжинияз, Бердақтан қалған із бенен,
Қосық стиллерін тапқан шайырсаң.

Шайыр болып шықтың халық арасынан,
Қырағы көз саздың ақ-қарасына,
Барлық карақалпақ халық баласына,
Сөзи жағымталлы, жуққан шайырсаң.

Садық шайырдың творчествосында әдебиеттің тарихий жыр жанры да үлкен орын алып келді.

Оның шығарған тарихий жыр жанрындағы дәслепкі шығармасы „Дауыт көл“ (1919), ашаршылық жылы өзің Дауыт көлден балық аулап, ауқат еткени тууралы сөз етеди.

Кублаңыз Қырап тау, арқаң Нағалай,
Елим көшти Дауыт көлди жағалай,
Ығбалына балық, шабак шықпады,
Тағы бажбап қондырмады бул қалай?

Шайырдың тарихый жыр жанрында шығарма дәре-
тіушилиги кеңнен өріс алып, қулаш жайды. Оның
бул жанрда шығарған шығармалары „Яранлар“ (1939),
„Науайы ҳаққында қосық“ (1943), „Шайыр Некрасов“
(1948), „Бердаққа“ (1948), „Пушкинге“ (1949), „Хал-
қым“ (1957), „Демократ шайыр“ (1957), „Курбанбай
жырауға“ (1957), „Аяпберген шайырға“ болып есап-
ланады. Шайыр „Яранлар“ шығармасында халықтың
тарихый өмиринен өзиниң еситкен билгенлери туўралы
тарихый мағлыұматлар береді:

Көшип—қонып, қарақалпақ көп бүлген,
Орын таппай Жаңа дәрьядан келген,
Көп адамлар жолда ашылықтан өлген,
Қыткершилик жамап болған, яранлар.

Қарақалпақлар Хорезмге көшип келгеннен кейин
де әдилсиз хан бийлеген заманда, Хийўа ханының
қол астында күн кеширген дәўирде Хийўа ханының
халыққа қылған зорлық-зомбылықтарын мынадай қатар-
лар менен баянлап береді:

Үш ағашың қурып Хийўа ханлары,
Хайўандай жумсалған адам балалары,
Жаллатлардың қурып турған дарлары,
Гедей топарларың асқан, яранлар.

1858—59-жыллардағы қарақалпақ халқының Қоны-
раттағы (Муқаммед пана) көтерілиси хәм қолдаўлы
Ерназар бийдиң (Ерназар алакөздиң) Хийўа ханына
қарсы көтерілгендеги (1856) ўақыялары хәм Кеңгес
Ерназар аталықтың хан тәрәпине сатылып, қиянет қыл-
ғанын қосық пенен сөйлеп береді:

Урыс болған Панаханьың ўағында,
Мәлемни хан, Аннакулдың шағында,
Ерназар аталық Хийўа жағында,
Алдап пухараны қырған, яранлар

Садық шайыр „Яранлар“ шығармасында қарақалпақ
халқының өмир тарихында болған көп ғана ўақығға-

ларды тарийхий жыр етип жазады. XX эсирдин басында Коңыратлы Бабажан катыр деген бай адам өз кызынын калың мал берген байдың баласына тиймей, жарлы баласы Әмет деген дийкан жигит пенен қашып кеткени ушын Хийўа ханына ярзы етип, өз кызын, Әметти дарға астырып өлтиреди. Бул болған тарийхий ўақыя С. Мәжитовтың жазған „Тазагүл“ пьесасында да баян етиледі. Садық шайыр бул ўақықаны былай сүүретлейди:

Мысал қылсақ өткен „Әмет жалатай“
Қыз алып каштың деп, урған залым бай,
Еки ашық бир-биринен айрылмай,
Қушақласып жапа шеккен, яранлар.

Бердақ шайыр (1827—1900) туўралы „Бердаққа“, „Бердақ шайыр“, „Демократ шайыр“ деген поэма тәризли тарийхий жырларын жазды. Садық шайыр бул шығармасында Бердақтың басынан өткен өмирин тарийхий жыр сыпатында сөйлеп, Бердақтың образын әдебий тил менен сүүретлеўге тырысқан.

Бердақ шайырды Садық шын жүректен сүйеди, өйткени ол Бердақтан сөз үйренген. Оның „Бердаққа“ деген дәслепки шығармасында Бердақтың жасаған заманында заманның тар екепин тарийхий жыр ретинде айта келип, „сен халық ушын туўылып, халық ғамын ойладың, өзиннен бурынғы өккен көркем сөз шеберлеринен үлги ала билдин,“ дейди.

Бахытай елимнің шадлы заманы,
Жол баслаған шын партия маманы,
Атаклы шайырдың бири сен едің,
Өлгенше жырладың халықлық намань.

Кемтарлықтан солды кызыл жүзиниз,
Күнхожаны көрип қалды көзиниз,
Наўайыдан үлги алып үйрепдин,
Сонлықтан да көп тәсирли сөзиниз.—

деп Бердақтың күн кеширген заманында заман аўыр болса, ал бизин заманымыз теңлик заман, шадлық заман, сол шадлық заманда жасап киятырмыз, деген мәксетти уғындырады.

Шайырдың „Бердақ“ деген көлемли тарийхий жыр жанрында дөреткен шығармасы 800 қатардан ибарат болып, онда Бердақтың өмирин, оның туўған-туўыс-

қанлары тууралы болған материалларды топлап, тарийхый жыр қылып жазған. Ол қыссахан шайыр, халық жыршысы сыпатында көпке танылған, Көп той-тамашаларда болған, өзинен үлкен қатықулақ, көпті көрген сөз шеберлеринен сөз тыңдаған, көркем сөз үйренген. Өткендегі Бердақ кусаған әдебиет сөз байлығын дөреткен шайырлардың өмирі хаққындағы ертек сөзлерге қулақ қойған. Садық шайырдың міне сол еситкен, билген Бердақ хаққындағы мағлыұматларды қосық қылып жазып, әдебиет тили менен сөйлеп берген.

Өзи менен заманлас, Муўса бақсының устазы Ақымбет бақсы картайған уағында Бердақ бақсыны көрген, ол Бердаққа ақыл үйреткен деп, Ақымбет тууралы:

Мүмкин бақсы Ақымбеттиң өзиме,
Еситкенлер ҳайран калар сөзине,
Атағы зор киши дейди адамлар,
Алты, жети шәкирт ерген изине,—дейди.

Бердақтың дәслепки бақсы болып, қолына дуўтар алыўына Ақымбет бақсы себепши болды, деген қатарында былай делинеди:

Бақсы Ақымбеттиң сизге сыйлығы,
Атаң нәсийхатын ұмытна қасла.

Шайыр бул шығармасында той-тамашаларда бақсыжыраў айттырыўдағы Бердақ жасаған замандағы халықтың үрип-әдепинен этнографиялық бай материаллар берген.

Бердақ шайырдың өз сөзи менен айтқанда:

Күнхожаны көрди көзим,
Еситтим Әжингыз сөзин,— десе,

Садық шайыр сол Бердақ айтқандай өз шығармасында Күнхожа менен Бердақты ушырастырып, Күнхожаны Бердақтың устазы ретинде көрсетеди:

Күнхожа айттырып қосығын көрди,
Мазмунын тексерип, бұған сын берди.
Жазғанларын кеўнлине унатып,
Бақалады Бердақдайын шайырды.

дейди. Және де Садық шайыр Бердаққа арналған „Демократ шайыр“ деген шығармасында Бердақтың шайыр болыуы менен қатар халық жыршысы, бақсы болғаны жөнінде, қолына дуұтар алып, халық мүддесін жырлап айтқаны жөнінде де Бердақтың хәм шайыр хәм бақсы болғанын дәлиллеп өтеди:

Қарақалпақ туўған ели,
Қиндық қапы тамған жери,
Тарийхта өшпес ислери,
Бақсы болған Бердақ шайыр.

Гүмбирлетип дуұтар сазын,
Көп қыдырған ел арасын,
Халқымыздың мүддасын,
Жырлап өткен Бердақ шайыр.

Өткендеги халық жыршылары жырау менен бақсылардың өзнен соң өзиниң жыраушылық, бақсышылық өнерин дауам қылатуғын шәкирт қалдырыу дәстүрин хәм өз шәкиргине естелик ушын өзиниң сазын усыныу дәстүр болғанын, Бердақ шайырдың хәзирги күнде де бизиң заманымызда жақын күнге шекем жасаған Бердақ шайырдың ақлығы Қаражан бақсының қолында Бердақтың дуұтарының шертлип жүргенин мынадай қатарлар менен айтып береди.

Бақсы кызы Хұраиманға,
Нәсийхатлар айтып бәрхә,
Өз ақлығы Қаражанға,
Сазын берген Бердақ шайыр.

Қарақалпақ халық жырауы Қурбанбай жыраудың сексен жасқа шыққан мерекесине арнап Садық шайыр тарийхий жыр жанрында қосық жазды (1957). Бул „Қурбанбай жырауға“ деген шығармасында Қурбанбай жыраудың өткен заманлары кемтарлықта жасап өмир сүргенин былайынша баянлайды:

Жаслайында жадырамай, жайнамай,
Аузы толып бир татлы ас шайнамай,
Қорлық көрди ески өмирде ызалы,
Ғыршилдаған жас гезинде қайнақай.

Шайыр Қурбанбай жыраудың жас бала гезиндеги қой бағып, ауыр азапқа шыдамай, оның қосық айғыу-

ға, сөз өнерин сүйіп, жырау болуға ықлас қойып, аўыр мийнеттен қутылуы үшін баққан қойын таслап, өзинен бұрынғы өткен жыраулар қусап солардың салып кеткен изи менен Бухараға барып, устазға ерип, үйренип қайтыу дәстүри бойынша еткен сапары тууралы сөйлейди. Өйткени Курбанбайдың бір устазы Нурабылла жырау да Бухараға барып, жыраушылық өнерин үйренип қайтқан екен. Садық шайыр Курбанбай тууралы:

Есіндеме алға көдем басканың,
Хожаң менен тез араны ашканың.
Қула дүзде бір кәруанға илесип,
Бухараға қойды таслап кашканың,—деп жазады.

Курбанбай жырау менен өмиринше жолдас болған қобыз әсбабы хәм ол қобызды сүйгенин, қалай жыр жырлағанын және жаңа заманда Курбанбайдың сөзи кәдірленип, теңликке жеткенин айтып өтеди.

Жолдас, құрал болып қобыз әсбабың,
Өмиринше халыққа қушақ ашканың,
Гүл жыйнаған еркін шадлы дәуірде,
Өзиң менен сайрап етер дастаның.

Зейін салып зерикпестей жыр таптын,
Қосық айтып, қобызыңа қыл тактын.
Жуаң тарына он саўсақты тербеятып,
Дауыс қосып, тамақ кернеп ыргаттын.

Садық шайыр өзинен бираз бұрын өткен Қарақалпақстан атақлы шайыры хәм қыссаханы Аяпберген шайырға арнап тарийхий жыр үлгиси менен „Аяпберген шайырға“ (1959) деген қосығын жазды. Ол бул шығармасында Аяпбергенди:

Қызықлы сөзлерди айттын күлжили,
Ашық минез отырыспаның бір гүли,
Нағыз шайыр, Қоңыраттың бұлбили,
Қыз хәм жигитлерге гулхан екенсен,—деп жырлады.

Шайыр Аяпбергеннің ески өмирден қуғылып жаңа заманға қолы жетип, еркінликке шыққанын, оның шадлы заманда шадланып шығармалар дәреткенин айтады.

Ленин шыкканында таўды қак жарып,
Сәўле берип жүрген жолы жап-жарық,
Ішпіннен дүр шашып, аса шадланып,
Дослар менен бирге күлген екенсең.

Садық шайырдың шайыршылық қылып, қолына
кәлем алып, қосық жаза баслағанынан баслап тап усы
күнге дейін оның шығармасында юмор хәм сатира
жанры үлкен орын алып келди. Шайыр сол 1943-жыл-
лары Нөкис қалалық комхозының күш-көлик малла-
рына қарамай, оның қараўсыз өлгенине жаны ашып,
юморлық қосық жазыўға мәжбүр болды.

Бир сарайда жалғыз атаң,
Елеслеп жүр куры сатаң,
Турып кетсе, шөге алмады,
Мойны узын сары қутан.

Көрилмей жүрген шарасы,
Бос қалды ғой ат қорасы,
Зая болған күш көликлер,
Жаўыр болған гейпарасы.

Шайыр „огород егемиз“ деп, арба алып, оның пу-
лын сатып жеп қойған адамларды масқаралап жазған
қосығында:

Бул жигитке сын болды,
Арба сатылды, пул болды,
Ақша болған соң кул болды,
Жалғыз ешек алған екен. дейди.

Шайыр усындай хожалық мәкемелери хызметкер-
лериниң хожалық ислерине немқурайды қарап, мәм-
лекет хожалықларын талан-тараж қылыўшыларға ар-
нап, бирнеше юмор хәм сатиралық шығармалар жазды.
Мине солардың ишинде Нөкис қалалық комхозы қала
халқының бағ-бақшаларына суў бермен, деп алдағаны
жөнинде жазған шығармасынан бирнеше қатарлар
келтирейик:

Горкомхоздан қағаз алар,
Жап жағалап, ғайрат салар,
Үмит етип босқа қалар,
Суў нәўбетсиз болған екен.

Қағаз берген кимге пайда,
Уәде қалар айтқан жайда...

Бир мурабың кара бала,
Берген суўың болды шала,
Сөзим шындур емес жаала,
Кимниң жери канған скен.

Садық шайырдың тили усындай майда реалистлик, юмър-сатиралық шығармалар дәретиўге күтә өткир келеди. Бул—қосықты жаза баслағаннан бери үрдис етип киятырған кәри.

Садық шайырдың ески заманнан қалып киятырған ески инанымларға, дин қалдықларына арнап, оларды ашкаралап жазған „Порқанлар“ шығармасы үлкен әҳмийетке ийе.

Биссимлла, деп сөз әўелин баслаған,
Китап ашып, жалған горра таслаған,
Көширме деп, мал семизин услаған,
Халықларды кәи алдаған порқанлар.

Садық шайыр әсиресе 1940-жыллары аўылдағы халық шайырлары ишинен алдыңғы қатардағы шайыр ретинде көпшиликке танылды. Оның жазған тематикасының мазмуны кеңейди. Өзиниң шайырлық хызметин өзи жасаған колхоз аўылының турмысын жырлаўдан, колхоз исине актив қатнасыўдан баслады.

Шайыр 1939-жылы Қарақалпақстан Жазыўшыларының еккинши съездине қатнасып қайтқан еди Шайыр бул съезден көп нәрселерди үйренип қайтты. Оннан кейин Ташкент, Москва қусаған орайлық қалаларды аралап көрди.

Ҳәзирги дәўиримиздеги атаклы карақалпақ халық шайырлары Аббаз шайыр менен Садық шайырлардың традициясына даўам қылыўға талап қылған, халық шайырларының қосық дәретиў, яғный фольклорлық стильде қосық-шығармалар жазыўға талапланған, қосықларын қысса даўысқа салып оқып бериўши шайырлар да ушырасады. Минне усындай ҳәзирги шайырлардың ўекили ретинде үш шайыр туўралы ғана сөз қылып өгемиз. Олар Дәўлетияр Қасымов, Минәж Мәтсапаев, Рамберген Хожамбергеновлар.

Дәўлетияр Қасымов (1904—1973). Дәўлетияр Қасымов ең әўели қосықшы болып, оннан бери келе ески мектекте оқып, хат танып, аўылларда қыссаханлық қылып, қысса оқыўы арқалы, сонынан өз ядынан

қосық жазып, шайырлық өнерине жетіскен шайырлардың бири.

Дәулетиярдың өмір кеширген жайлары Арал теңізінің түслик жағалары, қазіргі Қарақалпақстанның Тахтакөпір районы әтираптары. Ол күн көріуі үшін талап ізлеп, Қазақстанның Қазалы, Қызыл-Орда (Ақ-мешит) қалаларында да болады. Ески мектепте оқып, хат танығанынан кейін ески аұыллық мектепте бала оқытыу талабына кириссе де, сауатының кемлиги хәм кемтарлықсың себебинен бала оқыгыу исин келистире алмайды.

Онан кейін ел аралап, қол ушы талап қылыу, қосық айтыу, қысса оқыу қәсибин үрдис қылады.

Дәулетияр қысса оқыуда Аббаз шайырдан үлги алып үйренди. Дәулетияр Қасымов совет властының дәслепки күнлери-ақ кишигирим қосық жазып, өзи ел ишинде дауысқа салып айтып жүреди. Оның ен дәслепки Ленин хәқкындағы шығармасы 1938-жылы республикалық әдебиат журналында басылады. Мине сол күннен баслап Дәулетияр Қасымов шайырлар қатарында республикаға таныла баслайды. Оның „Ленин ашты“ деген қосығынан үлги келтирейик:

Жаз әйледі күзлерімди,
Жарқыратып жүзлерімди,
Дана қылды сөзлерімди,
Билим бағын ашты Ленин.

Қыс күнлерім бәхәр болды,
Шәлистанлар шәхәр болды,
Көрмес көзім тәуҳар болды,
Көздің нурын ашты Ленин.

Дәулетияр Қасымовтың „Ленин ашты „Бахыт жыры“, „Мийрас“ атлы қосықлар топламлары басылып шықты. Дәулетияр Қасымовтың жазған қосықлары бурынғы аұыз әдебиятының үлгисине күтә жақын турады. Оның творчестволық жолын аұыз әдебиятынан үйренип жетіскен шайыр деп таныймыз.

Минаж Мәтсапаев (1905—1976). Минәж Мәтсапаев қарақалпақтың бессары урыуынан болып, Чимбай қаласының арқа тәрәпинде Бесжап бойында 1905-жылы жар-

лы дийкан семьясында тууылады. Кем-тарлыктың себебинен Эмиүдәрьяны өрлеп, талап кылып Бируний (Шаб-баз) районуна, Азат ауылына барып, падашы болып мал бағады. Оннан кейин дууғар шертип, баксы болыўды мақсег кылып, Муўса баксының шәкирти Жуман баксыға (Жуман солақай (1871—1948). 1927—29-жылға дейин шәкирт болып ерип, баксылық өнерин үйренип, киши-тирим тойларды атқарыў дәрежесине жетеди.

1930-жылы драмкружокларда хәм қарақалпақ „Таң-нуры“ театр труппасында сахналарда дууғар шертип қосық айтады. Оннан кейин ол баксылық өнерин қойып, өзиниң бұрынғы мал бағып жүргендеги айтатуғын халық қосықларын айтады.

Саўат ашыў мектеплерине (ликбез) кирип хат танып, қыссалар оқыды, колхоз ауылы, жана заманға арнап қосықлар жазып, колхозшылар жыйналған жерлерде оны оқып берип, Минаж шайыр деген атаққа ийе болады. Минаж шайыр өзиниң шайырлық өнерин қыссаханлық өнеринен баслайды.

Ол әдеп „Ғәрип ашық“, „Юсуф-Ахмед“ дәстанларын дууғарға қосып, ал соңын ала ол „Бәхрам“, „Тұлым хожа“ атлы қыссаларды оқып, қыссаханлық қылады. Оның дәслепки жана заманға, колхоз ауылына арнап шығарған қосықлары Шымбайда шығатуғын „Қолхоз күши“ газетасында. 1938-жылы „Женис қауазы“ журналында басылып шығады. 1935-жыллары СССР Жазыўшыларының бригадасы Қарақалпақстанға келгенде жазыўшы Николай Панов Минәж шайырдың қосығын тыңлап, ол „Правда“ газетасында былай деп жазады:

„Қарақалпақ ауылларында ел қыдырып өзине ылайық профессионал артистке усаған баксылар көплен табылады екен. Биз Москва жазыўшыларының бригадасы Шымбай районның Киров атындағы колхозда бкксы Минаж Мәтсапаевтың Ленип хәққындағы қосығын тыңладық“. Азбаз шайырдың „Жолдаслар“ қосығының рус тилине аудармасының үзиндиси „Правда“ газетасында дағазаланылған“.¹

¹ „Правда“, 10—май, 1935, № 127.

Минаж шайырдың „Қосықлар“ атлы кітабы 1957-жылы „Ауыл эпсанасы“ кітабы 1970-жылы басылып шықты.

Минаж Мәтсапаев әдебияттағы екі дәуірдің ауыз екі әдебиятының киши-гирим ўәкиллериниң бири.

Рамберген Хожамбергенев (1915). Соңғы заман-лары ауыз әдебиятының үлгисинде ҳәзирги заман тематикасына арнап қосық жазып, көпшиликке даўысқа салып оқып берип жүрген халық шайыры сыпатында шайырлардың бири Рамберген шайыр. Ол 1915-жылы ҳәзирги Кегейли районында туўылған.

Әўел оқыўды ески дин мектебиндеги оқыўдан баслағаннан кейин, соңынан жаңа совет мектебине кирип саўат ашады. Ол мектепте оқыўды қойып, ауыл аралап, қысса кітапларды оқып, той-мерекелерди атқарыўға кириседи. Қыссаханлық өнерине ийе болып, соңынан өз ядынан қосық жаза баслайды ҳәм өзиниң жаңа заманға арнап жазған қосығын өзи даўысқа салып, көпшиликке оқып, айтып жүреди, ол ел ишинде ауыз әдебиятын көп жыйнап, оннан үйренген арқалы өзиниң жазған сатиралық ҳәм юморлық сөзлерди қосып жазғаны ушын онын сатиралық шығармалары тыңлаўшыны өзине тартады.

Ол ел ишин көп аралап, бай ауыз әдебиятын жыйнап, қарақалпақ илим-изерглеў институтына тапсырып, көп жәрдемин тийгизген шайырдың бири.

Рамберген шайыр өткендеги халық шайырларының сатиралық жанры менен мактаў жанрын жақсы ийелеп алған. Ол мактаў жанры менен бир неше поэмаға усаған көлемли шығармалар жазды.

Ол көбинесе өзиниң сатиралық қосығында колхоз басшыларын критикалап жазды. Онын пахта егиси мапазындағы бир трактордың аўхалын сүўрелеген „Трактор“ деген қосығынан мысал келтирейик:

Быйылғы жылдың жазында,
Жийенбайдың колхозында,
Арба жолдың ортасында,
Бир ҳәдийсе болып атыр.

Кеткен трактордың ходы,
Төрт ели бар басқан тоты,
Капитальный ремонты,
Арба жолда болып атыр

Парт-парт етип хаджа кетпей,
Өликсесин алыг кетпей,
МТС ине барып жетпей,
Сау жери хэм сынып атыр.

(«Трактор» 1947)

Мине усындай кыска юмор, сатиралык қосықлар жазады. Оның көп қосықлары адамлардың минез-құлқындағы жағ қәрекетлерди критикалаудан ибарат болып отырады.

Ал Рәмберген шайыр өз шығармаларында сиясий темаларда жазған қосықлары онша жетискенликке ие емес, оның себеби Минаж бенен Рәмберген шайырлар қәзирги заман жазба әдебияты менен алмасыу дәуиринде пайда болған шайырлар, ал бүгин олардың шығармаларын ауыз әдебиятының үлгиси менен қәзирги өсип баратырған мәденият пенен әдебияттың талабына жууап бергендей әҳмийетке ие бола алмайды, бұны оның шығармалары толық тастыйықлайды.

* * *

Соңғы шын мәнісіндеги халық шайырлары деп биз Аяпберген, Аббаз, Садық шайырларды ғана таныймыз. Бурын халық шайырларын бизге халық таярлап берген, ал енди буннан былай халық шайырларының орнын қәзирги заман совет жазба әдебияты басып отыр. Ал сол айтылған халық шайырларының ишинен шайырлық өнери арқалы көп шайырдан озып шыққан Аббаз пенен Садық шайыр туұралы мынадай жуумақ шығарыуға болады.

Совет дәуириндеги қарақалпақ халық шайырлары өткендеги сөз шеберлерин халық шайырларының бизин заманымыздағы ўәкили Аббаз бенен Садық болады.

Олар өзлеринен бурынғы халық шайырларының өмири менен шығармаларын, сөз байлығын үйренип алып, бизин заманымызда көркем сөзди торлап, қәзирги социалистлик қурылысымызға актив қатнасып отырған шайырлар. Олар күнделикли өмирди жақсы үйренип, өзлеринин шеберликлерин әдебият дәретиўге жумсап, қәзирги иске жәрдем қылып келди, совет мәдениятының, техникасының жетискенликлерин көркем

сөз бенен сөйлеп берип, пропаганда етиў жолында жақсы шығармалар дөретип келди. Ҳәзирги заман техникасының ең бийик шыңы космос ҳаққында қосықлар жазды.

Аббаз бенен Садық шайыр халық шайырларының үлкен ўәкиллери. Олардың шығармаларында бизиң жас әўладларды тәрбиялайтуғын, үлги алатуғын, жасларға үлги болатуғын жақсы, жақсы қатарлар бар.

Олардың шығармаларын халқымыз сүйип оқыйды. Олар халық өмирин жақсы билгенликтен, олардың қандай бир қосығы болмасын көпшиликтиң қолынан түспейтуғын еитабы болып отыр.

Бизиң жас жазыўшыларымыз Аббаз бенен Садық шайырдан сөз байлығын үйренеди. Оларды жаслар устаз сыпатында танийды.

Уллы Ұатандарлық урыс дәўириндеги қарақалпақ фольклоры. Уллы Ұатандарлық урыс пүткил совет халқы ушын үлкен сывақ болды Совет халқының сиясийморальлық бирлиги бұрынғыдан ҳәм күшейди. Халқымыз бул жаў менен гүрес майданында шынықты, жаў менен алысып, өмир азапларының түрли қыйыншылық ларын көрди, жаўды жеңди.

Бул гүрес майданында барлық совет жазыўшылары өзиниң кәлемин душпанға қарсы қурап қылып жумсап, жаўды жеңиўге шақырды.

Қарақалпақ совет әдебиятында қарақалпақ совет жазыўшылары күтә ғайрат салып, әдебиат дөретти.

Бул Уллы Ұатандарлық урыс дәўирин жырлаған қарақалпақ поэзиясында, драматургиясында көринди, Қарақалпақ совет драматургиясының урыс дәўиринде дөреген драмалардың басланыўы ўатандарлық урыс дәўири болып, ўақыяның болған жери көбинесе Украина жери болды. Урыс бул дәўирде Украина жеринде көбирек болды. Сонлықтан да қарақалпақ драмаларында Украина территориясы сөз етиледі ҳәм көбинесе халықлар дослығы көрсетиледи.

Қарақалпақ Совет әдебиятының түрли жанрларында совет халқының өмири сәўделенген болса, ал қарақалпақ аўыз әдебиятының Ұатандарлық урыс дәўирин жырлаған халықлық шығамалары оғада көп болды.

Уллы Ұатандарлық урыс дәўириндеги қарақалпақ совет фольклорының тийкарғы дөретиўши авторлары

қарақалпақ халық шайырлары болды. Бул дәуірде қарақалпақ халық шайырлары Аббаз бенен Садық тынбастан кәлем силтеди, Аббаз шайырдың „Намәрт жигит неге дәркар“, „Паләуанларын киятыр“, Садық шайырдың „Перзентим“ атлы шығармалары хәм бул шайырларда тыл менен фронттың бирлиги ҳаққындағы, сол Уллы Ұатан урысы дәуириндеги совет халқының фронтқа кылған жәрдеми, олардың пидәкерлик хызметин көрсеткен Совет фольклорының көрнекзи көркем үлгилеринен болды.

Уллы Ұатандарлық урысы дәуириндеги дөреген қарақалпақ совет фольклорында жауынгерлердиң тылға, елине жазған хатлары, тылдан фронттағы жауынгерге жазған қосық қатарларынап көриўге болады.

Бул аўыз әдебиятының өткендеги „Хошласыў“, „Сәлем“, түриниң үлгисинде, яғни аўыз әдебиятының буршғы үлгисинде жазылған болып көринсди, ал аўыз әдебиятының бул түрлери онша массалық қосық жыр болып раўажланбаса да, Уллы Ұатандарлық урыс дәуириндеги барлық Совет халқының душпанға болған жеркенишин, жаўды, жеңиўге шақырған патиротлық сезимди көрсетип отырады.

Өткендеги батырларды жаўға атландырардағы, батыр менен хошласқандағы қосық үлгиси менен Ұатан урысы дәуиринде де меҳрибан ана өз баласын жаўға қарсы атландырарда былай деп жырлайды:

„Мен ырзаман, балам, берген сүтима,
Аман барып, саў келгейсең, перзентим
Жаўды кургып, таўа болғыл дәртиме,
Аман барып, саў келгейсең, перзентим“¹

Мектептерде бирге оқып жүргеним,
Кишкентайдап оқып, бизни билгеним,
Жүрегиме оттай болып басылды,
Кетеринде хош бол деген тиллерин.

Өткендеги халық дәстанларындағы батырдың саўашқа атланар алдындағы атына хошемет берип турған уақтына еликлей жазған қосықлар хәм ушырасады.

¹ Н. Камалов. Жалынлы жыллар қосықлары. Нөкис, 1966.-ж. 21—бет.

Торы агын кайта-кайта киспейди,
Суулыкларын гашырлатып тислейди,
Дослары көп жап агамдын касында
Уатан ушын фронтларда истейди¹.

Уллы Уатандарлык урыс дәуириндеги дөреген фольклордын бир характерли жери-онын дөслепки катарлары халык қосықларының үлгисинде келеди. Бурынғы тайын үлги қағарлар алынып, оған өзинин қосық қатарларын қосады. Бундай тайын қосық қатарларын (художественный клише) пайдаланыў өткендеги қарақалпақ дәстанларында көп ушырасып отырады.

Халық қосықларыныңда дөслепки қатарларын қосып айтыўлар қосықты айтыўға, көпшиликтиң ядлап алып айтыўына жеңиллик келтиреді, өйткени ол қатарлар өзлерине бурыннан белгили қосық қатарлары болғанлықтан жырлаўға, айтыўға күтә жеңил келип отырады. Уатандарлық урыс дәуириндеги фольклордың бурынғы жайдары қосық, мийнет жырларының үлгисинде жазылған, шығарылған мынадай қағарларды көриўге болады.

Жүөери ектим, шымшық деген жаўы бар,
Адамзаттын фашист деген жаўы бар.
Жап аға атланған фронт жайынан,
Езиңе ылайық дослар таўып ал.

Урыс дәуириндеги дөреген фольклордың, ишинен ең көп „Сәлем“ яки „Сәлем хат“ түри кеңнен орын алғанын көреміз. Ал ол „Улыўма хат“ — деген қатарлардан да анық көринеди.

Урыста бизлерге пана болғайсан,
Көсте болғанларға лаўа болғайсан,
Жаўлардың басына саўда салғайсан,
Жигербенгим, көрер көзим, баўырым.

Душпанның ҳийлесі басына жетсин,
Биреўин қоймағыл, дүньядан өтсин,
Бизлердей аналар мақсетке жетсин.
Тилегимиз усы сеннен, баўырым².

¹ Н. Камалов. Жалынлы жыллар қосықлары. Нөкис. 1966, 521—бет.

² Н. Камалов. Жалынлы жыллар қосықлары. Нөкис 1966, 20—бет.

Өткендегі мийнет жырлары, жайдары қосықтардың ишіндегі „Қызлар қосығы“—деп аталатуғын қосық ұлгілері менен жазылған, шығарылған қосық қағарлары көп ушырасады:

Арқа бетте бұллар мекен, ай мекен,
Армияда мениң ярым саўиекен,
Армияда мениң ярым саў болса,
Бизлерди көрмеге интизариекен?
Кеўлим айтар: егер қус болып ушсам,
Барып сеһин жүрген жайына түссем.
Демлеген чайынан бир кеса ишсем,
Сонда тарқар еди жанған жүрегим.¹

Тылда қалған жас қызлардың фронтқа кеткен ағаларына болған меҳирбанлық, баўырманлық сезимлері мынадай қағарлар менен айғылады:

Ана терек мына терек арасы,
Көринбей тур жан ағамның қарасы.
Көринбесе көринбесін қарасы,
Аман сақлар командияр ағасы.

Аяғыма кийгенлерім саўырды¹.
Саўыр кийген аяқларым аўырды.
Госпитальда үш ай он күп жатқанда,
Жаным, ағам, қай жерлерін аўырды².

Уллы Ұатандарлық урыс дәўиріндегі дөретілген қарақалпақ аўыз әдебияты өзиниң қосық қурылысы, оның көркемлігі эпидіайы болғаны менен, ал совет халқының патриотлық сезимін, Ұатанға болған муҳаббетін, тыл менен фронттың бірлігін, совет властының партиямыздың басшылық ролин:

Мылтық ал, халқым, қолың,
Жасасын берик Ұатаным,
Қорғаў ушын мәлгіге,
Байрағын Ленин атаңың,—

деп жырлап, жаўды жеңіўге өз жәрдемін тийгизди.

¹ Сонда 20—бет.

² „Саўыр.“ өткен заманлары қарақалпақ қызлары кийетуғын, өкше бетіне көк иренди тәлетиннен кошқар мүйіз нағыс салынған бийик өкше қызлар етиги. Бул етик Иранның „Ҷажар“ қаласында тигилгендиктен „Ҷажары етик“ деп те аталған. Фольклордың ески тылдерін сақлаўы да аўыз әдебиятының бир қасиеті

³ Сонда, 24—бет.

Урыста қорқақ ол жиғит,
Сүймегені Уатанын,
Сол үшін батыр бол жигит,
Перзенти болсаң атаннын.

Ананың берген ақ сүтин,
Хақлайман десең ер жигит,
Сауашқа барда күни, түн
Душпанға қылыш ур жигит!

* * *

Торы аты қайта-қайта қиснеди,
Суулықлармы қаршылдатып тислейди.
Дослары көп жан ағамнын қасында,
Уатан үшін фронтларда ислейди.

* * *

Уатан үшін, өмір үшін
Ис-лесудеміз исимизди,
Бизде тылда тұрып сизге,
Қосыўдамыз күшимизди.

* * *

Жигербәнтим тыңла ана тилегин,
Дос көбейтсең орынланар тилегин,
Қабыл алғыл рус, өзбек өрнегин,
Максетине жеткейсең да, тилегим.

МАЗМУНЫ

I Бөлім. Халық ауыз екі дөретпеси	3
II Бөлім. Турмыс, салт-дәстүр жырлары	25
III Бөлім. Ертеңдер	61
IV Бөлім. Нақыл-мақаллар	85
V Бөлім. Айтыстар	118
VI Бөлім. Тарыхый жырлар	136
VII Бөлім. Қыссаханалар, шайырлар	152
VIII Бөлім. Қарақалпақ совет фольклоры	171

На карақалпақском языке

Каллы Аймбетов

КАРАКАЛПАКСКИЙ ФОЛЬКЛОР

Издательство „Қарақалпақстан“

Нукус—1977

Редактор *К. Байниязов*
Тех. редактор *Ж. Досжанова*
Корректор *Д. Асқарова*

Теріуге берілген уақты 1/XI—1976-ж. Басыўға рұхсат
етілген уақты 22/XII—1976-ж. Көлемі 7,0 баспа табақ,
11,76 шәртти баспа табақ, . 11,52 есап баспа табақ. Форматы
84x108¹/₃₂ РК 33566 Тиражы 2000 Бақасы 56 т.

„Қарақалпақстан“ баспасы, Нөкис қаласы, К. Маркс көшесі, 9.

ҚҚАССР Министрлер Советиниң баспа, полиграфия хәм
кітап саўдасы ислеря бойынша Басқармасының „Правда“ның
50 жыллығы атындағы Нөкис полиграфкомбинаты. Заказ № 229